

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ БІОРЕСУРСІВ
І ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ УКРАЇНИ

Кваша С.М., Діброва А.Д., Нів'євський О.В., Мартишев П.А.

АГРАРНА ПОЛІТИКА

Навчальний посібник

2-ге видання, перероблене і доповнене

Київ - 2022

УДК 338.43.012.23 (477) (075.8)
К32

Автори:

Кваша С.М., д.е.н., професор (Передмова, Розділ 2); Діброва А.Д., д.е.н., професор (Розділ 1); Нів'євський О.В., д.е.н., доцент (Розділ 2); Мартишев П.А., к.е.н. (Розділ 2).

Рецензенти:

Дем'яненко С.І., д.е.н., професор, професор кафедри менеджменту ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»

Ільчук М.М., д.е.н., професор, член-кореспондент НААН України, завідувач кафедри організації підприємництва та біржової діяльності НУБіП України.

Пугачов М.І., д.е.н., професор, академік НААН України, заступник директора з наукової роботи ННЦ «Інститут аграрної економіки»

*Рекомендовано до друку Вченою Радою
Національного університету біоресурсів і природокористування України
протокол № 5 від 28 грудня 2021 р.*

Кваша С.М., Діброва А.Д., Нів'євський О.В., Мартишев П.А.

К32 **Аграрна політика** : навчальний посібник / С.М. Кваша, А.Д. Діброва, О.В. Нів'євський, П.А. Мартишев. – Київ: НУБіП України, 2022. – 316 с.

У посібнику розкрито теоретичні та методологічні засади формування аграрної політики, визначено цілі й пріоритети аграрної політики, критерії результативності прийняття агрополітичних рішень. Здійснено класифікацію та узагальнено методологічні підходи щодо оцінки ефективності державної підтримки сільського господарства. Розкрито економічний зміст та оцінено застосування інструментів регулювання попиту й пропозиції щодо регулювання агропродовольчого ринку.

Проаналізовано та систематизовано основні етапи розвитку аграрної політики України, оцінено вплив та значення макроекономічних чинників на розвиток вітчизняного сільського господарства.

Обґрунтовано стратегічні пріоритети подальшого розвитку аграрної політики України на середньо- та довгострокову перспективу.

Для науковців, викладачів, докторантів, аспірантів і студентів закладів вищої освіти, фахівців агропромислового виробництва, працівників органів державної влади та усіх, хто цікавиться проблемами розвитку аграрної політики.

*Видання здійснено за фінансової підтримки
проекту «Німецько-український
агрополітичний діалог» і поширюється
безкоштовно*

ISBN 978-617-78778-93-2

© Кваша С.М., Діброва А.Д.,
Нів'євський О.В., Мартишев П.А., 2022
© НУБіП України, 2022

ЗМІСТ

Передмова.....	5
Розділ 1. ТЕОРІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ.....	8
1. Теоретичні основи аграрної політики	9
1.1. Взаємозв'язок між сільським господарством, загальною та секторальною галузевою політикою	9
1.2. Сутність та особливості аграрної політики	16
1.3. Історичні аспекти виникнення макроекономічного регулювання ..	32
1.4. Конфлікт бізнес-інтересів та суспільних вимог у контексті політики....	38
1.5. Державна підтримка аграрного сектору економіки як механізм реалізації аграрної політики	52
2. Методологічні основи формування та оцінки аграрної політики... 60	
2.1. Цілі та пріоритети аграрної політики	60
2.2. Критерії ефективності державного регулювання аграрного сектору економіки.....	69
2.3. Методологічні підходи щодо оцінки ефективності державної підтримки сільського господарства.....	78
2.4. Концепція витрат і концепція корисності в прикладній економіці добробуту	83
2.5. Застосування аналізу рівня добробуту суспільства.....	89
2.6. Підходи до моделювання та аналізу політики	98
3. Інститути та інструменти аграрної політики	120
3.1. Роль інститутів у розвитку та регулюванні сільського господарства ...	120
3.2. Інструменти регулювання попиту	126
3.3. Інструменти регулювання пропозиції	149
3.4. Інструменти регулювання зовнішньоекономічної діяльності.....	165
3.5. Інструменти організаційного, інфраструктурного та інформаційного характеру.....	175
Список використаної літератури до розділу 1	181
Розділ 2. АГРАРНА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ	188
2.1. Основні віхи аграрної політики з часу здобуття незалежності.....	189
2.2. Зростаюча роль України у забезпеченні глобальної продовольчої безпеки	197
2.3. Роль сільського господарства в економіці України	203
2.3.1. Макроекономічні зміни та контекст.....	203
2.3.2. Основні показники діяльності сільського господарства	206
2.3.3. Структура сільськогосподарських виробників	210

2.3.4. Використання землі	213
2.3.5. Невикористаний потенціал.....	214
2.3.6. Розвиток і структура рослинництва	221
2.3.7. Розвиток і структура виробництва продукції тваринництва ...	224
2.4. Поточна аграрна політика в Україні	229
2.4.1. Суперечність між політикою сільського розвитку та аграрною політикою	229
2.4.2. Загальний підхід і стратегія	231
2.4.3. Інституційна структура формування аграрної політики	237
2.4.4. Фіскальна підтримка сільського господарства.....	239
2.4.5. Сільськогосподарська торгівля та ринкова політика.....	243
2.4.6. Розробка ефективної політики підтримки сільського господарства	249
2.5. Вплив та розвиток секторів постачальників матеріально- технічних ресурсів та переробників.....	253
2.5.1. Ринок земель сільськогосподарського призначення.....	253
2.5.2. Доступ до фінансових ресурсів.....	265
2.5.3. Страхування	270
2.5.4. Виробничі ресурси для сільського господарства	273
2.5.5. Людський капітал	286
2.5.6. Інформаційні системи	289
2.5.7. Зрошення/меліорація.....	290
2.5.8. Сільськогосподарська логістика та маркетингова інфраструктура	293
2.5.9. Харчова промисловість	297
2.5.10. Роздрібна торгівля та споживання харчових продуктів	301
Список використаної літератури до розділу 2.	306
Додатки	310

ПЕРЕДМОВА

Сучасні глобальні суспільно-політичні, епідеміологічні, продовольчі, кліматичні, екологічні та інші виклики успішного розвитку будь якого суспільства нерозривно пов'язані з забезпеченням населення продовольством. Саме аграрна політика характеризує сучасні й потенційні глобальні виклики, що стоять перед країнами світу у забезпеченні фізичного і економічного доступу до продовольства. У цьому контексті глобальні роль аграрної політики у різних країнах світу полягає в обґрунтуванні пріоритетності підтримки розвитку галузі з точки зору державних політик, мінімізації негативного впливу не неї різних чинників природного і штучного походження.

Для України як держави, де аграрний сектор є одним з ключових секторів економіки, надзвичайно важливим є існування всебічно науково обґрунтованої аграрної політики, яка б за своєю логікою та принципами не лише відповідала курсу на прискорену ринкову трансформацію економічної системи країни, але й була її провідною ланкою, стимулюючим чинником. Звичайно, формування та реалізація аграрної політики є прерогативою державних органів – законодавчої і виконавчої гілок влади. Разом з тим глибоке розуміння причин та цілей державного втручання в діяльність аграрного сектору, сучасні знання щодо практичних аспектів її здійснення та економічних наслідків застосування окремих інструментів є важливим напрямом діяльності вчених економістів-аграрників при підготовці фахівців аграрного профілю.

Базова ідея даної книги – викласти для студентів узагальнені наукові бачення змісту навчальної дисципліни «Аграрна політика» та обґрунтувати стратегічні пріоритети подальшого розвитку аграрної політики України на середньо- та довгострокову перспективу.

Навчальна дисципліна «Аграрна політика» побудована на класичних наукових поглядах вчених аграрних економістів, дає можливість опанувати методичні та методологічні основи розробки світової економічної еліти. Вона передбачає реалізацію комплексу заходів щодо підтримки та забезпечення розвитку сільського господарства в системі міжгалузевих зв'язків у національних економіках країн. Певні розділи і пункти змісту книги дають можливість оцінити розвиток сільськогосподарського виробництва не тільки з позиції теорії, але і практичні дії державних структур щодо регулювання агропромислового виробництва країни.

Вивчення навчальної дисципліни «Аграрна політика» сприятиме підвищенню рівня загальноєкономічної підготовки фахівців, формуванню у них навичок науково-аналітичного оцінювання проблем аграрного сектору з позиції загальнодержавних інтересів та інтересів сільськогосподарських виробників. Зміст посібника дає можливість читачам опанувати теоретичні підходи до розробки та реалізації комплексу державних і ринкових заходів щодо регулювання і підтримки аграрного сектору. Студенти також матимуть можливість критично осмислити і оцінити практичні дії державних структур у розвитку аграрної політики на кожному конкретному історичному етапі реформування аграрної галузі.

Автори вважають, що ціллю підготовки, написання і видання даного навчального посібника є формування у студентів ґрунтовних знань, теоретико-методологічних засад і практичних навичок реалізації аграрної політики держави, вміння оцінювати її ефективність та обґрунтування вибір тих чи інших заходів державного регулювання.

Зміст навчального посібника складається з двох основних розділів. У першому розділі «Теорія та методологія аграрної політики» розкрито теоретичні та методологічні засади формування аграрної політики, визначено цілі й пріоритети аграрної політики, критерії результативності прийняття агрополітичних рішень. Здійснено класифікацію та узагальнено методологічні підходи щодо оцінки ефективності державної підтримки сільського господарства. Розкрито економічний зміст та оцінено застосування інструментів регулювання попиту й пропозиції щодо регулювання агропродовольчого ринку. Автори посібника виходять з того, що формування ринкового середовища в аграрному секторі вимагає підготовки фахівців з широким економічним світоглядом, які могли б оперативно вирішувати основні проблеми агропромислового виробництва на засадах ринкових відносин. Разом з тим, в умовах глобальних викликів зростає роль державного регулювання сільськогосподарського виробництва та агробізнесу загалом, що проявляється втручанням в ринкові відносини суб'єктів підприємництва в аграрній сфері. Саме тому для підготовки висококваліфікованих фахівців у галузі агропромислового комплексу необхідно надати їм повне розуміння лібералізму і протекціонізму аграрної політики, сформувавши сучасні та глибокі знання щодо теоретичних підходів до її формування та практичних аспектів здійснення.

В другому розділі «Аграрна політика України» проаналізовано та систематизовано основні етапи розвитку аграрної політики України, оцінено вплив та значення макроекономічних чинників на

розвиток вітчизняного сільського господарства. Зокрема, етапи розвитку та сучасний стан земельної реформи, агро продовольчих ринків, податкове регулювання в сільському господарстві, забезпечення продовольчої безпеки країни, структура органів державного управління в галузі та законодавче забезпечення розвитку аграрного сектору економіки України.

Автори висловлюють щирі слова вдячності консультантам, які долучилися до створення книги: професору Штефан фон Крамон, Департамент економіки сільського господарства і розвитку села Геттінгенський університет імені Георга Августа, а також почесному професору Міхаелю Шмітцу, Інститут аграрної політики і ринкових досліджень Гісенського університету ім. Юстуса Лібіга. Дане видання було б неможливе без багаторічної, всесторонньої науково-організаційної, методичної та фінансової допомоги проекту «Німецько-український агрополітичний діалог». Окрема подяка рецензентам книги та всім науково-педагогічним працівникам НУБіП України й інших вітчизняних і зарубіжних закладів вищої освіти за цінні поради, зауваження та побажання щодо вдосконалення структури, змісту й форми викладення матеріалу.

Сергій Кваша – доктор економічних наук,
професор кафедри глобальної економіки НУБіП України

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ

Анатолій Діброва

1.	Теоретичні основи аграрної політики	9
2.	Методологічні основи формування та оцінки аграрної політики	60
3.	Інститути та інструменти аграрної політики.....	120

1. Теоретичні основи аграрної політики

1.1. Взаємозв'язок між сільським господарством, загальною та секторальною галузевою політикою

Аграрний сектор України з його базовою складовою сільським господарством, є системоутворюючим у національній економіці, формує засади збереження суверенності держави – продовольчу та, у визначених межах, економічну, екологічну й енергетичну безпеку, зумовлює розвиток технологічно пов'язаних галузей національної економіки та формує соціально-економічні основи розвитку сільських територій. Подальше входження до світового економічного простору, посилення процесів глобалізації, лібералізації торгівлі вимагають адаптації до нових та постійно змінних умов, а відповідно – подальшого удосконалення аграрної політики [67].

Поняття сільське господарство трактується як галузь народного господарства, яка виробляє сільськогосподарську продукцію, включає рослинництво і тваринництво та первинну переробку продукції. Ця галузь забезпечує потреби населення в продуктах харчування і в сировині для текстильної, взуттєвої, парфумерної і харчової промисловості.

Сформована на початку 80-х років ХХ ст. у колишньому СРСР система агропромислового комплексу (АПК) як сукупність галузей національної економіки, що зайняті виробництвом сільськогосподарської продукції, її зберіганням, переробкою і реалізацією населенню не відображає у значній мірі закономірності розвитку сучасного агропромислового виробництва.

Цільовою функцією АПК було задоволення потреб населення не тільки в продовольстві, а й інших предметах споживання, що вироблялися переважно із сільськогосподарської сировини. Це й стало основним критерієм формування складу різних галузей народного господарства, що увійшли в АПК. Зокрема, до складу АПК входили сільськогосподарське машинобудування; сільське, рибне і лісове господарство; харчова і переробна промисловість; сільське будівництво; матеріально-технічне постачання та агросервісне обслуговування, виробнича і соціальна інфраструктура.

АПК розглядався як багаторівнева система, що складалася із взаємопов'язаних елементів, визначальним серед яких було сільське господарство, яке традиційно вважається однією з природо-експлуатаційних галузей народного господарства, чия продукція має біологічне походження. Такий підхід до АПК був характерний і

прийнятний в умовах адміністративно-командної системи (АКС), коли переважна частина ресурсів належала державі, яка регулювала виробництво, споживання, ціни на усі види продукції різних галузей, включаючи і сільське господарство. Держава визначала, встановлювала і регулювала різноманітні відносини між суб'єктами господарювання, використовуючи для цього апарат Держплану, банківську кредитно-фінансову систему й інші державні структури. Тобто, діяльність суб'єктів господарювання і відносини між ними перебували в безпосередньому віданні держави, а самі суб'єкти – належали їй.

У системі АПК за час проведення реформ відбулися специфічні соціально-економічні процеси, які характерні були для перехідного періоду. Так, у сільському господарстві – це створення нових суб'єктів господарювання на базі колишніх колективних сільськогосподарських підприємств; в агропромисловому виробництві – формування гуртових ринків продовольства і сільськогосподарської сировини; у сфері переробки сільськогосподарської продукції та агросервісу – приватизація й утворення нових підприємницьких структур. Таким чином, по-перше, з початку проведення ринкових реформ був порушений головний принцип системи АПК – принцип цілісності комплексу. Як наслідок, розпалася організаційна структура АПК. По-друге, відбувся дисбаланс виробничо-економічних інтересів не тільки за межами, а й всередині АПК. Йдеться насамперед про інтереси між сільськогосподарськими товаровиробниками, з одного боку, і переробними підприємствами та агросервісними структурами – з іншого [86, с.90–91]. Проте, незважаючи на наведене вище, всі ці структури входять до єдиної агропродовольчої системи країни.

Агропродовольча система являє собою сукупність видів діяльності щодо забезпечення населення країни харчовими продуктами, а промисловість – сільськогосподарською сировиною і складається з наступних взаємопов'язаних елементів (рис. 1.1.):

- матеріальний базис системи – галузі матеріального виробництва (сільське господарство, сільськогосподарське машинобудування, харчова та переробна промисловість, об'єкти інфраструктури, що беруть участь у виробництві і реалізації сільськогосподарської сировини та продовольства, а також їхня ресурсна база (включаючи водні, лісові та земельні ресурси, які поки що вилучені з економічного обороту);
- сукупність суб'єктів агропродовольчого ринку – сільськогосподарські товаровиробники, споживачі, постачальники ресурсів, посередники, трейдери, експортери та імпортери;

- інституційна структура – аграрні біржі; агроторгові дома; банки; консалтингові фірми, страхові компанії; органи державного управління в системі агропромислового виробництва; профспілки; різноманітні асоціації товаровиробників, аграрна освіта та наука і т.п..;
- власне агропродовольчий ринок як система економічних регуляторів – система економічних механізмів, що регулюють процеси виробництва, переробки, зовнішньої торгівлі, розподілу і збуту агропродовольчої продукції;
- сільські території (рис. 1.1).

Рис. 1.1. Складові агропродовольчої системи

Структура ведення сільського господарства досить складна і має подвійний характер. З одного боку, це сукупність систем галузей: рослинництва і тваринництва, які у свою чергу поділяються на низку підсистем. З іншого боку, система ведення господарства – це ціла сукупність декількох компонентів і характеристик. По-перше, стан розвитку агропромислового господарства, наявні виробничі ресурси та їх використання. По-друге, кооперація, спеціалізація та інтеграція виробництва. По-третє, організаційно–правова форма та моделі суб'єктів господарювання. По-четверте, завдання системи по виробництву продукції та задоволення в ній потреб суспільства, вимоги прибуткового ведення господарства. По-п'яте, організаційно-економічний механізм управління [5, с.92].

У агропродовольчій системі важливе місце належить харчовій та переробній промисловості, оскільки саме на підприємствах цих галузей здійснюється переробка сільськогосподарської сировини в нову продукцію, змінюючи її матеріально-речовинну форму. Продукція може бути реалізована іншим підприємствам харчової та переробної промисловості, дистриб'юторам або напряму в торговельну мережу (продовольчим супермаркетам). Підприємства харчової та переробної промисловості виконують й деякі функції посередників. Так, м'ясопереробна компанія може мати підрозділ, що займається закупівлею великої рогатої худоби прямо у товаровиробників. Крім того, вона також здатна виконувати функції дистриб'ютора, наприклад, самостійно реалізуючи готову продукцію в роздрібну мережу.

Крім безпосередніх виробників сільськогосподарської продукції ця система включає усі види діяльності щодо забезпечення роботи аграріїв, такі як виробництво сільськогосподарської техніки, мінеральних добрив, засобів захисту рослин, кормів для тваринництва, фармакологічних препаратів та біодобавок для тваринництва, а також підприємства із сервісного обслуговування, переробки, транспортування, дистриб'юторські компанії. Ціни постачальників визначають динаміку і структуру витрат сільськогосподарських товаровиробників і, в остаточному підсумку, ціни на продовольство. Вказані сектори взаємозалежні один від одного через ринки, на яких сільськогосподарські товаровиробники отримують засоби виробництва і продають сировину переробним підприємствам, які, у свою чергу, виробляють продукти харчування та реалізують на гуртовому і роздрібному ринках продовольства.

Сучасний стан розвитку сільського господарства зумовлюється глобальним впливом технологічної модернізації, застосуванням широкого спектру інновацій у землеробстві, рослинництві та тваринництві (наприклад, космомоніторинг і геоінформаційні системи, гінна інженерія, моніторинг посівів у режимі он-лайн, застосування інформаційних технологій в сільськогосподарському виробництві та ін.). Адже всеохоплююче впровадження інновацій сприяє підвищенню продуктивності праці, економії різних видів ресурсів, зниженню собівартості агропродовольчої продукції, нарощуванню обсягів і підвищенню ефективності сільськогосподарського виробництва, що впливає на залучення інвестицій [25].

У результаті впровадження інновацій, як свідчить рис. 1.2, ціни на сільськогосподарську продукцію знижуються від P_1 до P_2 .

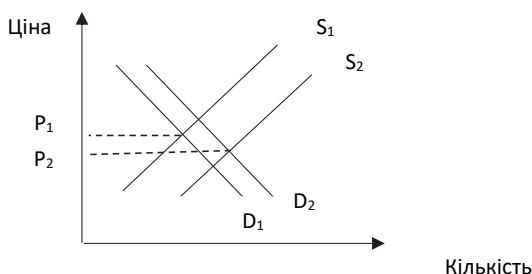

Рис. 1.2. Ефект впливу технологій на зміну цін

Посередники (або дистриб'ютори), виконують одну чи кілька маркетингових функцій (обмін, фізичний розподіл, зберігання тощо) на шляху продукту за каналами розподілу від виробника до споживача. Мережа поширення продовольства – це складна система, що забезпечує рух харчових продуктів від виробника до споживача. Вона містить у собі такі елементи, як гуртова і роздрібна торгівля, транспортування і складається з декількох ланок – від переробника до дистриб'ютора, від брокерів, дистриб'юторів і торговельних представників до кінцевого споживача. Довжина ланцюга залежить від характеристики продукту, споживача й географічного розміщення виробника і споживача. Здатність аграрного сектору економіки країни стабільно та ефективно виробляти значні обсяги якісної сільськогосподарської продукції та можливість доставляти її безпосередньо до споживачів, задовольняючи їх попит, в умовах глобалізації має виключно важливе завдання для будь-якої країни.

Інституційна структура агропродовольчої системи складається з низки інститутів, що забезпечують її функціонування. До них можна віднести аграрні біржі; агроторгові дома; банки; консалтингові фірми, страхові компанії; органи державного управління в системі сільськогосподарського виробництва; профспілки; різноманітні асоціації товаровиробників, мережу науково-дослідних інститутів Національної академії аграрних наук України, систему підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів, систему інформаційного забезпечення прийняття управлінських рішень тощо.

Агропродовольчий ринок, як складову частину агропродовольчої системи, також можна розділити на окремі ринки: сільськогосподарської продукції, як сировини, та ринок продовольства. З іншого боку, ринок сільськогосподарської продукції у свою чергу також поділяється на ринки окремих її видів (зерна, насіння олійних культур та ін).

Сільське господарство являє собою важливим сегментом національної економіки, де здійснюється виробництво сільськогосподарської продукції для задоволення потреб суспільства, підтримується сільський спосіб життя, традиції й культура села, зберігається рівновага між суспільним і природним середовищем, й має безпосередній вплив на облаштування сільських територій і сільський розвиток загалом. При цьому магістральним шляхом розвитку сільських територій об'єктивно залишається зрівноваження економічної, соціальної та екологічної сфер сільських територій.

Відповідно до адміністративно-територіального устрою України в агропродовольчій системі можна виділити три рівні: базовий, субрегіональний (районний), регіональний (обласний), які відображають спільні та особливі властивості об'єкта. При цьому агропродовольча система України входить до складу світової агропродовольчої системи (САПС).

САПС формується за результатами інтенсифікації міжнародної кооперації і поділу праці, взаємодії й глобалізації національних товарних систем у сфері виробництва і продажу агропродовольства. Її матеріальну основу складають багатогалузеві продовольчі комплекси, що включають у себе три функціональні сфери: виробництво засобів виробництва; власне сільське господарство; переробка і збут сільськогосподарської сировини і продовольства.

Основні елементи САПС – міжнародна торгівля, що охоплює всі сфери продовольчого комплексу, вивезення капіталу і технологій, пов'язаних з розвитком агробізнесу; інтернаціоналізація наукових досліджень, підготовка управлінських кадрів; організація і діяльність міжнаціональних і наднаціональних угод та організаційних структур, що впливають на всі аспекти формування і функціонування світової агропродовольчої системи. При цьому кожний із зазначених елементів не є чимось новим. Новим, на наш погляд, за останні роки виявився ефект синергії процесів інтернаціоналізації, що дозволяє стверджувати про формування якісно нового рівня розвитку продуктивних сил. Найважливішим новим елементом світового продовольчого господарства стала система глобальної інформації і прийняття управлінських рішень, що підвищує швидкість та ефективність світових господарських зв'язків у сфері агробізнесу [62].

Формування САПС не тільки не усуває, а й викликає посилення нерівномірності розвитку національних продовольчих систем, оскільки конкуренція та поділ праці виходять на глобальний рівень. Провідною ланкою САПС є розвинуті країни через те, що для продовольчих комплексів цих країн зовнішньоекономічні ринки стають основним чинником економічного зростання. Це знаходить своє відображення у поглибленні спеціалізації та кооперації у

виробництві сільськогосподарської продукції, взаємопроникненню та пришвидшенню руху капіталу і технологій.

За останнє десятиліття для переважно розвинутих країн безпека харчових продуктів стала одним із головних пріоритетів аграрної політики. При цьому мова йде не стільки про доступність, скільки про якість харчових продуктів. Про те, вагоме політичне значення пов'язано не зі зниженням їх рівня безпеки. Швидше навпаки, наукові дослідження засвідчили, що рівень безпеки харчових продуктів об'єктивно підвищився. Однак змінилося суб'єктивне сприйняття. Існує побоювання, що загроза зниження рівня безпеки харчових продуктів ґрунтується на поділі праці та з застосування нових технологій. Також до всіх проблем розвитку сільського господарства за останні роки додалися проблеми довкілля; при цьому тією чи іншою мірою в цьому відношенні зросла і свідомість населення. Сільське господарство має як позитивний, так і негативний вплив на довкілля [55, с.243].

Таким чином, сучасну роль та місце сільського господарства слід характеризувати й оцінювати з трьох позицій:

- з організаційно-господарської точки зору сільського господарства визначається тим, що воно є важливим споживачем матеріально-технічних ресурсів промислового походження, залишаючись водночас і головним постачальником сільськогосподарської сировини для харчової та переробної промисловості й отримання в кінцевому результаті продовольчих і непродовольчих товарів сільськогосподарського призначення;
- у соціально-економічному аспекті роль сільського господарства визначається тим, що його економічний і фінансовий стан цілком залежить від рівня і співвідношення цін, за якими воно сплачує за матеріально-технічні ресурси і за продає вироблену продукцію, а також від розцінок і тарифів за різноманітні промислово-виробничі послуги;
- у гуманістично-психологічному сенсі сільське господарство залишається єдиним і головним джерелом формування добробуту селян, відтворення їхнього виробничого і життєвого середовища [72, с.6].

1.2. Сутність та особливості аграрної політики

Аграрна політика, як навчальна дисципліна, тривалий час викладається в багатьох провідних університетах світу. За цей час в основному відпрацьовано понятійно-категоріальний апарат, накопичено значний потенціал теоретичних і практичних знань у частині аналізу, оцінки ефективності й можливих наслідків прийняття агрополітичних рішень щодо регулювання агропродовольчих ринків, державної підтримки сільського господарства, розвитку сільських територій.

Найбільш інтенсивне формування основних підходів до розвитку аграрної політики у XX столітті відбувалося в США. Оскільки, як відомо, аналіз кон'юнктури і дослідження аграрних ринків отримали швидкий розвиток під впливом кризових наслідків світової економічної кризи 1929-1932 рр.

Після Другої світової війни в розвинутих країнах спостерігалось поступове зростання уваги до наукової проблематики щодо формування та розвитку аграрних ринків, усе більше вчених переймалися цією проблемою та все ширше ставало коло кількості країн, де проводилися такі дослідження. Зокрема, у Європі в 60-і роки XX століття у зв'язку з початком формування спільного аграрного ринку підвищився інтерес суспільства до цієї проблематики. Період від початку 60-х до 80-х років характеризувався переважно емпіричними дослідженнями поведінки ринку, оцінкою зміни ситуації на ньому у зв'язку з прийнятими в окремих країнах заходами як стосовно лібералізації торгівлі, так і за її обмеження або закриття кордонів для ввезення сільськогосподарської продукції. Теоретичних досліджень у цій сфері знань було не так багато.

Від початку 80-х років минулого століття спільний аграрний ринок ЄС практично вже сформувався, і наукові дослідження з теорії та методології його формування були спрямовані переважно на вдосконалення регулювання ринкових відносин в аграрній сфері. Однією з головних проблем того періоду було формування інституційної структури ринку. Новим явищем економіки стала інтенсивна концентрація капіталу, особливо у сфері переробки сільськогосподарської продукції, логістики та ін.

Ще однією темою для досліджень вчених виявився швидкий розвиток міжнародної торгівлі сільськогосподарською і продовольчою продукцією. Згадана проблематика поступово вийшла на перший план. Адже важливо було спрогнозувати економічну поведінку основних учасників міжнародної торгівлі сільськогосподарською продукцією. Для цього широкого поширення набуло застосування

імітаційних моделей. З цього періоду в умовах посилення рівня конкуренції також починають активно здійснюватися дослідження з проблем розвитку аграрного маркетингу.

У подальші роки в країнах із розвинутою ринковою економікою з теоретичного, методологічного та практичного погляду було відпрацьовано різноманітні інструменти впливу на доходи фермерів, структуру сільськогосподарського виробництва, аграрний ринок, соціальну структуру села, міжгалузеві та міжгосподарські відносини з метою формування стабільних економічних, правових і соціальних умов для розвитку сільського господарства, задоволення потреб населення в якісних харчових продуктах за соціально-прийнятними цінами, охорони довкілля [51].

Проте, незважаючи на відчутні досягнення аграрна політика, в умовах динамічних змін зовнішнього середовища знаходиться в стадії розвитку та пошуку відповіді на вирішення глобальних проблем людства. Адже серед таких залишаються проблеми забезпечення продовольчої безпеки, бідності населення, захисту довкілля, негативного впливу глобалізаційних процесів на національні економіки та зміни клімату на агропродовольчу сферу тощо.

Аграрну політику можна розглядати як з теоретичного, так і практичного погляду. З теоретичної точки зору аграрна політика розглядається з позиції нормативної економічної теорії (normative economics), яка передбачає вивчення того, що «має бути», а не того, що «є». Виходячи з цього, аграрна політика - це система знань про сутність, закономірності дії та правила застосування типових методів і засобів впливу держави на перебіг соціально-економічного розвитку аграрної сфери, спрямованих на досягнення визначених цілей.

В Україні дисципліну «Аграрна політика» було включено до навчальних планів підготовки фахівців економічного профілю в кінці 90-х років XX ст. - на початку 2000-х теперішнього століття. І хоча світовою економічною наукою сформовано теоретичний і методологічний базис аграрної політики, за роки незалежності в Україні, здійснюючи аграрні перетворення, на жаль, не вдалося уникнути помилок та прорахунків як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру.

Зокрема, незважаючи на прийнятий в Україні Закон «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 р.», недостатньо опрацьованими залишилися прикладні аспекти аграрної політики, відсутня чіткість у категоріях і поняттях, що її визначають, немає системи законів та інших нормативних актів, які повинні її регулювати, відсутні методичні засади й рекомендації щодо розроблення і реалізації аграрної політики та здійснення її моніторингу [72, с.3].

Традиційним недоліком практично всіх спроб формування стратегії, методів і механізмів аграрної політики країни з початком проведення ринкових реформ є, перш за все, недооцінка пріоритетного значення сільського господарства і всього агропромислового комплексу в загальному процесі соціально-економічного розвитку. В сучасних умовах серйозного ускладнення геополітичних і світогосподарських процесів як прямого наслідку прорахунків і амбіцій владних політиків «ціна» цієї недооцінки помітно зростає. Пов'язане з цим загострення продовольчої, енергетичної, кліматичної, демографічно-міграційної та інших глобальних проблем світу висуває нові вимоги до національної аграрної політики. Вона повинна не тільки гарантувати взаємопов'язаний збалансований розвиток всіх галузей, що забезпечують аграрне виробництво, а й його більш тісну координацію з розвитком інших головних секторів, загальним соціально-просторовим перетворенням країни, а також глобальними світовими трендами. Такий підхід покликаний полегшити перехід до соціально орієнтованого, ресурсозберігаючого економічного зростання, який фактично закріплений в сучасних національних аграрних політиках провідних розвинених країн [41].

З практичного погляду аграрна політика розглядається з позиції позитивної економічної теорії (positive economics) - вчення про те, що є в економіці, а не про те, що повинно бути. Виходячи з цього аграрна політика - це сфера діяльності держави щодо цілеспрямованого впливу на поведінку суб'єктів господарювання з метою забезпечення реалізації визначених пріоритетів розвитку аграрного сектору економіки та соціальної сфери села.

Термін «політика» має грецьке походження і перекладається як «мистецтво управління державою». У такому розумінні політика, як термінологічне поняття, означає цілеспрямовану діяльність держави у взаємовідносинах між різними суспільними групами, державами й народами, пов'язану з боротьбою за здобуття або утримання державної влади як знаряддя формування й регулювання цих відносин. Це система цілей і засобів їх досягнення тієї чи іншої держави у сфері внутрішнього й зовнішнього життя [19, с.652].

Політика – історичне явище, що породжується й функціонує на певних етапах розвитку соціуму, це цілі й завдання, які ставлять суспільні верстви населення, захищаючи свої інтереси, це методи й засоби досягнення цих цілей і завдань, діяльність органів державної влади й державного управління, яка віддзеркалює суспільний лад та економічну структуру країни. Беручи до уваги, що в політиці відображаються інтереси суспільних верств населення, політика останніх визначається економічним становищем, являючи собою концентроване вираження економіки. За цих умов цілком логічною

сутністю терміна «аграрна політика» виступають цілі й завдання, які ставить держава в аграрній сфері розвитку суспільного виробництва, засоби досягнення цих цілей і завдань на відповідному історичному проміжку часу [10, с.15].

Огляд спеціальної наукової літератури та енциклопедичних видань тим часом свідчить, що поняття «політика» щодо економіки трактується далеко неоднозначно, часто досить розпливчасто або явно довільно, причому таким трактуванням можна знайти формальні пояснення. Справа в тому, що політичні рішення у сфері економічного і пов'язаного з ним соціального розвитку, зокрема в сільському господарстві, нерідко суперечать об'єктивним законам цього розвитку і базуються на суб'єктивних уявленнях або волюнтаристських захопленнях владних структур, які приймають ці рішення [3].

З'ясування сутності аграрної політики важливо розпочати з розгляду наукових думок, викладених у науковій та довідковій літературі.

В «Економічній енциклопедії» аграрна політика визначається як «курс та система заходів, спрямованих на інтенсивний розвиток продуктивних сил села, вдосконалення або докорінну зміну існуючих форм власності, на поліпшення умов життя й побуту його мешканців, на забезпечення сировиною промисловості та ін.» [30, с.17]. При цьому аграрна політика держави віднесена до важливих складників соціально-економічної політики держави, яка передбачає наукове обґрунтування стратегії й тактики розвитку аграрних відносин і шляхів розвитку села. Тобто аграрна політика розглядається як комплекс заходів, спрямованих виключно на розвиток сільського господарства та земельних відносин, що є надто звуженим трактуванням [65, с.375].

Схоже трактування аграрної політики сформульовано і в «Економічному енциклопедичному словнику» – як «стратегічний курс держави та система заходів, спрямованих на інтенсивний розвиток продуктивних сил села, вдосконалення або докорінну зміну існуючих економічних відносин, в т.ч. типів і форм економічної власності, а також господарського механізму з метою істотного поліпшення умов життя й побуту його мешканців, на забезпечення продовольчої безпеки країни» [52, с.12]. Аграрна політика включає цінову, інвестиційну, податкову та інші і є водночас в аграрній сфері важливою складовою соціально-економічної політики держави.

У «Новій економічній енциклопедії» під аграрною політикою розуміють «цілеспрямовану діяльність держави, обмежену ресурсами, бюджетом і часом, що покликана забезпечити продовольчу безпеку країни» [61, с.4]. Ця точка зору дещо звужує сутність аграрної політики в ХХІ ст. Звичайно, що забезпечення продовольчої безпеки, як вказувалася вище, є однією з головних, але не єдиною метою аграрної політики держави.

Академік П. Саблук зазначає, що «аграрна політика розглядається як продовольча доктрина України, підпорядкована інтересам становлення і зміцнення її державності та продовольчої безпеки» [63, с.283]. У цьому визначенні аграрну політику виведено в ранг обов'язкової умови державності, з одного боку, і гарантування продовольчої безпеки держави – з іншого. Такий підхід цілком відповідає тезі, згідно з якою аграрну політику слід вважати не просто набором певних заходів щодо розвитку сільського господарства, а найважливішим інструментом управління національною економікою [72, с.11].

Дещо ширше трактує аграрну політику А. Зінченко, на думку якого ця категорія може тлумачитися як сукупність принципів і дій, які здійснює держава для вирішення комплексу проблем, пов'язаних з функціонуванням агропромислового комплексу (власне сільськогосподарського виробництва, структур агробізнесу, ринку сільськогосподарської продукції, споживання, розвитку сільських товариств тощо) [34, с.8].

Професор М. Хорунжий під аграрною політикою розуміє «діяльність держави, спрямованої на створення такого зовнішнього середовища для агропромислового виробництва, яке забезпечуватиме йому необхідні соціально-економічні умови розвитку і самовідтворення в інтересах усього суспільства на певному етапі розвитку країни» [72, с.19]. Автор вважає, що таке трактування сутності аграрної політики дає найповніше уявлення про її роль і призначення, бо передбачає як обов'язкові, так і визначальні й сутнісні положення:

1. Аграрна політика є функцією держави.
2. Держава через свою аграрну політику покликана формувати таке зовнішнє середовище для розвитку аграрної економіки, яке гарантуватиме їй необхідні соціально-передумови для ефективного розвитку і самовідтворення.
3. Здійснювана державою аграрна політика має гарантувати ефективний розвиток не лише аграрної економіки, а й усього народного господарства в інтересах забезпечення економічної стабільності та незалежності.
4. Щоб створити відповідне зовнішнє середовище й ефективно ним регулювати, держава має формувати відповідне законодавство, господарські, фінансові й політичні умови, які, з одного боку, якнайповніше враховуватимуть суть і особливості аграрної економіки, а з іншого – здійснюватимуться формами і методами, найприйнятнішими у сфері аграрного виробництва.

5. Аграрну політику слід розглядати не лише як визначення конкретних векторів сільського господарства, а й як таку, що має чітку адресність – на який період розвитку країни розрахована, які кошти держава виділяє, хто і які завдання конкретно буде здійснювати.
6. В аграрній політиці держави центральне місце має належати проблемі збереження села і селянина як виробничо-гуманістичної єдності.

Академік С. Кваша запропонував власне визначення аграрної політики, як «заходи державного управління розвитком агропромислового виробництва по одному чи одночасно кількох політично задекларованих, економічно забезпечених та соціально захищених напрямках» [38].

Академіки В. Андрійчук, М. Зубець і В. Юрчишин вважають, що «новітню аграрну політику слід розглядати як систему цінностей, які держава вбачає в цьому секторі і гарантує їх забезпечення (досягнення). Найважливішими цінностями: у політичному відношенні – відповідність аграрної політики стратегічним суспільно-політичним інтересам держави щодо побудови в країні суспільно політичного ладу (устрою); у соціальному відношенні – базування її на ідеології селяниноцентризму; в економічному і екологічному відношеннях – гарантування продовольчої та екологічної безпеки країни» [6].

В проекті Закону України «Про основні засади державної аграрної політики та державної політики сільського розвитку» (№ 9162 від 04.10.2018 р.) метою державної аграрної політики та державної політики сільського розвитку визначено створення сприятливих умов для проживання у сільській місцевості, створення сприятливих умов для функціонування усіх форм господарювання, що задіяні у агровиробництві та несільськогосподарському підприємництві на селі, стале економічне зростання агропродовольчого сектору, створення доданої вартості сільськогосподарської продукції, формування сприятливого інвестиційного клімату в агропромисловому комплексі і посилення експортного потенціалу України у сфері агропромисловості, а також формування самодостатніх територіальних громад у сільській місцевості.

Аналіз тлумачення сутності аграрної політики зарубіжними вченими також свідчить, що згадане поняття пройшло значний еволюційний шлях розвитку і не набуло остаточного визначення під впливом дії різноманітних внутрішніх і зовнішніх чинників, старих та нових проблем у розвитку сільського господарства і фермерства. Проте їх бачення сутності аграрної політики дещо ширше порівняно з українськими вченими.

Так, на думку американського вченого Rausser (1992: 133) «аграрна політика – це комплекс заходів, що охоплюють зовнішні і внутрішні ринки, торгівлю, суспільні товарні інвестиції, поновлювані та не поновлювані природні ресурси, регулювання зовнішніх чинників, освіти, а також маркетингу і розподілу продуктів харчування» [111].

Професор Дітер Кіршке (Університет ім.Гумбольдта, Німеччина) під аграрною політикою розуміє «комплекс державних інструментів у галузі сільського господарства, які спрямовані на динамічний та ефективний розвиток аграрного сектору, забезпечення на даній основі зростання життєвого рівня населення у сільських територіях та сталий розвиток сільського господарства у довгостроковій перспективі». До сфер застосування аграрної політики належить:

- ринкова та цінова політика;
- структурна політика;
- інститути;
- трансфертна політика;
- політика розвитку сільських територій;
- суспільні блага (навколишнє середовище здоров'я тварин);
- прями виплати;
- управління ризиками;
- політика у галузі клімату;
- енергетична політика;
- технологічна політика;
- політика у галузі споживання [69, с.4].

Спираючись на наведені (далеко не всі) визначення аграрної політики, можна зробити певні узагальнення. Аграрна політика за своєю природою не може підпадати під абсолютний ринковий вплив. Є соціально-економічні відносини, в яких ринок домінує (придбання аграрними підприємствами матеріально-технічних ресурсів промислового походження), а є такі, де без прямої чи опосередкованої участі й підтримки держави не обійтися (підтримка доходів аграріїв, здешевлення кредитів тощо).

Досить часто в наукових публікаціях аграрна політика визначається як специфічна складова загальної економічної політики держави, її владних інститутів і структур. Проте далеко не всі науковці вважають, що її основний зміст відображається не в конкретній економіці, а в політичній економії як області знань, що охоплює макрорівень системи виробничих і пов'язаних з ними соціальних відносин, а також об'єктивних економічних законів, що визначають їх розвиток. Рівень обґрунтування економічної, в даному випадку аграрної, політики тому знаходиться в прямій залежності від того, наскільки вона узгоджується з дією цих законів, із відношенням

соціальних верств суспільства, з інтересами людей, що беруть участь у відтворювальному процесі [15, с.105].

Позиціонування аграрної політики як відносно самостійної складової соціально-економічної політики пов'язано зі специфікою сільськогосподарського виробництва, регулювання аграрних відносин і спрямована на забезпечення продовольчої безпеки країни, підвищення конкурентоспроможності та ефективності сільськогосподарського виробництва, забезпечення збалансованого розвитку сільських територій. «Тому аграрна політика – це і є система взаємопов'язаних, послідовних управлінських дій, які об'єднані єдністю цілей, об'єктів і принципів діяльності. Аграрна політика розробляється на основі об'єктивних економічних законів. Аграрний устрій в суспільстві визначає аграрну політику держави; існує і зворотній вплив аграрної політики на розвиток аграрного устрою в країні» [2].

Аграрна політика включає в себе розробку концепцій розвитку аграрного сектору, визначення пріоритетних напрямів розвитку галузей агропромислового виробництва на перспективу, фінансове забезпечення економічних і соціальних завдань села і агросфери. При цьому, основними засобами аграрної політики є аграрний ринок, цінова, структурна, кредитна, соціальна і власне економічна політика в аграрній сфері [2].

У такому разі її слід розглядати як особливу форму соціально-економічного представництва і регуляції інтересів різних соціальних прошарків та сфер економічної діяльності, засновану на ідеї права, в межах якої за допомогою комплексної системи стратегічних і тактичних принципів, цілей, засобів і методів науково-методологічного, політико-правового, соціально-економічного, екологічного, інформаційно-комунікаційного та організаційного характеру вирішуються питання формування продовольчої безпеки держави та забезпечення сталого розвитку сільських територій [65].

Аграрна політика має суб'єктивний характер і в силу цього є надбудовною категорією. Первинність аграрних відносин в порівнянні з аграрною політикою держави визначає той факт, що суспільство не вільне у розробці політики, яка породжується існуючим аграрним способом виробництва. Аграрна політика конструється у формі соціальних орієнтацій, сукупності цілей, методів регулювання між містом і селом, економічних відносин в селі, програм забезпечення продовольчої безпеки [2].

Аграрну політику можна також визначити як діяльність держави, спрямовану на формування господарсько-фінансових і політичних рамкових умов в аграрному секторі, що реалізуються шляхом впливу на соціально-економічні процеси за допомогою відповідних методів та інструментів державного регулювання.

Предметом аграрної політики виступають ті прояви соціально-економічних відносин у сільськогосподарському виробництві, які не підлягають регулюванню ринковими механізмами, а потребують участі держави. Предмет аграрної політики хоч і має загальноприйняте визначення, однак у реальному житті його глибинна суть і зміст визначаються характером аграрної політики.

Саме тому на аграрну політику покладено необхідність постійно підтримувати збалансованість і пропорційність відносин як у рамках агропромислового виробництва (АПВ), так і в його відносинах з національною економікою. Це зумовлено насамперед постійними змінами в агропромисловому виробництві, поступальним розвитком і особливою роллю сільського господарства і АПВ у розвитку країни і житті людини. Така суть предмета детермінує специфіку принципів, методів та інструментів державного регулювання аграрного сектору економіки, яке повинно бути спрямоване на досягнення цілей державної аграрної політики (рис. 1.3.).

Адже для різних країн на певних етапах історичного розвитку формуються власні цілі державної аграрної політики, які з часом потребують уточнення та перегляду виходячи із забезпечення національних інтересів та дотримання взятих міжнародних зобов'язань.

Важливе місце в механізмі державного регулювання аграрного сектору належать принципам регулювання оскільки їх дотримання має забезпечити взаємоузгодженість економічних інтересів товаровиробників, суспільства та держави, а також уникнення суб'єктивізму під час втручання у функціонування ринкового механізму.

Принципи (від латинського *principium* – основа, початок) державного регулювання економіки – вихідні положення, основні правила впливу державних органів на економіку при врахуванні конкретних умов господарювання з метою забезпечення її ефективного функціонування. Дотримання науково обґрунтованих принципів забезпечує ефективне виконання державою своїх економічних функцій [66, с.481]. До основних принципів державного регулювання аграрного сектора економіки відносять:

- аграрний протекціонізм – пов'язано із забезпеченням продовольчої безпеки країни та захистом національного товаровиробника;
- гармонізацію економічних інтересів сільськогосподарських товаровиробників, споживачів і держави;
- адресність – державна підтримка повинна безпосередньо спрямовуватися сільськогосподарським товаровиробникам;
- гарантованість – зобов'язання держави щодо підтримки сільськогосподарських товаровиробників забезпечується розробкою відповідних програм;

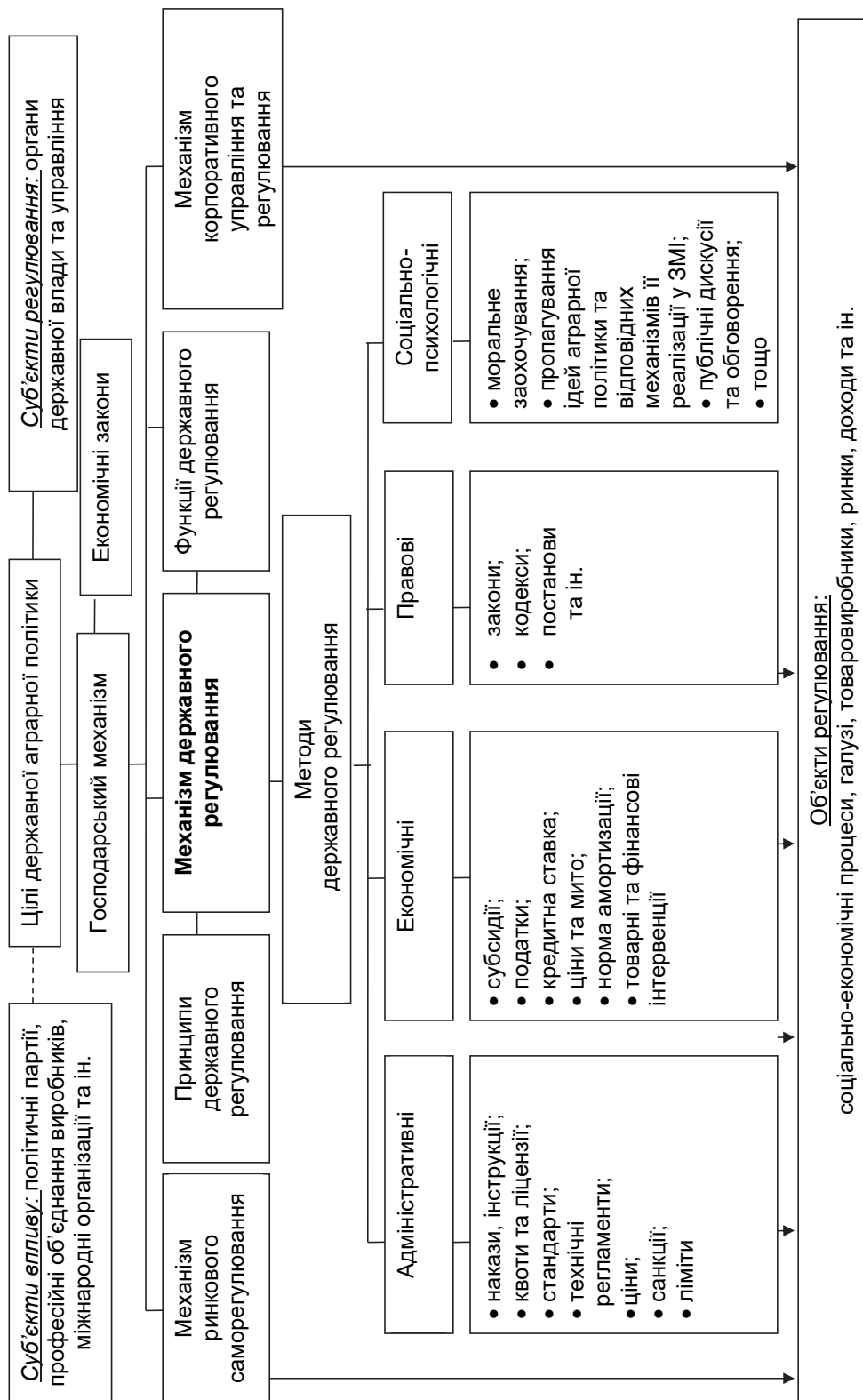

Рис. 1.3. Механізм регулювання сільськогосподарського виробництва в Україні

- рівнодоступність – господарства всіх категорій, включаючи фермерські та господарства населення, повинні мати рівні права на державну підтримку;
- стабільність – зобов'язання держави перед сільськогосподарськими товаровиробниками забезпечуватися стабільністю регуляторних механізмів розвитку галузі на відповідний період часу (до 5 років);
- ефективність – забезпечення ефективного використання фінансових ресурсів, що виділяються для підтримки галузі;
- дотримання міжнародних зобов'язань [27, с.46].

Для досягнення цілей суб'єкт регулювання повинен володіти відповідними господарськими ресурсами, чи засобами, які він може використовувати при здійсненні регуляторної діяльності, а також методами [23, с.72] – (грец. *metodos* – шлях дослідження – засіб досягнення якої-небудь мети, розв'язання конкретного завдання, спосіб дії) реалізації регулювання, тобто різноманітними факторами, через які безпосередньо здійснюється виконання регуляційних функцій.

Досить умовно всі методи можна поділити на дві основні групи – такі, що базуються в основному на елементах примусу, обмеження економічної волі суб'єктів (адміністративні методи), і такі, що орієнтовані на включення механізмів їхньої особистої зацікавленості (економічні методи). Співвідношення між застосуванням адміністративних та економічних методів визначається низкою чинників, до яких можна віднести: рівень розвитку економіки, швидкість отримання результатів, рівень забезпечення продовольчої безпеки, міжнародні умови тощо. Існує переконання, що в економічно розвинутих країнах за нормальних умов адміністративні методи відіграють другорядну роль, а використання стає необхідним коли ринковий механізм та економічні методи виявляються недостатньо ефективними чи діють надто повільно. Проте навіть у розвинутих країнах із ринковою економікою за допомогою адміністративних методів здійснюється регулювання деяких видів економічної діяльності з погляду захисту інтересів громадян, суспільства в цілому та довкілля.

Бокс 1

Принципи розвитку аграрного сектору у сфері формування та реалізації державної аграрної політики України:

- *пріоритетність аграрного сектору у загальнодержавній економічній політиці;*
- *забезпечення продовольчої безпеки в умовах глобалізації;*
- *застосування інструментів стратегічного управління розвитком аграрного сектору та оперативного впливу на кон'юнктуру ринку;*

- застосування диференційованих підходів до створення умов для державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників залежно від установлених законодавством критеріїв їх діяльності;
 - орієнтація на підтримку розвитку кооперації із застосуванням кластерної моделі;
 - розвиток саморегулювання в аграрному секторі, делегування державою галузевим, фаховим та територіальним об'єднанням частини повноважень щодо регулювання аграрного ринку, в тому числі у частині здійснення контролю за якістю та безпечністю вітчизняної сільськогосподарської продукції;
 - формування у сільськогосподарських товаровиробників позитивних довгострокових очікувань;
 - створення умов для запровадження найбільш продуктивних, ресурсомістких та енергоефективних засобів виробництва і технологій;
 - стимулювання сільськогосподарських товаровиробників до раціонального аграрного природокористування;
 - урахування регіональних умов розвитку сільського господарства.
-

Методи державного регулювання аграрного сектору економіки залежно від того, на яких елементах людської діяльності вони ґрунтуються, поділяються на: адміністративні, економічні, правові та соціально-психологічні.

Адміністративні методи регулювання ґрунтуються на силі і авторитеті державної влади, є директивними та обов'язковими до виконання. Одна з форм адміністративного регулювання – це розробка нормативно-правових актів (укази президента, постанови уряду, нормативно-правові акти центральних та місцевих органів виконавчої влади) щодо регулювання виробничо-економічних відносин у системі агропромислового комплексу. Окрім них, до методів адміністративного регулювання відносяться різноманітні інструкції, вказівки тощо. Вищезгадані заходи вважаються адміністративними, оскільки ґрунтуються на силі державної влади, а не на економічних інтересах чи стимулах.

До заходів адміністративного регулювання відноситься також регулювання технічних аспектів виробництва і торгівлі, зокрема стандарти та технічні регламенти. Система ліцензування і сертифікації можуть суттєво впливати на виробництво окремих товарів. Аналогічний вплив може відбуватися і на імпорт тих чи інших харчових продуктів, які повинні відповідати вимогам ветеринарного, санітарного чи фітосанітарного контролю. До адміністративного регулювання також необхідно віднести призначення і звільнення управлінського персоналу на підприємствах з державною формою власності чи з державною участю.

Адміністративне регулювання в ринковій економіці має принципові відмінності від подібного регулювання в плановій економіці: відсутнє пряме втручання у виробничі процеси; немає директивних планів: держава тільки формує „правила гри” для суб’єктів господарювання.

У країнах з розвинутою ринковою економікою сфера адміністративних засобів обмежується головним чином охороною довкілля, забезпечення мінімально допустимих умов життя малозабезпечених верств населення, а також припинення розвитку тіньового бізнесу.

Економічні методи державного регулювання являють собою сукупність способів і прийомів впливу на економіку суб’єктів господарювання, що забезпечують реалізацію їх економічних інтересів, підприємницького зиску, свободу економічного вибору, ініціативу і самостійність, формування умов для вільної конкуренції. Економічне регулювання може здійснюватися через фінансові, кредитні, податкові та цінові заходи.

До фінансових заходів відносять – субсидії (дотації), компенсації, різноманітні схеми реструктуризації боргів, підтримка страхування. Окрім того, це фінансування створення різноманітних резервів при закупівлі і продажу продукції за ринковими цінами, витрати на освіту (вкладення в людський капітал) і науку (підтримка розвитку науково-технічного прогресу), стимулювання структурних зрушень, розвиток сільської інфраструктури.

Кредитні заходи регулювання передбачають надання державою можливостей для отримання товаровиробниками пільгових кредитів. Податкові заходи пов’язані з регулюванням оподаткування сільськогосподарських товаровиробників, у тому числі фіксованим сільськогосподарським податком, податком на додану вартість, акцизами тощо.

Правові методи означають прийняття системи законів (конкретизованих в юридичних нормах і правилах), які створюють юридичні форми руху реальних економічних процесів. Оскільки ці процеси постійно змінюються, в прийняті закони необхідно вносити поправки та доповнення. Правові методи доповнюють економічні методи державного регулювання.

Соціально-психологічні методи державного регулювання аграрного сектору економіки ґрунтуються на роз’ясненні та популяризації цілей і змісту аграрної політики держави. Суть цих методів полягає в тому, щоб формувати і підтримувати в людей певні переконання, духовні цінності, моральні позиції, психологічні настанови щодо державного впливу на сільське господарство, споживачів продовольства, захисту довкілля тощо.

Реалізація аграрної політики загалом здійснюється через об'єкти до яких відносять сільськогосподарських товаровиробників, підприємства харчової та переробної промисловості, виробничої інфраструктури, агропромислові формування. Об'єктами аграрної політики вважається не тільки загалом населення, а й окремі його вікові групи, зокрема малозабезпечені верстви. У зовнішньоекономічній діяльності об'єктами аграрної політики виступають підприємства й організації, які здійснюють експортні та імпорти операції. Нарешті, під об'єктами аграрної політики слід розуміти також сільські території (поселення) і сільське населення (табл. 1.1).

Таблиця 1.1

Об'єкти аграрної політики

Структурний елемент	Об'єкт аграрної політики
Сільськогосподарський	Сільськогосподарські товаровиробники
	Сільське населення
Агропромисловий	Підприємства виробничої інфраструктури
	Підприємства та агропромислові формування з переробки сільськогосподарської продукції
Продовольчий	Населення
	Діти
	Малозабезпечені верстви населення
Зовнішньоекономічний	Експортери та імпортери сільськогосподарської сировини, продукції та продовольства

Згідно з чинним законодавством аграрні підприємства зараз здебільшого відійшли від традиційно успадкованого профілю діяльності – виробляти сільськогосподарську продукцію. За сучасних умов це різнопрофільні виробничо-збутові структури, в яких диверсифікація діяльності стала потребою функціонування в ринковому середовищі. Звідси, аграрна політика має враховувати таку специфіку, а також своїми напрямками й цілями сприяти її розвитку [72, с.73].

Основу аграрної політики становлять також її суб'єкти. Під суб'єктами аграрної політики слід розуміти сукупність тих юридичних і фізичних осіб, які виробляють і реалізують аграрну політику або сприяють її розробленню.

До суб'єктів аграрної політики відносять державу в особі органів державної влади та управління, політичні партії, громадські та професійні організації, аграрну науку, засоби масової інформації.

Слід також вказати на надзвичайно важливу роль держави у власне реалізації аграрної політики (рис. 1.3.).

Адже право приймати управлінські рішення з питань реалізації аграрної політики належить вищим посадовим особам і відповідним структурам законодавчої та виконавчої гілки державної влади. Вони також здійснюють контроль за виконанням прийнятих рішень. Практичне виконання здійснюється галузевими структурами центрального та регіонального рівня.

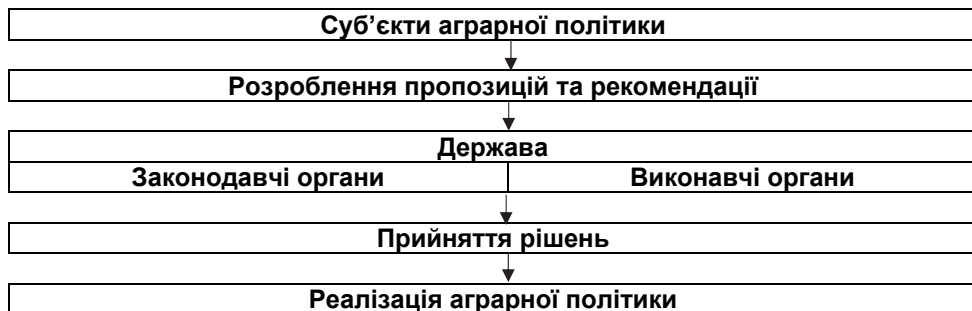

Рис. 1.4. Суб'єкти та їх роль у розробленні й реалізації аграрної політики України [72, с.73].

Роль суб'єктів у формуванні аграрної політики можна представити так (рис. 1.4). Взаємозалежність на представленій схемі наступна:

1. Суб'єкти аграрної політики (партії, громадські та професійні організації, аграрна наука, засоби масової інформації), виражаючи інтереси її носіїв, тобто сільськогосподарських товаровиробників та споживачів продукції, розробляють певні пропозиції та подають їх до органів державної влади.

2. Органи державної влади та управління ухвалюють відповідні агрополітичні рішення та забезпечують їх реалізацію [72, с.76].

Реалізація інтересів в аграрній політиці здійснюється також через політичні і бюрократичні інститути суспільства. Оскільки суспільство не може контролювати і відслідковувати детально діяльність цих інститутів, вони отримують певну свободу в узгодженні суспільних цілей та своїх особистих чи групових інтересів. Основними діючими особами у формуванні національної аграрної політики, що часто мають свої інтереси, є наступні суб'єкти:

- першими серед суб'єктів, що формують аграрну політику, належить політикам. У законодавчих органах розвинених країн не так багато представників безпосередньо селян, оскільки згаданий клас становить незначну частину населення цих країн. Однак політики

часто голосують за заходи підтримки аграрного сектору, оскільки аграрне лобі, як правило, добре організоване та користується підтримкою у суспільстві. Якщо ж у законодавчому органі представлена аграрна партія (фракція, група депутатів), то політики цієї фракції напряду зацікавлені у збільшенні аграрного бюджету країни, адже це показує їх ефективність як політиків і збільшує шанси на переобрання.

- друга група дієвих осіб при формуванні аграрної політики – бюрократія. Вищі державні службовці стають лобістами сектору економіки, яким управляють: вони вузько спеціалізовані на проблемах цього сектору, їх статус і престиж залежать від ситуації у цьому секторі, їх пов'язують численні зв'язки, формальні та неформальні, з суб'єктами цього сектору. Більше того, департаменти та міністерства, які представляють різні сектори економіки, часто конкурують один з одним за вплив у суспільстві, а також виступають проти зовнішніх втручань у справи сектору з боку політиків і загальних міністерств. У подібних умовах головний інтерес бюрократії як такої полягає у збільшенні бюджету і (чи) штату відомства.

Із цієї точки зору бюрократія зацікавлена у складніших і більш дорожчих заходах державного регулювання, адже це збільшує контрольований бюджет і обсяг роботи відомства, а також зменшує можливість зовнішнього впливу у його справи, оскільки складна програма вимагає високої і фахової кваліфікації.

- аграрне лобі – групи суспільства, що зацікавлені у підтримці аграрного сектору. Кожен сектор економіки у розвинених країнах має свої групи інтересів. Однак загальновизнано, що групи інтересів в аграрному секторі найбільш організовані і впливові. У більшості країн наявні сильні союзи фермерів, що об'єднують основну частину сільськогосподарських виробників. Такі професійні об'єднання впливають на формування аграрної політики, надаючи політикам необхідну інформацію та розробляючи законопроекти, а також шляхом впливу на суспільну думку пропагандистськими методами [72, с.76].

Таблиця 1.2

Групи інтересів в аграрній політиці

Носій інтересів	Виразник інтересів
Виробники сільськогосподарської продукції (сировини) і продовольчих та непродовольчих товарів сільськогосподарського призначення	Політичні партії Бюрократія Професійні об'єднання Громадські організації Асоціації

1.3. Історичні аспекти виникнення макроекономічного регулювання

Проблеми, пов'язані з місцем держави в регулюванні економічних процесів розглядалися вченими від самого початку виникнення економічної науки. В епоху первинного нагромадження капіталу держава активно втручалася у перебіг економічних процесів. Уже в той час, у XV ст. зародився меркантилізм (фр. *merkantilisme*, італ. – *merkante* – торговець, купець), який згодом став у ряді країн Західної Європи основним напрямом економічних досліджень та змістом довготермінової державної політики і проіснував до середини XVIII ст.

Меркантилісти вважали зовнішню торгівлю і грошовий обіг джерелом багатства і пропагували забезпечення державою активного торгового балансу. Головною метою досліджень меркантилістів були пошуки джерел багатства, об'єктом спостережень – торгівля, а предметом уваги – рух грошей і товарів між окремими країнами. Ідеї меркантилізму стали теоретичною базою державної політики, яка отримала назву протекціонізму, що передбачає стимулювання розвитку вітчизняної економіки, її захист від іноземних конкурентів, розширення ринків збуту вітчизняних товарів. Фактично з XVII ст. і до наших днів не було у світі держави, яка б у відповідних умовах не використовувала засоби економічної політики протекціонізму.

У XVII–XIX ст., із зміцненням і розвитком приватного підприємництва, посиленням господарської самостійності товаровиробників визначилася тенденція до послаблення економічної ролі держави. Тому вже фізіократи (гр. *physis* – природа; *kratos* – влада, сила) висували ідею про вільну торгівлю та обмеження втручання держави в економіку. Основоположниками цієї теорії вважають Ф. Кене (1694–1774 рр.) – «Економічна таблиця» (1758 р.) і А. Тюрго (1727–1781 рр.) – «Роздуми про створення і розподіл багатств» (1766 р.).

На відміну від меркантилістів фізіократи перенесли дослідження економічних явищ із сфери обігу у сферу виробництва започаткувавши політичну економію як науку. Проте фізіократи помилково визнавали тільки землю і землеробство джерелом багатства, а працю в сільському господарстві – лише єдиною продуктивною працею. Ф. Кене висунув концепцію „природного порядку”, яка виходила з визнання відповідних об'єктивних законів не тільки в природі, й у суспільному житті. Він передбачав розвиток економіки на основі вільної конкуренції і саморегулювання ринкових цін, виключаючи втручання держави.

Визначальною рисою фундаментальної праці А. Сміта «Дослідження про природу і причини багатства народів» (1776 р.), стало обґрунтування необхідності обмеження ролі держави в економіці, оскільки особистий інтерес та конкурентна боротьба природно поєднують досягнення власної вигоди з реалізацією інтересів суспільства в цілому. Саме завдяки цьому механізму «невидима рука», на переконання А. Сміта, керує економікою і спрямовує її розвиток на виробництво якісних і потрібних суспільству товарів. При цьому, А. Сміт відстоював ідею «природної гармонії» (рівноваги), яка встановлюється в економіці стихійно, за відсутності зовнішнього (державного) втручання і є оптимальним режимом функціонування економічної системи.

Д. Рікардо також був прихильником обмеження втручання держави в економіку. Як і А. Сміт, він вважав, що в економіці діють об'єктивні і стихійні закони, які піддаються пізнанню. Механізм їх дії за відсутності зовнішнього (державного) втручання підтримує економічну систему у рівновазі. Натомість Д. Рікардо звертав особливу увагу на необхідність розробки державної економічної політики, яка сприяла б зростанню виробничих сил суспільства. А. Сміт та Д. Рікардо вважаються засновниками теорії і політики фритредерства. На їхнє переконання ця політика є ідеальною, завжди вигідною всім країнам і народам.

Об'єктивні процеси капіталістичного виробництва, що відбувалися протягом першої чверті ХХ ст., вимагали активного державного втручання в соціально-економічне життя суспільства. Нездатність держави адаптувати господарський механізм до мінливих економічних умов стала однією з головних причин найглибшої в історії капіталізму економічної кризи 1929–1933 рр. Криза підтвердила, що ринкова система самостійно не здатна забезпечити економічну рівновагу внаслідок різних інтересів суспільства та бізнесу. Соціальна неоднорідність суспільства та зумовлені нею відмінності економічних інтересів класів, соціальних верств і груп, з одного боку, і намагання зберегти існуючу соціально-економічну систему, з іншого, об'єктивно вимагали виконання державою відповідних функцій, як наприклад перерозподіл національного доходу та ресурсів, захист конкуренції, формування правової бази соціально-економічних процесів. Ці вимоги були значним чином враховані в концепціях представників кейнсіанського напрямку економічної теорії.

Кейнсіанська концепція базується на ідеях одного із найбільш видатних економістів ХХ ст. Джона Мейнарда Кейнса (1883–1946 рр.). Він здійснив революцію в економічній науці свого часу, сформувавши

концепцію ринкової економіки як цілісної системи у своїй головній праці «Загальна теорія зайнятості, відсотка і грошей» (1936 р.).

Головна відмінність кейнсіанської моделі економічної системи полягає у відкритому визнанні регулюючої ролі держави в економіці та соціальній сферах. Дж. Кейнс та його прибічники обґрунтували думку про те, що тільки державне втручання здатне забезпечити стає економічне зростання і зайнятість працездатного населення і тим самим скоригувати «провали» ринку та вільної конкуренції. Незважаючи на те, що Кейнс достатньо скептично відносився до концепції «невидимої руки» А. Сміта, він та його прихильники не поділяли запровадження антиринкових заходів, оскільки вважали, що ринкова економіка відкрита, надзвичайно динамічна і керується принципом саморегулювання. Вони продовжували дотримуватися базових принципів організації та функціонування ринкової економіки, таких як вільна конкуренція, механізм вільних цін, рівновага попиту і пропозиції, свобода економічного вибору. В результаті система, яку запропонував Дж. Кейнс, дає можливість оперативно і гнучко пристосовуватися до технологічних, системних, структурних та інших змін.

Незважаючи на те, що у Дж. Кейнса нічого не згадується про аграрну проблематику, його роботи суттєво вплинули на аграрну теорію та аграрну політику США в пошуках виходу з кризи в кінці 20-х – початку 30-х років, коли ринок не зміг подолати кризи подібних масштабів і виникла необхідність активного втручання держави.

Проте запропонована Дж. Кейнсом система заходів державного регулювання мала, в основному, антикризовий характер. Мета цих заходів полягала в тому, щоб допомогти капіталістичній ринковій економіці вийти із затяжної кризи, забезпечити економічне зростання і максимальну зайнятість працездатного населення. Тому деякі учні і послідовники Дж. Кейнса критикували обмежувальний характер запропонованих ним рецептів, вказували на те, що у нього держава відіграє роль «пожежної команди, яка гасить пожежу».

Із другої половини 70-х – початку 80-х років минулого століття відбувався інтенсивний пошук нових підходів до державного регулювання економіки. Спонукальним мотивом до цього було зростання рівня інфляції та безробіття, сповільнення темпів підвищення продуктивності праці та прояв інших негативних тенденцій в економіці розвинутих країн, що викликало недовіру до кейнсіанської теорії.

На противагу кейнсіанству формується неоліберальний напрям, прихильники якого проголошують за мету відродження економічного лібералізму шляхом його оновлення. Біля витоків неолібералізму знаходилися такі видатні науковці, як Л. фон Мізес (лідер віденської

школи), Ф. фон Хайек – Нобелівський лауреат 1974 р. (лондонська школа) та М. Алле (паризька концепція), В. Ойкен та Л. Ерхард (фрейбурзька концепція), М. Фрідмен – Нобелівський лауреат 1976 р. (чиказька школа). Проте серед перерахованих концепцій неолібералізму найбільшого поширення набули ідеї М. Фрідмана – монетаризм, що ґрунтується переважно на кількісній теорії грошей, як одному з основних елементів ринкового господарства.

Наразі у світовій економічній науці спостерігається значний інтерес до теорії соціальної ринкової економіки, що ґрунтується на працях німецької школи ордолібералізму. Головним для ордолібералів було поняття «порядок» (*ordnung*), залежно від рівня присутності якого економічні системи можуть варіювати від чисто ринкової до жорстко керованої. Саме ідею поєднання лібералізму і порядку, втіленого в діяльність держави, використовували теоретики соціальної ринкової економіки при обґрунтуванні курсу економічного розвитку в умовах післявоєнної Західної Німеччини. Ця теорія потім одержала визнання в інших розвинутих європейських країнах і зайняла свою нішу у світовій економічній науці.

П. Самуельсон об'єднав «неокласичний синтез» англійського економіста А. Маршалла з теорією Дж. Кейнса в частині державного регулювання економіки в єдине ціле – «новий неокласичний синтез». Від «неокласичного синтезу» був запозичений принцип оптимізації і уявлення про ринкову економіку як урівноважену систему, а з теорії Дж. Кейнса запозичені такі аспекти, як принцип агрегування (вивчення економіки на основі дослідження взаємодії між агрегованими змінними), деякі інструменти аналізу, а також ідея негнучкості заробітної плати.

Таким чином, економічна роль держави, на думку П. Самуельсона, полягає в досягненні загальної рівноваги економіки та її стабілізаційного зростання задля підвищення рівня добробуту всіх членів суспільства. «Держава повинна займатися тим, чим ... взагалі ніхто не займається». В подальшому протиріччя між прихильниками кейнсіанства та лібералізму а також невирішеність низки теоретичних і практичних аспектів регулювання спонукали пошук нових форм і методів впливу держави на економіку.

У 50–60-х роках ХХ ст. започаткована нова наукова школа, яка пропагувала ідеї мінімального втручання держави в економіку – «теорія суспільного вибору». Її представники Дж. Б'юкенен (1919-2013 рр.), Г. Таллок (1922-2014 рр.), М. Олсон (1932-1998 рр.), Д. Мюллер (н. 1940 р.), Р. Толлісон (1942-2016 рр.) критикуючи кейнсіанців, поставили під сумнів ефективність державного втручання в економіку. Представники теорії суспільного вибору

зробили об'єктом аналізу не вплив кредитно-грошових і фінансових інструментів на економіку, а сам процес прийняття урядових рішень.

Основними сферами аналізу на політичному ринку обрано виборчий процес, діяльність депутатів, теорію бюрократії і політику державного регулювання. Виборці та політики є суб'єктами політичного ринку, на якому вони обмінюються голосами та передвиборчими обіцянками. Учасники ринку мають особливі права власності, реалізація яких полягає в можливості виборців вибирати представників до вищих органів представницької влади держави, обраних депутатів - приймати закони, чиновників - слідкувати за їх виконанням. Державу вони розглядали як конкурентний ринок, на якому відбувається боротьба за доступ до розподілу ресурсів і прийняття необхідних рішень [37].

Основна ідея запропонованого ними підходу полягає в тому, що люди, діючи в політичній сфері, намагаються задовольнити особисті інтереси. Тому вчені цієї школи послідовно викривають міф про державу, у якій немає ніяких інших цілей окрім турботи про суспільні інтереси. «Раціональні політики» підтримують перш за все ті програми, які сприяють підвищенню їх престижу і збільшують шанси отримати перемогу на чергових виборах. Таким чином, теорія суспільного вибору намагалася більш послідовно визначити принципи індивідуалізму, поширюючи їх не тільки на всю економіку, й на державу.

Проте і теорія суспільного вибору не зуміла подолати відому абстрактність та відірваність від життя неокласичної парадигми, перш за все її абсолютизацію ринкової стадії розвитку світової цивілізації. Цей недолік став особливо проявлятися в процесі науково-технічної революції, яка створила об'єктивні передумови для кардинальної зміни системи цінностей. З'ясувалося, що ні неокласичний напрям в цілому, ні навіть кейнсіанство не в змозі органічно включити ці процеси в предмет свого аналізу, пояснити їх, виходячи із своєї системи категорій і законів. Не дивно, що на цьому фоні все більшу популярність починає набувати інституційно-соціологічний напрям.

На межі XIX–XX ст. в економічній науці сформувався комплекс ідей, який суттєво відрізнявся від базових постулатів ортодоксальної теорії, разом із тим він залишився в межах ринкової парадигми. Це було викликано потребою в новому підході, який би «...вивчав поведінку людини і загальний економічний розвиток в умовах не ресурсних, а інституційних обмежень», тобто діяльність економічних суб'єктів під впливом правових норм і культурних традицій, названих загальним ім'ям «інститути». Інституціоналісти досліджували в основному вплив на економічні суб'єкти конкретних норм і всієї

нормативної інфраструктури, не зумівши при цьому сформувати цілісну наукову доктрину”.

Теорія «суспільного добробуту» як одна з теорій регулювання вважає, що ринок найкраще розміщує обмежені ресурси. Вона ґрунтується на тому, що втручання уряду в економіку прийнятне лише тоді, коли умови перестають бути конкурентними, а ринок не справляється з ефективним розподілом ресурсів. Теорія говорить, що політики, які слугують суспільному добробуту, можуть застосовувати регулювання лише для усунення вад ринку [113].

Проте англо-американський економіст Рональд Коуз (1910-2013 рр.) всупереч загально визнаній ролі держави у ліквідації провалів ринку запропонував комплексний аналіз інституційної структури економіки, який визначає рівень трансакційних витрат. Учений довів, що держава не спроможна оптимально розв'язувати питання екстерналій, відтак зовнішні ефекти не можуть бути причиною для втручання держави [45]. Цю проблему можна вирішувати лише на основі чітко визначених прав власності шляхом укладення і дотримання угод між зацікавленими сторонами. Участь держави, на думку вченого, визначається необхідністю легітимізації норм взаємодії між економіко-правовими суб'єктами та контролю за їх виконанням [44].

Р. Коуз дав інституційне пояснення причин «провалів» ринку (market failure), що тісно пов'язано з ідеєю існування досконалої конкуренції, яка характеризується 1) відсутністю впливу індивідуальних рішень на добробут інших людей; 2) наявністю особистих благ; 3) прийняттям гравцями ринку наявних цін; 4) досконалою інформацією про ціну та якість на ринку [113].

Зважаючи на наведене вище можна зробити висновок, що сучасні економічні системи в розвинутих країнах функціонують на принципах органічного поєднання ринкового механізму регулювання з державним. Причому механізми регулювання діють не відособлено, а відбувається взаємопроникнення функцій ринку та державного регулювання. Це зумовлено тим, що в сучасному суспільстві при збереженні ринкових свобод, інститутів і механізмів значним чином через ускладнення соціально-економічних процесів відбувається розширення функцій держави. Переважна більшість фундаментальних проблем сьогодення не може бути ефективно вирішена за допомогою тільки ринкових механізмів. Проте було б помилково вбачати в державному регулюванні панацею від усіх соціально-економічних проблем. Економічна ефективність – це, перш за все, ринок. Тому всі сучасні розвинуті економіки базуються на ринкових засадах, які поступово сприймаються всім іншим світом, незважаючи на те, що кожна країна зберігає власну специфіку.

Колишнє протистояння держави і ринку в розвинутих країнах втратило сенс: і держава, і ринок займають в соціально-економічній системі цілком визначене місце, виконують притаманні тільки їм функції та існують в непорушній єдності.

1.4. Конфлікт бізнес-інтересів та суспільних вимог у контексті політики

Наукова теорія і практична діяльність держави щодо регулювання сільського господарства має обов'язково враховувати унікальні особливості, що притаманні цій галузі економіки, його місце і значення в національній народногосподарській системі та житті суспільства, а також кількісні й якісні зміни на кожний поточний момент як результат ринкових перетворень.

Разом із тим, хоча окремі важливі обставини, які визначають необхідність державного регулювання сільського господарства, є хрестоматійно відомими, до цього часу продовжуються дискусії щодо доцільності його здійснення. Це пов'язано з тим, що в період проведення ринкових реформ сформувалися дві основні точки зору щодо визначення масштабів державного регулювання: теорія протекціонізму (protectionism) та вільної торгівлі (free trade).

Термін „протекціонізм” до цього часу немає однозначного трактування. Так, Чамберс і Д. Пік (1994 р.) вказують на три різноманітні і найбільш важливі визначення протекціонізму. Відповідно до першого визначення, запропонованого Р. Болдвіном (1970 р.), протекціоністськими вважаються будь-яке державне втручання, що впливає на перерозподіл ресурсів внаслідок чого знижується добробут. Проте за такого підходу будь-яке адміністративне рішення не може вважатися протекціоністським, навіть якщо воно погіршує чи обмежує торгівлю, за умови, що це рішення ефективно впливає на стан ринку, запобігаючи фіаско. Друге визначення протекціонізму, сформульоване І. Вальтером (1972 р.), як будь-яке державне втручання, що негативно впливає на обсяг, структуру чи напрями торгових потоків. Відповідно до третього визначення, запропонованого Дж. Хіллманом (1991 р.), протекціонізм – будь-яке державне втручання, що перешкоджає чи обмежує імпорт.

В «Економічній енциклопедії» під протекціонізмом (лат. protectionis – заступництво, захист) розуміють економічну політику й доктрину, спрямовану на стимулювання національної економіки та її захист від іноземної конкуренції [31, с.131].

Аналіз тенденцій розвитку протекціонізму дозволяє виділити декілька його видів: 1) селективний протекціонізм – спрямований проти окремих країн чи окремих товарів; 2) галузевий протекціонізм – захищає відповідні галузі, перш за все сільське господарство в межах аграрного протекціонізму; 3) колективний протекціонізм – здійснюється об'єднаннями країн по відношенню до третіх країн; 4) прихований протекціонізм – виконується методами внутрішньої економічної політики [41, с.199].

Аграрний протекціонізм – система фінансово-правових заходів держави, спрямованих на підтримку чи підвищення доходів підприємців у сільському господарстві та деяких інших галузях агропромислового комплексу.

Аналіз показує, що політика національних урядів, як і керівних органів інтеграційних угруповань у сфері регулювання сільськогосподарських ринків та протекціонізму, розрізняється за деякими параметрами. По-перше, залежно від обсягу підтримки. По-друге, залежно від механізму підтримки (від пропорції між прихованим субсидуванням за рахунок споживачів і фінансуванням з державного бюджету, тобто за рахунок платників податків і доходів державного сектору економіки). По-третє, залежно від субсидованих товарів. По-четверте, залежно від конкретних методів підтримки, що застосовуються.

Незважаючи на запровадження Світовою організацією торгівлі (СОТ) політики лібералізації торгівлі сільськогосподарською продукцією, на даний час можна констатувати, що більшість розвинутих країн намагається зберегти систему аграрного протекціонізму. Для пояснення цього явища спеціалістами висувається, як мінімум, п'ять теорій:

1. Теорія «колективної дії» – відповідно до якої в деяких країнах здійснюється політика, спрямована на формування в суспільстві «людини, що змушена користуватися послугами держави». Це стає можливим, коли в промислово розвинутих країнах розпочинається довготерміновий процес скорочення фермерських господарств, а в суспільстві домінує розуміння важливості збереження національного аграрного сектору. Інтереси товаровиробників відстоюють невеликі, але добре організовані та дуже активні об'єднання спеціалізованих аграрних товаровиробників.

2. Теорія «вразливості сільськогосподарського виробництва від коливань ринку» – виходить з того, що на відміну від інших галузей економіки сільськогосподарське виробництво значно чутливе до коливань ринку.

3. Теорія «інституційного застою» – відображає ситуацію, яка, починаючи з другої половини 80-х років XX ст. характерна для

більшості розвинутих країн з ефективним сільським господарством. Відповідно до цієї теорії, значна частина сільськогосподарського виробництва здійснюється відносно незначною часткою ефективних господарств. У тих країнах, де досягнуто високих обсягів експорту сільськогосподарської продукції, аграрний протекціонізм забезпечує їй значну частку конкурентоспроможності на світовому ринку.

4. Теорія «попиту і пропозиції на сільськогосподарський протекціонізм». Її автор Юджиро Хайямі розглядає аграрний протекціонізм як функцію економічного розвитку. Відповідно до неї на першій стадії індустріалізації у країн, що розвиваються, сільськогосподарський сектор інтенсивно експлуатується на користь інших галузей економіки. Сільське господарство не може протидіяти цьому курсу, оскільки воно не організоване та політично інертне.

5. П'ята теорія розглядає аграрний протекціонізм як «реакцію на випадкові порушення економічної рівноваги». Відповідно до неї, рівень аграрного протекціонізму підвищується тоді, коли потребує відповідь на порушення міжгалузевої економічної рівноваги. До неї, наприклад, відноситься втрата конкурентоспроможності національного сільського господарства порівняно з іноземним, а також війни чи її загроза, що стимулює появу в суспільстві очікувань дефіциту продовольства.

Проте, як стверджує М. Трейсі [68], з точки зору економічної науки аргументи на користь аграрного протекціонізму недостатньо обґрунтованими (теорія меркантилістів, забезпечення платіжного балансу країни, а також заходи держави у відповідь на введення протекційних заходів), деякі – економічно обґрунтовані (аргументи „молодої галузі”, протидія демпінговій торгівлі, аргументи щодо умов торгівлі, безробіття), а деякі не мають нічого спільного з економічною теорією і не можуть бути оцінені за допомогою методів економічного аналізу (продовольча безпека, аргументи на користь „стилю життя”).

Разом із тим, запровадження політики аграрного протекціонізму може викликати негативні відхилення у розвитку аграрної економіки у зв'язку з некомпетентністю, корумпованістю уряду і невиправданим лобіюванням. Ця обставина вимагає науково-обґрунтованих рішень уряду при здійсненні заходів державного регулювання.

Аналізуючи причини різного рівня протекціонізму в розвинутих країнах і тих, що розвивається, Ульріх Кьостер [55, с.380] акцентує увагу на теорії Даунса. Зокрема, відповідно до цієї теорії, уряди які обрані демократичним шляхом більшою мірою враховують інтереси виробників, ніж споживачів [95], оскільки товаровиробники значно краще обізнані про досягнення діяльності політиків, ніж споживачі про недоліки. Проте, цю на перший погляд правдоподібну гіпотезу, очевидно, потрібно переглянути. Адже у країнах, що розвиваються,

спостерігається тенденція до посилення рівня оподаткування сільськогосподарських товаровиробників скоріше на користь споживачів. Тому ми можемо прийняти тільки основоположне твердження Даунса про те, що протекціонізм чи те ж оподаткування фермерів являє собою результат взаємодії сил на політичному ринку.

Політики, у свою чергу, пропонують протекціонізм. Проте, вони повинні враховувати також і те, що при реалізації відповідного рівня протекціонізму їм прийдеться змиритися з відповідними негативними наслідками. Наприклад, споживачі можуть покарати політиків, утримуючись від голосування чи віддаючи свій голос за партію-конкурента. Також необхідно враховувати, що з підвищенням рівня протекціонізму зростають обсяги граничних витрат. Коефіцієнт протекціонізму визначається як відношення цін внутрішнього і світового ринку (p/p_w). Передбачається, що у країнах які розвиваються політики пропонуються сільськогосподарським товаровиробникам від'ємний протекціонізм, а в розвинутих промислових країнах – позитивний [55, с.381].

Ефекти розподілу доходів в результаті аграрного протекціонізму визначаються наступними змінними:

а) значення частки зайнятого в аграрному секторі населення в загальній кількості зайнятого населення.

В країнах, що розвиваються процент населення зайнятого в сільському господарстві, набагато вищий, ніж в промислових. З цієї причини граничне підвищення рівня цін на сільськогосподарську продукцію (підвищення коефіцієнту протекціонізму) приведе до більш сильного зростання доходів окремого фермера в промислових країнах, ніж в країнах, що розвиваються. Як наслідок, можна очікувати, що гранична корисність аграрного протекціонізму для окремих фермерів в промислових країнах буде вища, ніж в країнах, що розвиваються. Тому політики будуть схильні до введення пільг для фермерів скоріше в промислових країнах, ніж в країнах, що розвиваються. (с.382).

б) значення питомої ваги витрат на харчові продукти в сукупному доході.

Згідно закону Енгеля, з підвищенням доходу знижується частка витрат на харчові продукти. Звідси витікає, що ціни на харчові продукти мають більше значення для споживачів у країнах, що розвиваються, ніж в промислових. Відповідно, споживачі в країнах, що розвиваються більш зацікавлені в тому, щоб володіти інформацією про ціни на харчові продукти і мати на них політичний вплив. Таким чином, політичне значення цін на продовольчі товари змінюються в залежності від економічного розвитку країни. При низькому сукупному доході, ціни на основні харчові продукти мають

більше значення міського населення чи, відповідно, працівників промисловості; зі зростанням доходів населення, ціни на аграрну продукцію стають більш важливими для фермерів [55, с.383].

Крім протекціонізму існує й інший підхід, який полягає в тому, що сільське господарство не повинно мати будь-яких переваг порівняно з іншими галузями економіки. Тому сільське господарство, як і будь-який інший сектор економіки, повинно підпадати під ринкове регулювання. Такий підхід отримав назву політики вільної торгівлі або фритредерства – політика мінімального державного втручання у зовнішню торгівлю, яка ґрунтується на основі вільних ринкових сил попиту і пропозиції.

Проте у питаннях державного регулювання не може бути одного рішення раз і назавжди. Передусім це залежить не тільки від економічних чи політичних чинників, й від фактору часу, ефективності застосування різноманітних механізмів, готовності інституційної системи.

Державне регулювання повинне забезпечувати досягнення системи цілей, які часто конфліктують між собою. При цьому необхідно знайти компромісне рішення, яке б задовольнило інтереси всього населення країни в цілому та сільських мешканців зокрема, сільськогосподарських і переробних підприємств, а також власне інтереси самої держави. При цьому, інтереси населення на ринку продовольства на перший погляд прямо суперечать інтересам товаровиробників, які зацікавлені в збільшенні ринкових цін. Інтереси сільськогосподарських, переробних і торговельних організацій також не співпадають. Кожний з них зацікавлений у збільшенні власної частки продукту і зменшенні податкових платежів, а держава — навпаки, у їхньому збільшенні. Пошук компромісу учасників ринку, як правило, з різними інтересами – складне завдання, в якому тільки власне розробка та прийняття відповідного управлінського рішення вважається вже значною проблемою.

Конфлікти економічних інтересів, що виникають у сільському господарстві, насамперед, пов'язані з розподілом прибутків у галузі, доступу до ресурсів, ринків збуту продукції, тощо. Зокрема, як і в інших галузях економіки, інтереси виробників і споживачів продовольства в частині ціноутворення є протилежними, оскільки виробник зацікавлений продати продукцію за найвищу ціну, а споживач – купити як – найдешевше. При цьому, за ефективного функціонування ринку виробник використовує ресурси, відшкодовуючи витрати в розмірі їхньої вартості, а споживач повинен повністю оплачувати вартість купленого товару. Такий порядок являє собою необхідну умову оптимального, за Парето, розподілу ресурсів.

Залежно від характеру кінцевого продукту, його споживчих властивостей, а також технологічних вимог до сировини, сільськогосподарська продукція, перш ніж потрапити до кінцевого споживача, надходить на переробні підприємства. Зокрема, переробка рослинної сировини здійснюється на борошномельних, хлібопекарських, цукрових, олієжирових, плодоовочеконсервних та інших підприємствах. Переробка тваринницької сировини відбувається на м'ясо-молочних, маслоробних, шкіряних та інших підприємствах.

Рис. 1.5. Об'єктивні передумови необхідності державного регулювання сільського господарства

Як зазначалося вище, з точки зору економічної теорії, застосування державного регулювання базується на існуванні так званих провалів ринку (market failure). Як показує світовий досвід, вільний (нерегульований) аграрний ринок, попри всі свої безумовні переваги, неспроможний забезпечити ефективне вирішення загальнонаціональних економічних та соціально-політичних проблем, особливо якщо вони не збігаються з приватним підприємницьким інтересом. Отже, можна визначити основні причини, що зумовлюють державне регулювання сільського господарства (рис.1.5).

По-перше, сільськогосподарське виробництво пов'язане з біологічними та природними процесами, які перебувають у прямій залежності від кліматичних факторів, рівні участі у сільськогосподарському виробництві людини, землі, рослин, тварин, обсягів основного та обігового капіталу і тому є дуже складною формою господарської діяльності. Незалежно від національної належності, рівня розвитку, форм власності, методів його організації сільське господарство має свої специфічні, притаманні тільки йому особливості. Вони найбільш знаково проявляються в умовах ринкової економіки при вільній конкуренції і недостатньому регулюванні державою відповідних процесів.

По-друге, неспроможність дії ринкових сил відносно сільськогосподарського виробництва проявляється в тому, що не враховується необхідність формування аграрним сектором суспільних благ. Незважаючи на те, що серед деяких економістів поширена думка, за якою сільське господарство не має будь-яких особливостей, які б виділяли цю галузь серед інших. Проте далеко не всі галузі економіки можуть зрівнятися із сільським господарством щодо його внеску в розвиток сільських територій, стан довкілля та продовольчу безпеку (рис. 1.6).

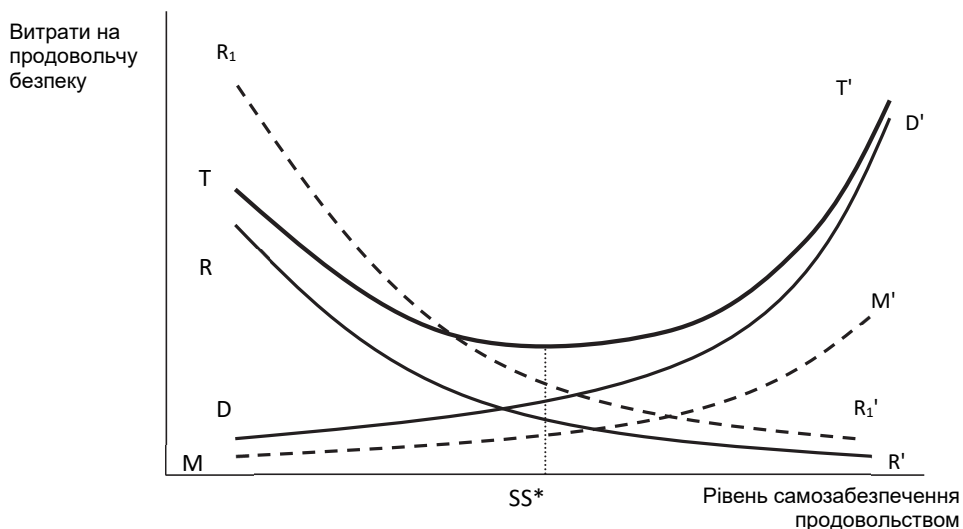

Рис. 1.6. Продовольча безпека та витрати на її забезпечення [42].

Крива DD' ілюструє альтернативні витрати забезпечення продовольчої безпеки. При відповідному рівні самозабезпечення витрати різко зростають. Крива RR' демонструє зростання ризику порушення продовольчого забезпечення внаслідок можливого

припинення імпорتنих поставок. Існування позитивних екстерналій переміщує криву DD' униз (MM'), зменшуючи витрати продовольчої безпеки, а посилення нестабільності світового ринку зміщує криву RR' вгору (R_1R_1'), збільшуючи ризики порушення забезпечення продуктами харчування. Оптимальний рівень самозабезпечення продовольством знаходиться в нижчій точці кривої TT' .

По-третє, сільське господарство необхідно розглядати не тільки як галузь, яка забезпечує країну харчовими продуктами і промисловість сировиною. Не менш важливе її стратегічне місце як основного замовника і споживача промислової продукції, що формує, в кінцевому підсумку, прибуток у різних галузях народногосподарського комплексу. Необхідно зазначити, що на підприємствах, які працюють на село, як правило, рівень рентабельності вищий, ніж у сільському господарстві. Високий рівень розвитку сільськогосподарського виробництва, його платоспроможність, можливість купувати і використовувати необхідні обсяги матеріально-технічних ресурсів (техніку, запасні частини, засоби хімізації, енергоресурси та ін.), що відносяться до продукції десятків галузей, визначає сталий розвиток усього народногосподарського комплексу. Придбання для сільського господарства величезних обсягів матеріально-технічних ресурсів стимулює розвиток у металургійній, машинобудівній, хімічній та інших галузях економіки, в тому числі й в паливо-енергетичному комплексі країни.

По-четверте, характерна особливість сільського господарства полягає також в тому, що тільки частина результатів його діяльності потрапляє в ринковий обіг і отримує ринкові оцінки. Ринок як інститут, що пов'язує виробників і споживачів продукції, є однією із необхідних умов сільськогосподарської діяльності. Проте послуги товаровиробників щодо відтворення соціально-демографічного і трудового потенціалу суспільства та відновлення екологічного балансу природних систем (наприклад, збереження ландшафту сільської місцевості) в силу своєї споживчої специфіки, як правило, не стає предметом ринкових угод. Тому у селян існують обмежені можливості через інститут ринку компенсувати витрати на виконання цих функцій, тим більше отримати від цих видів діяльності прибуток. Оскільки не всі результати сільськогосподарської діяльності отримують ринкові оцінки, можна зробити висновок, що ринкові закони діють в аграрній економіці з відповідними обмеженнями, і перш за все в соціальній та екологічній сферах.

Як підкреслював відомий американський економіст У. Баутвелл [10, с.1], система конкурентного ринку «має свої сильні і слабкі сторони. Вона достатньо добре може здійснювати ефективний розподіл ресурсів з метою їх альтернативного використання, і тому вона створена для того, щоб надати споживачам всі необхідні

продукти за помірними цінами. Проте вона не здатна забезпечувати вирішення соціальних та екологічних потреб населення».

По-п'яте, ринкові сили не враховують зовнішніх ефектів (екстерналії). Позитивні екстерналії являють собою суспільні блага чи вклад у суспільні блага, які не враховуються чи враховуються не в повній мірі ринковими економічними індикаторами. Суб'єкт ринку, який породжує позитивні екстерналії, перебирає на себе частку витрат з реалізації чужих інтересів.

Як показано на рис. 1.7, крива S визначає витрати виробника, $S_{вн}$ – чисті витрати суспільства. $Q_{пр}$ – це оптимальний обсяг виробництва без урахування зовнішнього ефекту (для виробника), а $Q_{вн}$ – оптимальний обсяг виробництва для суспільства. Однак для забезпечення такого обсягу ціну необхідно підвищити від $P_{пр}$ до $P_{вн}$, що потребує субсидування або інших методів підтримки. Якщо ціна споживання буде не на рівні $P_{пт}$, а на рівні $P_{вн}$, то обсяг споживання скоротиться до $Q_{пт}$. Таким чином, виграш суспільства може бути пов'язаний із втратами споживачів.

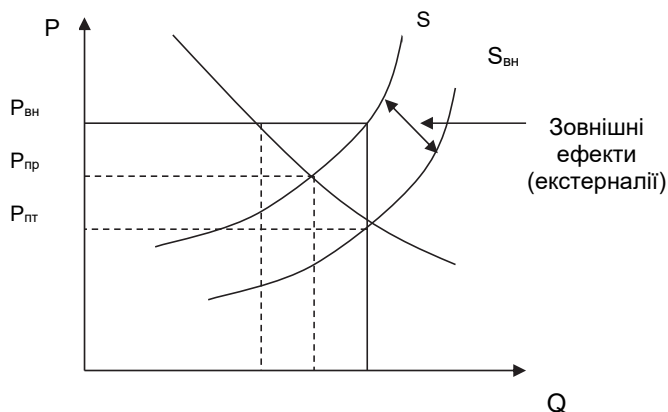

Рис. 1.7. Дія позитивного зовнішнього ефекту (екстерналії)

Прикладом позитивних зовнішніх ефектів можуть бути вкладення в сільський розвиток – у „зелений туризм”, бази відпочинку, збереження природних ландшафтів, запобігання знищенню історичних цінностей тощо. Негативні екстерналії навпаки, збільшують витрати інших економічних суб'єктів в результаті економічної діяльності будь-якого виробника. Традиційний приклад негативних зовнішніх ефектів – забруднення оточуючого середовища, ерозія ґрунтів у результаті максималізації прибутку. Виробляючи значні обсяги продукції в сільському господарстві, можна одночасно забруднювати водні ресурси при внесенні надмірної кількості добрив чи хімічних засобів захисту рослин.

По-шосте, ринок неспроможний враховувати особливості цінових циклів в аграрному секторі. Щорічні зміни цінової кон'юнктури накладаючись на нееластичний попит, підштовхують сільськогосподарських товаровиробників до відповідних щорічних коливань у застосуванні основних факторів виробництва (рис. 1.8).

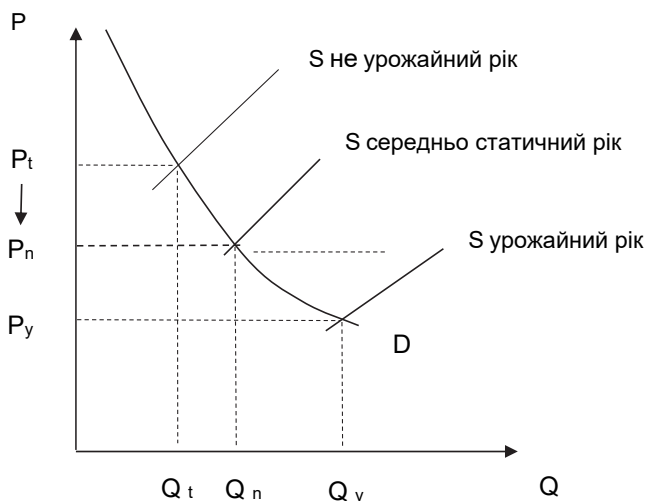

Рис. 1.8. Зміна цінової кон'юнктури на продукцію сільського господарства

Графік наглядно ілюструє, як під час урожайного року і збільшення обсягу виробництва від Q_n до Q_y ціна знижується від P_n до P_y . Виробники розпочинають скорочувати фактори виробництва (зменшуються посівні площі, застосування добрив тощо). При низькій ціні витрати не забезпечують належної віддачі. На наступний рік відбувається скорочення виробництва до Q_t і ціна зростає до P_t .

По-сьоме, сільське господарство у фінансовому відношенні не є самодостатньою галуззю. Це можна пояснити низкою причин: а) досить низькою порівняно з іншими галузями економіки продуктивністю праці, що зумовлено біологічним характером сільськогосподарського виробництва, його сезонністю, а також відносно нерівноправним станом сільського господарства в усій системі агропромислового виробництва, що призводить до заниження цін на сільськогосподарську продукцію, а відтак – і до зменшення обсягів виробництва з розрахунку на працівника; б) після Другої світової війни у сільському господарстві Західної Європи відбулася науково-технічна революція. Сільське господарство стало індустріальним виробництвом і потребувало значного впливання капіталу, що зробило його капіталоемним типом виробництва. Вкладання капіталу здійснювався частково за рахунок іпотечного

кредиту, частково за рахунок прямих державних субсидій, а частково за рахунок підтримки високих закупівельних цін, що сформувало умови для нагромадження і капіталоутворення в сільському господарстві; в) це визначило необхідність зовнішнього вливання капіталу як для проведення індустріалізації, так і для підтримки високого рівня інтенсивності сільськогосподарського виробництва.

По-восьме, «провал» конкуренції, що виникає в аграрній сфері через високий ступінь монополізації суміжних із сільським господарством галузей. Зазначимо, що саме сільське господарство – одна з галузей економіки, де монополізм практично відсутній. Звідси неможливість диктувати ринку свої ціни. Разом з тим таку можливість мають I та III сфери АПК, які постачають сільському господарству засоби виробництва і споживають його продукцію. Внаслідок цього виникають так звані ножиці цін, або точніше – відсутність паритету між сферами АПК. Вирішити вказану проблему через механізм ринку неможливо. Тому тільки держава має таку можливість якщо не вирішити, то пом'якшити негативні наслідки нееквівалентного обміну.

Провал конкуренції – фактор, що впливає на відхилення індексів цін на продукцію сільського господарства і галузей, які виробляють засоби виробництва. Це стосується і зменшення частки сільського господарства в кінцевих цінах продовольчих товарів. Відхилення значно перевищує додану вартість, яка виникає на наступних після сільського господарства стадіях виробництва і доведення продукції до готовності для споживання. Ці чинники також можна пояснити різною еластичністю сільськогосподарських продуктів і кінцевих продовольчих товарів. Проте не можна не враховувати можливість цінової дискримінації локальними переробними і закупівельними монополіями. Провал конкуренції коригується розвитком об'єднань сільськогосподарських товаровиробників для нарощування їх ринкової сили, а також втручанням держави, підтримкою доходів чи цін.

По-дев'яте, важливим показником провалу ринку є його неповнота (incomplete market). Це відноситься до випадків, коли ринкові не вдається забезпечити виробництво того або іншого виду товару чи послуги, навіть якщо витрати на таке виробництво менші від того, що споживачі готові заплатити. Як приклад для сільськогосподарського виробництва можна навести страхування врожаїв. Підтримка держави у вирішенні цього питання частково пов'язана з тим, що ринок нездатний забезпечити в усій повноті формування системи страхування врожаїв і доходів у сільському господарстві. Подібний приклад стосується системи сільськогосподарського кредиту, що у більшості країн не обходиться без підтримки держави.

По-десяте, низька еластичність попиту на сільськогосподарську продукцію породжує так звану довготермінову фермерську проблему. В

цілому еластичність попиту не є проблемою для галузі, якщо пропозиція не зростає чи зростає повільно. Проте, за останнє століття аграрний сектор, як і інші галузі економіки, зазнав потужного впливу науково-технічного прогресу, який в суспільстві повинен супроводжуватися зростанням добробуту його членів, підвищенням реальних доходів населення. Через низьку еластичність попиту на продукти харчування попит кожної окремої сім'ї на продовольство скорочується. Разом із тим, із зростанням добробуту, як правило, скорочується і народжуваність, що приводить до зниження темпів збільшення населення. Внаслідок цього сукупний попит на продукцію сільського господарства в суспільстві зростає повільніше, ніж її пропозиція (рис. 1.9).

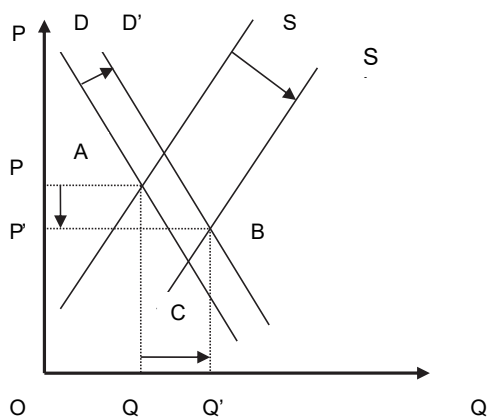

Рис. 1.9. Довготермінова фермерська проблема [64].

На рис. 1.9 графічно наведено довготермінову фермерську проблему. З технічним прогресом крива попиту D зміщується відносно помірковано в позицію D' , тоді як крива пропозиції S зміщується значно більше вправо в позицію S' . До приросту пропозиції та попиту фермер одержував дохід, рівний прямокутнику $OPAQ$. Після збільшення приросту – $OP'BQ'$. Оскільки цінова еластичність попиту на сільськогосподарську продукцію низька, то приріст пропозиції Q буде нижчим від скорочення ціни P . Через це площа прямокутника $P'PAC$ більша площі прямокутника $QQ'BC$. Таким чином, фермерський дохід до приросту попиту та пропозиції $OPAQ$ буде більшим, ніж після їхнього приросту $OP'BQ'$.

По-одинадцяті, цінова нееластичність попиту на сільськогосподарську продукцію в сукупності із значною залежністю аграрного виробництва від природних чинників і конкуренцією виробників викликає короткотермінову фермерську проблему.

Оскільки сільське господарство суттєво залежить від природи, від раптового поширення хвороб тварин і рослин – обсяг фактичного виробництва невідконтрольний в абсолютному розмірі сільськогосподарським товаровиробникам. З іншого боку, мільйони дрібних, розосереджених по території країни виробників практично не можуть домовитися про спільний контроль над виробництвом з метою регулювання ринкової кон'юнктури. Внаслідок цього звичайним явищем є річні коливання обсягів сільськогосподарського виробництва. Проте через низьку цінову еластичність сільськогосподарської продукції незначні зміни в попиті спричиняють суттєві цінові відхилення.

На лівому графіку рис. 1.10 наведена крива нееластичного попиту, що характерний для сільського господарства, на правому – крива більш еластичного попиту. На рис. 1.10, одні й ті ж зміни в обсягах виробництва призводять у першому випадку до значних змін у цінах, а відтак і в доходах, а в іншому – до значно менших змін.

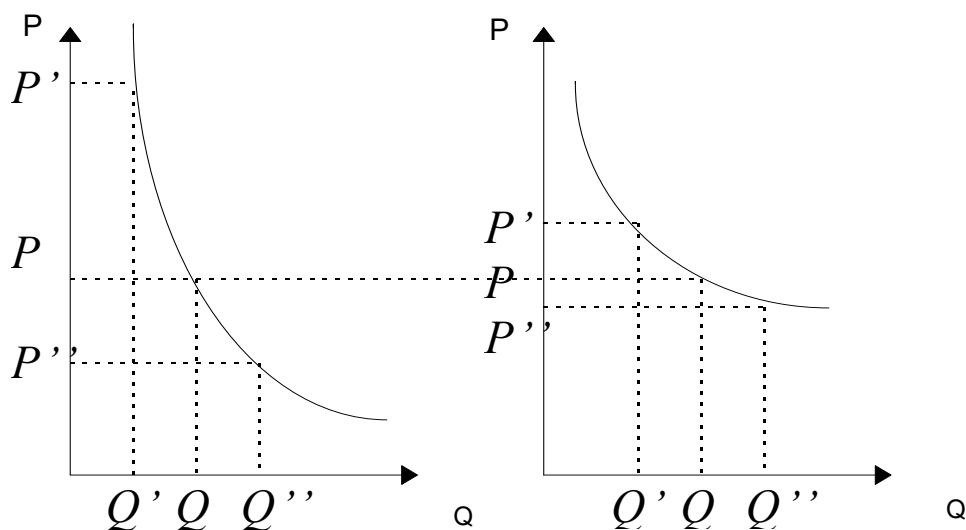

Рис. 1.10. Короткострокова фермерська проблема – вплив зміни обсягу виробництва на ціни та доходи [64].

По-іншому, навіть якщо попит на ринку сільськогосподарської продукції стабільний, ціни на ньому вкрай нестабільні. Найменші коливання в обсягах пропозиції залежно від безлічі невідконтрольних фермерів причин (високий або низький врожай та ін.) – спричиняє значне зниження чи підвищення цін (рис. 1.11).

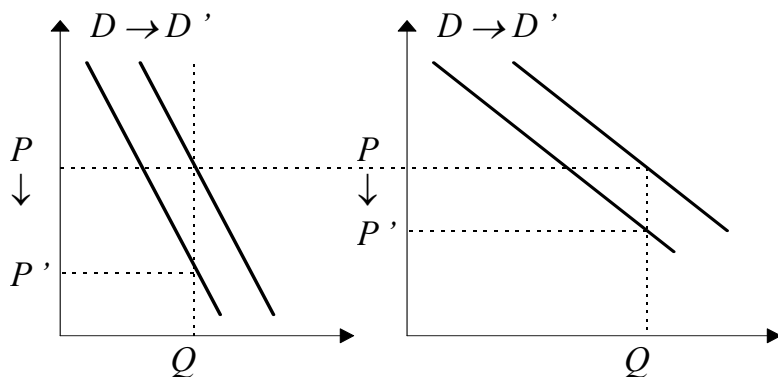

Рис. 1.11. Короткострокова фермерська проблема – вплив зміни попиту на ціни та доходи [64].

По-дванадцяте, суттєвим чинником необхідності державного втручання є зміна самого характеру сільського господарства і сільського життя. Їх певна ізольованість від суспільства та єдиної господарської діяльності зникла. Це визначає необхідність формування для села розвиненої інфраструктури. Проте просторове розташування та відносно низька рентабельність самого сільського господарства не дають можливості формувати, розвивати й підтримувати таку інфраструктуру за рахунок одних тільки сільських районів. Тому виникає необхідність вкладення капіталу ззовні для формування такої інфраструктури. Йдеться насамперед про інфраструктуру як фізичного, так і інтелектуального характеру. До першої відносяться дороги, електрифікація і телефонізація, комунальні служби, матеріальні вкладення в систему освіти. До другої – сільськогосподарська наука та освіта, поширення знань, заходи загальнокультурного характеру, система охорони здоров'я на селі.

По-тринадцяте, все більшого значення набуває природоохоронний чинник. Сільське господарство виступає не тільки як сфера розміщення сільського господарства та інших видів діяльності, але і як одна з найважливіших частин природного ландшафту, що потребує суттєвих змін технології сільськогосподарського виробництва з метою посилення охорони довкілля. Цей багатоаспектний спектр діяльності потребує також значного обсягу бюджетного фінансування.

Поряд із «провалами» ринку не слід забувати і про «провали» й неспроможність державного втручання. Так, програми стабілізації цін в аграрному секторі можуть викликати посилення коливання доходів сільськогосподарських виробників. Антициклічні програми іноді мають

своїм наслідком значне перекручування дії ринкових сил, перешкоджають обґрунтованій зміні розміщення ресурсів між галузями економіки, приводять до надвиробництва продукції. Крім того, підтримка виробників, як показує аналіз, розподіляється нерівномірно. Її користувачами стають не слабкі, а економічно сильні товаровиробники. У «слабких» державах підтримка перетворюється на додаткове джерело корупції та зловживань.

Провали ринкових сил не є індульгенцією для підтримки окремих галузей, сільської економіки і розвитку села. При застосуванні системи заходів державного регулювання необхідно брати до уваги переваги і недоліки, позитивні і негативні наслідки кожної конкретної програми. Оптимальний же ефект можна досягнути тільки за системного підходу, що враховує взаємодію і взаємний вплив усіх чинників державного регулювання.

Таким чином, можна зробити висновок, що аргументи «за» суттєво переважають аргументи «проти» необхідності державного регулювання сільського господарства. Разом з тим, необхідно враховувати також можливі потенційні недоліки державного регулювання. Уникнути їх можливо лише через розробку та забезпечення реалізації науково обґрунтованої аграрної політики держави.

1.5. Державна підтримка аграрного сектору економіки як механізм реалізації аграрної політики

В економічній літературі поняття «державна підтримка» трактується далеко не однозначно. Це викликано тим, що як в економічних словниках, так і в Законі «Про державну підтримку сільського господарства України» від 24.06.2004р. ця дефініція чітко не визначена. Як наслідок, найчастіше зустрічаються і узагальнюються такі поняття, як фінансова підтримка, бюджетна підтримка чи державна допомога.

У «Фінансово-економічному словнику» [33, с.410] під фінансовою підтримкою розуміють підтримку суб'єктів господарювання, окремих адміністративно-територіальних одиниць, яка полягає у субсидуванні, пільговому кредитуванні, заниженні вартості отримуваних ними ресурсів.

Трактування державної підтримки лише з позиції фінансової чи бюджетної підтримки також на наш погляд є неповним, оскільки державна підтримка може включати заходи фінансового оздоровлення сільськогосподарських підприємств, реструктуризації

їх боргів тощо. Захист внутрішнього ринку від зовнішньої експансії також можна вважати важливим чинником підтримки вітчизняних товаровиробників.

Проте державну підтримку не можна ототожнювати з державним регулюванням, оскільки останнє може бути направлене не тільки на стимулювання здійснення економічних процесів, а й на їх обмеження. В сільському господарстві прикладом обмеження виробництва є програми, що застосовуються в країнах ЄС та США. Таким чином, реалізуючи обмежувальну функцію з одного боку, держава в той же час може здійснювати стимулюючий вплив через систему державної підтримки.

У довідковій літературі також зустрічається ототожнення таких понять, як підтримка та допомога. Так, у «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» [20,с.785] під «підтримкою» розуміють надання матеріальної, моральної та іншої допомоги, сприяння в чому-небудь. Проте «допомогу» не можна вважати синонімом «підтримки», оскільки якщо остання передбачає вплив на формування еквівалентних відносин у сільському господарстві з метою забезпечення економічної рівноваги, то «допомога» може надаватися для ліквідації наслідків стихійних лих, різних форс-мажорних обставин, а також асоціюється із соціальною допомогою (матеріальна допомога тощо). Для підтвердження в «Економічному енциклопедичному словнику» [53,с.152] державна допомога – допомога, яка виплачується з коштів державного бюджету або фонду державного соціального страхування.

Таким чином, на наш погляд, державна підтримка є складовою системи державного регулювання сільського господарства і являє собою сукупність правових, фінансово-економічних та організаційних заходів держави щодо стимулюючого впливу на розвиток як сільськогосподарського виробництва, так і сільських територій в потрібному для суспільства напрямі.

Державна підтримка – це спосіб захисту інтересів сільськогосподарських товаровиробників, який розглядається не тільки як тактичний прийом, й як стратегічний ресурс, направлений на вирішення пріоритетних, перспективних завдань розвитку сільського господарства, в тому числі зменшення рівня безробіття на селі, підвищення рівня оплати праці, створення нових робочих місць, розвиток соціальної та інженерної інфраструктури.

Таблиця 1.3

Класифікація основних видів державної підтримки сільського господарства

Класифікаційна ознака	Вид підтримки	Характер та зміст підтримки
За джерелами фінансування	Бюджетна	Надання послуг за рахунок бюджетних ресурсів та прирівняних до них пільг з оподаткування, а також розробка й реалізація програм розвитку галузі
	Позабюджетна (інформаційна)	Заходи, що не передбачають витрачання бюджетних коштів (сприяння розвитку дорадництва, інформаційне та консультативне забезпечення суб'єктів ринку)
	За рахунок коштів споживачів	Підтримка доходів сільськогосподарських товаровиробників за рахунок перевищення внутрішніх цін на продукцію в порівнянні з світовими цінами
За способом впливу	Пряма	Бюджетні виплати, податкові пільги
	Опосередкована	Заходи, що мають опосередкований вплив на розвиток сільського господарства
За об'єктами впливу	Ціни, ринки, доходи	Субсидії, дотації, система пільгового оподаткування, пільгове кредитування через компенсацію відсоткової ставки, товарні та фінансові інтервенції, страхування ризиків, захист економічних інтересів вітчизняних товаровиробників при здійсненні зовнішньоекономічної діяльності агропродовольчої продукції тощо.
	Галузі, підгалузі, сектори та окремі виробництва	
	Сільськогосподарські товаровиробники (фізичні та юридичні особи) та споживачі продовольства	
	Експортери та імпортери агропродовольства	
	Регіони	
За рівнями підтримки	Наддержавна	В Україні не застосовується, проте поширена в країнах ЄС.
	Державна	Рішення прийняті на центральному рівні
	Регіональна або місцева	Рішення прийняті на рівні АРК Крим, областей чи адміністративних районів
За термінами реалізації	Довгострокова	Від 5 до 10 років
	Середньострокова	Від 2 до 5 років
	Короткострокова	До 1 року

За вимогами СОТ	Заходи «Зеленої скриньки»	Заходи, які не спрямовані на підтримку обсягів виробництва та цін
	Заходи «Жовтої скриньки»	Заходи які справляють викривляючий вплив на виробництва та торгівлю
	Заходи «Блакитної скриньки»	Заходи які спрямовані на обмеження перевиробництва

Джерело: [59].

Державну підтримку залежно від її видів можна класифікувати за наступними ознаками: джерела фінансування, спосіб впливу, об'єкт впливу, рівні підтримки, термін реалізації та вимог СОТ (табл. 1.3).

Серед основних напрямів державної підтримки можна виділити наступні: забезпечення доступності кредитних ресурсів для сільськогосподарських товаровиробників; розвиток системи страхування ризиків у сільському господарстві; розвиток племінного тваринництва і птахівництва; розвиток елітного насінництва; забезпечення виробництва продукції тваринництва; забезпечення закладання багаторічних насаджень і догляд за ними; забезпечення оновлення основних засобів сільськогосподарських товаровиробників; забезпечення заходів щодо підвищення родючості ґрунтів; забезпечення стійкого розвитку сільських територій; надання консультаційної допомоги; інформаційне забезпечення при реалізації державної аграрної політики.

Найпоширенішим інструментом, що використовується для підтримки сільського господарства у світі є субсидії. Вперше визначення терміну «субсидія» було зроблене в Угоді про субсидії і компенсаційні заходи (СКЗ) Уругвайського раунду переговорів у 1994 р. Цією Угодою встановлені загальні правила надання субсидій для виробництва промислових товарів. За Угодою визначення субсидії базується на трьох основних елементах: 1) це має бути фінансове сприяння (внесок); 2) надається урядом або будь-яким державним органом на території члена СОТ; 3) має становити вигоду. Лише поєднання всіх трьох складових буде визначати субсидію.

Згідно з Системою методології національних рахунків ОЕСР субсидії визначаються як «дотації, які державні та приватні підприємства отримують від уряду та які становлять додаткові надходження виробників товарів і послуг понад те, що вони отримують з продажу». Згадані дотації не є частиною ринкової вартості продукції, хоча вони можуть компенсувати кошти виробництва.

Відповідно до «Економічного енциклопедичного словника» [53, с.390], субсидія (лат. *subsidium* – допомога, підтримка) – це допомога держави у грошовій або натуральній формі місцевим бюджетам, юридичним і фізичним особам, іншим державам. Базовими

нормативно-правовими актами, які сьогодні визначають принципи, процедури та обсяги підтримки вітчизняних сільськогосподарських товаровиробників, є Конституція України, Господарський кодекс України, Бюджетний кодекс України, закони про Державний бюджет України на відповідні роки, Закон України «Про державну підтримку сільського господарства» від 24 червня 2004 р., Закон України «Про захист економічної конкуренції» від 11 січня 2001 р., укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів України.

У статті 16 Господарського кодексу зазначено, що держава може надавати дотації суб'єктам господарювання на підтримку виробництва життєво важливих продуктів харчування, на імпорتنі закупівлі окремих товарів, а також суб'єктам господарювання, що опинилися у критичній соціально-економічній або екологічній ситуації, з метою фінансування капітальних вкладень на рівні, необхідному для підтримання їх діяльності, а також в інших випадках, передбачених законом. Держава може здійснювати компенсації або доплати сільськогосподарським товаровиробникам за сільськогосподарську продукцію, що реалізується ними державі.

В Законі «Про державну підтримку сільського господарства» безпосередньо виписаний механізм надання бюджетної тваринницької дотації та режим кредитної субсидії за використання короткострокових та середньострокових кредитів, наданих банками в національній валюті.

У міжнародній торгівлі субсидування розглядається як форма втручання держави в діяльність підприємств та ринку, яка використовується з метою підтримки окремих видів економічної діяльності. Внаслідок субсидування окремі галузі економіки чи види діяльності отримують більш сприятливі умови, ніж інші галузі. Це призводить до порушення ринкової конкуренції та виникнення таких негативних наслідків, як спотворення конкуренції; неефективного розміщення ресурсів та сповільнення структурної реформи; створення неправильних стимулів для суб'єктів економічної діяльності, які спонукають їх до невиробничої діяльності, пошуку ренти, лобіювання окремих інтересів, що в цілому приводить до поширення корупції й неефективного розподілу державних коштів. Разом із тим існує багато прикладів, коли надання субсидій є суспільно виправданим, оскільки воно сприяє зростанню національного добробуту.

Тому у прийнятті рішень щодо субсидування необхідно керуватися критерієм загального національного добробуту, а в оцінці ефективності програм субсидування – враховувати впливи на інші галузі, на загальну економічну ефективність, а також інші суспільні наслідки (наприклад, збільшення адміністративних видатків, вплив на

довкілля тощо). Враховуючи аргументи «за» та «проти» державного субсидування економічної діяльності, метою ефективного субсидування є досягнення суспільно важливих цілей за умови мінімізації негативного впливу на конкуренцію.

Спеціальні норми щодо надання субсидій для аграрного сектору регулюються Угодою про сільське господарство. З метою створення справедливої і ринково-орієнтованої системи торгівлі сільськогосподарською продукцією, Угодою визначено три основні сфери, щодо яких члени беруть на себе зобов'язання, а саме:

- доступ до ринку, тобто правила застосування заходів на кордоні, з метою контролю за імпортом;
- внутрішня підтримка, тобто підтримка, яка надається урядами національним виробникам;
- експортні субсидії, тобто підтримка, яка надається урядами для стимулювання експорту.

Визначений в Угоді внутрішній рівень підтримки має на меті запобігати торговельним конфліктам та, особливо, скасовувати політики, які призводили до перевиробництва в минулому. Ціллю є врегулювати та зменшити внутрішній рівень підтримки, хоча в той же час залишаючи урядам межі для визначення внутрішньої сільськогосподарської політики всупереч та у відповідь різним спеціальним обставинам в окремих країнах.

Згаданий підхід полягає в тому, що від країн-членів СОТ вимагається прийняти зобов'язання щодо її скорочення тільки в тій частині, яка справляє спотворю – вальний вплив на торгівлю. Тому всі заходи стосовно внутрішньої підтримки сільського господарства умовно поділені на три групи, або розкладені по різнокольорових скриньках – «зеленій», «синій» і «жовтій». «Зелені» та «сині» – це дозволені субсидії, до яких не застосовуються вимоги щодо їх скорочення, тоді як «жовті» – це субсидії, які підпадають під зобов'язання про скорочення.

Можливість використання країнами-членами СОТ заходів, віднесених до «зеленої скриньки», регулює Стаття 6 «Зобов'язання щодо внутрішньої підтримки» та Додаток 2 Угоди про сільське господарство. Згідно з ними до «зеленої скриньки» належать заходи, які не спрямовані на підтримку обсягів виробництва та ціна, отже, не порушують принципів справедливої конкуренції і повинні відповідати двом основним критеріям: підтримка має надаватися через урядові програми, а не за кошти споживачів, і наслідком підтримки не повинно бути надання цінової підтримки виробникам.

Заходи «синьої скриньки» спрямовані на обмеження перевиробництва тому в СОТ немає заперечень проти їх здійснення. Угодою про сільське господарство визначено, що до субсидій «синьої

скриньки» можуть бути віднесені прямі виплати за «програмами обмеження виробництва» сільськогосподарської продукції, якщо такі виплати прив'язані до конкретних площ і врожаїв, здійснюються на 85 відсотків або менше від базового рівня виробництва, виплати на худобу виконується на чітко визначену кількість голів.

Усі інші заходи, які не підпадають під визначення двох вищезазначених категорій, віднесені Угодою до «жовтої скриньки» і підлягають скороченню. Загальна схема зобов'язань щодо скорочення субсидій, які належать до заходів «жовтої скриньки», полягає в тому, що Угодою встановлюється верхня межа сукупного рівня внутрішньої підтримки, яку уряди можуть надавати національним виробникам. Така межа вимірюється показником «Сукупний вимір підтримки» (СВП), який розраховується на індивідуальній товарній основі як різниця між фіксованою зовнішньою довідковою та застосованою регульованою ціною, помноженою на обсяг виробництва продукції, що одержує підтримку. Щоб отримати значення СВП, усі внутрішні субсидії, не пов'язані з конкретним товаром, додаються до загальної суми субсидій, розрахованої на індивідуальній основі для кожного товару.

В Угоді передбачено, що країни-члени СОТ мають скоротити рівень СВП на узгоджений відсоток. Розвинені країни погодилися скоротити СВП на 20% від середнього рівня (якого було досягнуто в базовому періоді – 1986–1988 рр.) протягом 6-річного періоду (починаючи з 1 січня 1995 р.). Від країн, що розвиваються, вимагається зменшення СВП на 13% протягом 10-річного періоду.

Усі внутрішні заходи з підтримки сільськогосподарських виробників, які не належать до зазначених категорій, є предметом зобов'язань щодо зменшення підтримки. Так звані *de minimis* винятки не вимагають зменшувати внутрішню підтримку, пов'язану з конкретним товаром, якщо така підтримка не перевищує 5% від загальної вартості базового сільськогосподарського товару. Крім того, внутрішня підтримка, не пов'язана з конкретним товаром, не має бути зменшена, якщо вона не перевищує 5% від вартості загального сільськогосподарського виробництва. Для країн, що розвиваються, зазначена частка *de minimis* становить 10% (рис.1.12).

Країнам, що розвиваються, з метою стимулювання розвитку їх сільського господарства та села, дозволяється виключати з розрахунку СВП і, відповідно, із зобов'язань щодо зменшення внутрішньої підтримки:

- інвестиційні субсидії, які надаються на сільське господарство за програмами розвитку країн, що розвиваються;

- субсидії на сільськогосподарську сировину, які надаються виробникам і низьким рівнем доходів та бідною ресурсною базою;
- субсидії для сприяння диверсифікації виробництва з метою стимулювання відмови від вирощування заборонених наркотичних культур.

Внутрішня підтримка сільського господарства: класифікація СОТ			
Заходи «зеленої скриньки»	Заходи «синьої скриньки»	Заходи «жовтої скриньки»	Критерій de minimis
• загальні послуги, включаючи різноманітні дослідницькі програми, в т.ч. – з охорони довкілля, боротьби зі шкідниками і захворюваннями; навчання; консультаційні послуги; послуги з інспектування та маркетингу й просування товару на ринок; • створення державних резервів для забезпечення продовольчої безпеки; • внутрішня продовольча допомога; • не пов'язана з виробництвом підтримка доходів; • страхування доходів та гарантування безпеки доходів; • виплати на відшкодування збитків від стихійних лих; • сприяння структурній перебудові сільськогосподарського виробництва; • виплати за програмами охорони довкілля; • виплати за регіональними програмами надання допомоги; • інші прямі виплати виробникам	• виплати, які базуються на фіксованих площах і врожаях; • виплати, які здійснюються в розмірі не більше ніж 85% від базового рівня виробництва; • виплати на фіксоване поголів'я худоби	• виробничі субсидії на продукцію тваринництва і рослинництва; • субсидії на матеріально-виробничі ресурси: комбікорми, компенсація частини витрат на міндобрива та засоби захисту, енергоресурси. • цінова підтримка: компенсація різниці між закупівельною і ринковою ціною; • надання виробнику товарів і послуг за цінами, нижчими за ринкові; • закупівля у виробника товарів (послуг) за цінами, що перевищують ринкові; • пільгове кредитування сільгоспвиробників за рахунок бюджету, списання боргів; • пільги на транспортування сільгосппродукції; • витрати лізингового фонду та інші	• підтримка, яка орієнтована на конкретний продукт, у розмірі до 5% (для країн, що розвиваються 10%) вартості сільськогосподарської продукції; • підтримка, яка не орієнтована на конкретний продукт, до 5% (для країн, що розвиваються 10%) вартості всієї сільськогосподарської продукції країни

Рис. 1.12. Внутрішня підтримка сільського господарства: класифікація СОТ

Джерело: [59].

2. Методологічні основи формування та оцінки аграрної політики

2.1. Цілі та пріоритети аграрної політики

Визначення пріоритетів являє собою один із найважливіших етапів формування аграрної політики, адже від правильності та обґрунтованості їх вибору залежить ефективність реалізації політики та ступінь досягнення цілей і вирішення завдань, що виникають перед агропродовольчою сферою. Поняття «пріоритети» передбачає вибір серед сукупності завдань найважливіших із них, реалізація яких найбільшим чином сприятиме досягненню поставленої мети [32, с.228].

Бокс 1

Часто розуміння аграрної політики є недостатньо обґрунтованим, оскільки не чітко визначені проблеми розвитку сільського господарства. Хіба можна уявити собі практичну мету без цілі? По-перше, мають бути чітко визначені цілі та пріоритети аграрної політики. Це надзвичайно складне бачення природи в аграрному секторі. Економісти можуть запропонувати багато варіантів вирішення будь-якої проблеми для фермера, при цьому результати вирішення визначених цілей і пріоритетів аграрної політики не є настільки успішними (Tweeten 1970). Часто експерти не погоджуються стосовно питання в чому проблема фермерів та чому вона з'явилася. Політики, яким цілі не завжди відомі, намагаються використати аграрну політику, для прогнозування початку кризи чи створення картинки, яка засвідчує, що фермерська криза існує, хоча реально її немає. Таким чином, аграрна політика часто формується в сенсі визначення цілей, які ведуть до багаточисленних можливих шляхів вирішення і до зростання плутанини. Додають до слова «плутанина» часто вживану фразу: «The farm problem is what politicians want it to be».

Аграрна політика є складним предметом. За останні десятиліття значна кількість економістів здійснювали дослідження ефективності сільськогосподарського виробництва, проте не має єдиного підходу, наприклад, щодо причин низької прибутковості сільського господарства.

Зокрема, Willard Cochrane (1958:96) стверджує, що сільськогосподарське виробництво має абсолютно нееластичну криву пропозиції і зростання обсягів виробництва відбувається через застосування фермерами нові агротехнології, яка зміщує криву пропозиції вправо. Фермери які першими застосовують ці агротехнології, збільшують прибутки оскільки їх витрати зменшуються, а ціни на продукцію залишаються незмінними до того часу, коли процес буде завершено. Проте прибутки фермерів, що застосовували нові агротехнології із запізненням будуть дещо невизначеними. Це трактується так, ніби такі фермери, перебувають на «біговій доріжці» по відношенню до науково-технічного прогресу.

Glenn L. Johnson(1958) стверджує, що як тільки такий ресурс, як капітал залучається в сільськогосподарський сектор, він стає незмінним. При зниженні цін на сировинні товари економічно недоцільне передати такі ресурси в несільськогосподарський сектор. Джонсон продовжує описувати, як це впливає на криву пропозиції. Коли ціни на сировинні товари зростають, додані нові ресурси і крива пропозиції зміщується назовні. Тим не менше, коли ціни на товари знижуються, ресурси є фіксованими і вихідні рівні залишаються незмінними. Крива пропозиції еластична для зростання цін і нееластична для зниження останніх; це спрямовує сільське господарство у пастку перевиробництва.

Lamb's (2000:26) аргументує, що сільськогосподарське виробництво стає все більш інтегрованим, де тісно пов'язані як фермери так і споживачі. Виробництво консолідується в руках меншої кількості, але значно потужніших агровиробників. Політичні дебати, однак, спрямовані не на довгострокові зусилля, що докорінно якісно змінюють параметри розвитку сільського господарства, а на короткострокові кон'юктурні цінові питання. Що собою являє аграрна політика для сільського господарства? Lamd підкреслив, що правила аграрної політики мають бути подібні до клятви Гіппократа для лікарів, де головне – не зашкодити.

Sussan Offutt (2000:1) стверджує, що вирішення проблеми сільськогосподарського виробництва ускладнено як через неточність у визначенні самої проблеми, так і відсутність визнання різноманітності, що існує серед фермерських господарств. П'ятдесят років тому проблема ферми була визначена у невідповідності між доходами ферми і несільськогосподарських домашніх господарств. Сьогодні середній дохід ферми дорівнює або перевищує середній дохід сімей, що зайняті не у сільськогосподарському виробництві. Проблема вирішена? Мабуть, ні [83].

Вибір пріоритетів аграрної політики визначається наступними чинниками:

- рівнем забезпечення продовольчої безпеки;
- рівнем розвитку національної економіки і сільськогосподарського виробництва;
- кон'юктурою зовнішніх ринків та рівнем інтеграції у світове господарство;
- можливістю вкладення фінансових і матеріальних ресурсів у галузь за рахунок державної підтримки, вітчизняних та іноземних інвесторів;
- рівнем розвитку соціальної інфраструктури села.

Кожний чинник здійснює специфічний вплив на досягнення цілей і вирішення завдань, визначених аграрною політикою країни. Тому важливо встановити, по-перше, кількісні параметри цього впливу чи принаймні до яких змін, нових тенденцій це призведе; по-друге, наслідки реалізації цілей аграрної політики. Враховуючи багатогранність останніх, потрібно виділити з їх числа найбільш

важливі для даного періоду. Для цього необхідно оцінити сучасний стан галузі, зіставивши його зі станом, якого потрібно було досягнути в результаті реалізації цілей. Таким чином, визначається «вектор руху» та «вузькі місця», що перешкоджають такому руху. Методи, які можуть використовуватися, досить різноманітні – від економіко-математичних до експертних оцінок.

Пріоритети аграрної політики дозволяють визначити її специфіку та особливості аграрних відносин у сучасних умовах. Такий підхід передбачає, що економічна політика держави по відношенню до сільського господарства відображає об'єктивні закономірності розвитку агропромислового виробництва і впливає на економічні, соціальні та екологічні параметри аграрної економіки.

Цілеустановки аграрної політики повинні відповідати об'єктивним законам, бути прозорими, відображати реальні інтереси людей і послідовно втілюватися в практичній діяльності законодавців, виконавчих управлінських і господарських органів. Невідповідність цілеустановок об'єктивним закономірностям у розвитку соціальних і економічних процесів породжує суб'єктивні наукові трактування самого поняття, цілей і стратегії аграрної політики [28].

Визначення пріоритетів аграрної політики базується на теорії вибору, системного аналізу і аналізу політики, синтез яких в умовах невизначеності дозволяє вирішувати слабкоструктуровані завдання оцінки і порівняння механізмів трансформації вихідної (проблемної) ситуації в бажану (цільову). Теорії прийняття рішень в умовах невизначеності досить добре розроблені зарубіжною та вітчизняною наукою, але практична їх реалізація пов'язана із значними складнощами через зростання невизначеності, внаслідок збільшення впливу світової економіки на національні виробництва, що набуває стратегічного значення для нашої країни.

Процес визначення пріоритетів аграрної політики ґрунтується на цільовому підході, а саме розробці «дерева цілей». Практика об'єднання різних параметрів для обчислювальних процедур при визначенні пріоритетів на основі аналізу «дерева цілей» привела до появи такого методу, як система PATTERN-PATTERN (Planning Assistance Through Technical Evaluation Relevance Number), що здійснює планування за допомогою відносних показників технічної оцінки. Згадана система ґрунтується на використанні методу експертних оцінок. Він необхідний для прийняття рішень з питань аграрної політики тоді, коли проект рішень вже розроблений. Це вимагає проведення спеціальної експертизи із залученням фахівців у галузі методології та методик прогнозування. Метод експертних оцінок не замінює кількісні розрахунки або рішення, а лише дозволяє упорядкувати інформацію, що полегшує прийняття рішень на макро- і

мікрорівні та забезпечує повніше розуміння складних проблем в ситуації невизначеності.

Пріоритети аграрної політики можуть бути спрямовані на підтримку як споживачів, так і товаровиробників. Перший тип політики орієнтований на зниження цін на сільськогосподарську продукцію з одночасним збільшенням її пропозиції на національному ринку. Її реалізація здійснюється на основі виплати цільових продовольчих субсидій незахищеним групам населення шляхом проведення реалізаційних державних інтервенцій, а також за допомогою встановлення імпорتنих субсидій і експортних тарифів і квот.

Як пріоритет аграрної політики об'єктивно варто виділити: по-перше, здійснення заходів щодо забезпечення прибутковості сільськогосподарських товаровиробників через надання селу державної підтримки, створення умов для зниження витрат виробництва і, як наслідок, щодо поліпшення інвестиційного клімату в аграрному секторі економіки країни; по-друге, державна підтримка та сприяння розвитку інфраструктури продовольчого ринку. У світовій практиці склалося кілька методичних підходів до обґрунтування пріоритетів аграрної політики: метод аналогів, метод формування системи стандартних показників, продуктовий підхід і метод «економічного ядра».

Суть методу аналогів полягає в проведенні порівняльного аналізу різних типів аграрних політик країн, що досягли значних успіхів у забезпеченні населення продовольством і надалі виділення на цій основі загальних пріоритетних напрямів державної підтримки сільського господарства. Однак у кожній країні проводиться своя специфічна аграрна політика, напрями якої зумовлені як потребами внутрішнього розвитку країни, так і її положенням на світовому продовольчому ринку. Вона не може бути прикладом для наслідування в іншій країні. Значення такого методу для нашої країни полягає в тому, що він дозволяє виділити ряд загальних закономірностей формування аграрної політики в умовах ринкового господарства.

Розробка системи стандартних показників у країнах Організації економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР) була викликана необхідністю пошуку універсального вимірника державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників, який би враховував основні напрями їх аграрної політики і допускав міжнародні порівняння.

Обґрунтування пріоритетів аграрної політики на основі третього, продуктового підходу передбачає встановлення співвідношення потреб країни і фактичного виробництва сільськогосподарської продукції, вибір пріоритету державної фінансової підтримки тієї чи іншої продуктової підгрупи на основі економічного аналізу «витрати-

вигоди». Процес вибору пріоритетних напрямів аграрної політики на основі аналізу «дерева цілей» привів до появи методу «економічного ядра», який передбачає, що в економічній системі як на макро-, так і на мезорівні існують «точки зростання», вплив на які передається і стимулює розвиток інших елементів системи, дозволяє досягти кількох цілей економічної політики, в тому числі і аграрної. У зарубіжних дослідженнях цей метод отримав назву «концепції полюсів зростання», яку активно розробляв французький економіст Перу і його учень Бурвіль. Необхідність формування економічного ядра зумовлена, як правило, обмеженістю ресурсів і можливостей, а також кількістю і гостротою господарських проблем, що склалися в економічній системі. Результати впливу сучасної аграрної політики на стан сільськогосподарських товаровиробників свідчать, що метод економічного ядра найбільш прийнятний для розробки пріоритетів аграрної політики в нашій країні [28].

Бокс 2

В Україні на даний час основним нормативно-правовим документом у сфері регулювання аграрної політики є Закон України від 18 жовтня 2005 р. «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року» яким встановлено, що державна аграрна політика спрямована на досягнення таких стратегічних цілей: гарантування продовольчої безпеки держави; перетворення аграрного сектору на високоефективний, конкурентоспроможний на внутрішньому та зовнішньому ринках сектор економіки держави; збереження селянства як носія української ідентичності, культури і духовності нації; комплексний розвиток сільських територій та розв'язання соціальних проблем на селі.

Основними пріоритетами державної аграрної політики України визначено:

- забезпечення в сільськогосподарському виробництві за допомогою системи державних організаційно-правових заходів прибутку на авансований капітал, включаючи вартість земельних ресурсів, не нижче середнього рівня по економіці держави;
- створення умов для реалізації та захисту прав селян на землю, формування ринкових земельних відносин, охорони земель;
- посилення соціального захисту сільського населення, встановлення заробітної плати та пенсійного забезпечення працівників сільського господарства не нижче середнього рівня в галузях економіки держави;
- створення рівних умов для функціонування різних організаційно-правових форм господарювання в аграрному секторі, які сприяють гармонізації інтересів власників та найманих працівників;
- розроблення і запровадження державних та регіональних програм комплексного розвитку сільських територій, удосконалення державної підтримки розвитку підприємництва з метою розв'язання проблеми зайнятості сільського населення;

- державна підтримка розвитку конкурентоспроможного сільськогосподарського виробництва на основі кооперації та інтеграції;
- запровадження сучасних механізмів і методів формування прозорого ринку сільськогосподарської продукції, продовольства, капіталу, зокрема виробничих ресурсів, та робочої сили;
- державна підтримка суб'єктів аграрного сектору шляхом концентрації державних ресурсів на пріоритетних напрямках розвитку, формування сприятливої цінової, фінансово-кредитної, страхової, податкової та бюджетної політики, забезпечення раціональних внутрішньогалузових і міжгалузевих економічних відносин;
- створення сприятливих умов для реалізації експортного потенціалу аграрного сектору економіки;
- державна підтримка підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації спеціалістів, виконання наукових досліджень для аграрного сектору;
- створення умов для закріплення у сільській місцевості кваліфікованих спеціалістів сільського господарства, освіти, культури, охорони здоров'я та побутового обслуговування;
- державна підтримка сільськогосподарських товаровиробників, які використовують меліоровані землі, особливо щодо утримання внутрішньогосподарських меліоративних систем та оплати електроенергії, яка витрачається для подачі води для поливу;
- удосконалення системи державного управління, ефективне поєднання загальнодержавної і регіональної політики в аграрному секторі.

Аграрна політика за змістом і кінцевою метою завжди спрямовується на розв'язання конкретних цілей. Ціль – означає стан у майбутньому, котрий можливо змінити відносно теперішнього та варто, бажано або необхідно досягнути.

Ціль (мета) політики – система конкретних політичних показників, до яких за допомогою інструментів та критеріїв повинна прагнути економічна політика держави [18].

На практиці цілі галузі формуються політичним шляхом, тобто внаслідок політичної дискусії за допомогою компетентних законодавчих органів влади, наприклад, парламенту, де цілі перевтілюються у конкретні закони (національне аграрне законодавство).

У своїй основі секторальні цілі повинні підпорядковуватися загальноекономічній системі цілей. У такому випадку аграрна політика також несе відповідальність за національний рівень зайнятості або розмір інфляції. Крім того, особливості аграрного сектору зумовлюють диференціювання і розширення системи цілей, яка ґрунтується на двох блоках цілей: забезпечення сільськогосподарською сировиною і харчовими продуктами та стабілізація ринків збуту і прибутків товаровиробників.

Для більшості країн основними цілями аграрної політики є :

- достатнє забезпечення потреб споживачів і переробної промисловості;
- забезпечення високої якості продуктів харчування;
- поліпшення міжгалузевого і міжрегіонального розподілу ресурсів;
- підвищення продуктивності праці на основі науково-технічного прогресу;
- покращення міжнародної конкурентоспроможності аграрного сектору країни;
- інтеграція у світовий агропродовольчий ринок;
- забезпечення цінової рівноваги на ринку агропродовольства;
- стабільні прибутки сільськогосподарських товаровиробників на довгострокову перспективу;
- збереження землеробства у несприятливих природно-кліматичних умовах;
- низькі ціни для споживачів;
- охорона довкілля.

Загальна мета аграрної політики деталізується конкретними політичними, економічними, галузевими, соціальними, екологічними цілями. Залежно від природно-історичних особливостей і етапів розвитку держави співвідношення конкретних цілей змінюється. В широкому переліку класифікаційних ознак цілей аграрної політики можна виділити макроекономічні, галузеві, особистісні (приватні), стратегічні і тактичні та інші види цілей.

Макроекономічні цілі:

- забезпечення продовольчої безпеки;
- задоволення платоспроможного попиту населення на продовольство за кількістю і якістю, переробну промисловість – на сировину, проведення активної експортної політики, забезпечення високих податкових надходжень.

Певною мірою складніші за своєю будовою галузеві цілі, оскільки вони пов'язані з визначенням перспектив розвитку не тільки сільського господарства, й взаємопов'язаних галузей, що відносять до агропромислового виробництва, а також із соціальними проблемами сільських територій. Оскільки цілі відображають найбільш суттєві об'єктивні потреби суспільства, то повинно йтися про високоефективне виробництво, що передбачає отримання прибутку, високу продуктивність праці, низький рівень витрачання

ресурсів, достатній обсяг виробництва продукції високої якості та інші показники [58, С.12].

Іншими важливими цілями аграрної політики є забезпечення конкурентоспроможності агропродовольчої продукції на вітчизняному та світовому ринках, формування умов для успішного перебігу процесів розширеного відтворення в галузі. Фактор прибутковості чи оплати праці працівників, зайнятих у сільському господарстві, визначає багато в чому рівень їх кваліфікації, мотивацію до праці.

Ціль «екологізація агропромислового виробництва» може бути пов'язана як з поліпшенням середовища існування людини, так і з виробництвом екологічно чистої продукції, забезпечення реалізації завдання здорового харчування населення [58, с.12].

Аграрна політика за будь-яких обставин має враховувати інтереси як виробників, споживачів так і держави в цілому, а від так формуватися й реалізовуватися суб'єктами аграрної економіки [72, с.63].

Проте зарубіжний та власний набутий досвід показує, що суб'єкти прийняття агрополітичних рішень, часто декларуючи вирішення загальнодержавних проблем виходять із власних політико-економічних інтересів.

Як зазначалось в підпункті 1.3 навчального посібника, на межі 50–60-х років ХХ ст. в економічній науці з'явилася так звана теорія суспільного вибору, яка радикально змінила погляд економістів на проблему прийняття колективних рішень. Ця теорія послідовно розкрила правду про державу, у якої начебто немає інших цілей, окрім турботи про суспільні інтереси. Адже «раціональні політики» підтримують насамперед ті програми, які сприяють зростанню їх престижу та підвищують шанси отримати перемогу на чергових виборах, а також «...максимально зацікавлені у власному добробуті, і мотивовані такими факторами, як: «заробітна плата, престижний офіс, публічна репутація, ринкова влада, патронаж... і легкість управління своїм підрозділом»»[106].

Бокс 3

Згадана ідея була покладена в основу робіт американського економіста Дж. Б'юкенена, який отримав в 1986 р. Нобелівську премію за дослідження в галузі теорії суспільного вибору. «Політика, – зазначав він, – є складна система обміну між індивідами, в якій останні колективно прагнуть до досягнення своїх приватних цілей, оскільки не можуть реалізувати їх шляхом звичайного ринкового обміну. Тут немає інших інтересів, крім індивідуальних. На ринку люди міняють яблука на апельсини, а в політиці – погоджуються платити податки в обмін на блага, необхідні всім і кожному: від місцевої пожежної охорони до суду» [16, с.108].

Така поставка питання вимагає зваженого підходу до формування та реалізації аграрної політики держави. Головне – намагатися якнайповніше визначити цілі для кожного періоду. Очевидно, вирішальним має стати постулат: довготермінових цілей не можна досягнути без відповідної реалізації короткострокових завдань. І знову ж ми змушені враховувати конкретний стан аграрної економіки та характер аграрної політики [72, с.63].

Хоча характер аграрної політики визначається фактичним станом національної економіки, а це означає формування різної структурної політики, різних часово-просторово цілей і шляхів їх досягнення, завдання її є уніфікованими, важливими для всіх конкретних випадків. Це означає, що будь-які зміни чи доповнення до чинної, а ти паче до розроблення нової аграрної політики, мають орієнтуватися на безумовне забезпечення виконання цих завдань [72, с. 11].

Необхідно також розрізняти цілі і завдання аграрної політики. Первинна ціль (мета), завдання покликані її реалізувати, тому в них більш детально формуються основні напрями аграрної політики.

Виділяють наступні основні завдання аграрної політики на найближчу перспективу:

організаційно-економічні:

- формування еквівалентних міжгалузевих відносин;
- державне регулювання агропромислового виробництва, спрямованого на підвищення його ефективності, освоєння досягнень науково-технічного процесу, зростання доходів сільських товаровиробників;
- розвиток вертикальної і горизонтальної інтеграції, в першу чергу кооперації як одного з основних напрямів формування економічно справедливих відносин;
- формування системи земельних відносин – підвищення ефективності використання землі і збереження за безпосередньо зайнятими в сільськогосподарському виробництві права власності на неї;

інвестиційні:

- формування сприятливих економічних умов для інвестиційної активності – розвиток лізингу, підтримка середньо- і довгострокового кредиту, реалізація інвестиційних проектів і програм;
- ефективна амортизаційна політика;

інноваційні:

- підтримка фундаментальної та прикладної аграрної науки;
- створення нового покоління машин і обладнання;

- розвиток інформаційних систем в агропромисловому виробництві;

соціальні:

- подолання бідності значної частини сільського населення;
- зниження рівня безробіття на селі шляхом створення нових і модернізації наявних робочих місць, що дозволить отримувати доходи достатні для забезпечення високого рівня життя;
- проведення цілеспрямованої та ефективної молодіжної політики, що забезпечить престижність сільськогосподарської праці і проживання в сільській місцевості;
- відновлення та подальший розвиток соціальної інфраструктури сільських територій [58, с.12-13].

Аграрну політику не можна обмежувати тільки системою розроблених заходів, що містяться в прийнятих рішеннях і законах. Сучасна аграрна політика пов'язана з розробкою і реалізацією економічної стратегії і тактики ефективного розвитку галузі відповідно до вимог об'єктивних економічних законів.

2.2. Критерії ефективності державного регулювання аграрного сектору економіки

Формування конкурентоспроможного сільськогосподарського виробництва потребує створення ефективного механізму регулювання орієнтованого на головний критерій розвитку галузі – ефективність і перш за все економічну – фінансову основу вирішення всієї сукупності проблем стійкого соціально-економічного розвитку.

Необхідність державного регулювання економіки сільського господарства теоретично загальноновизнана і зумовлена специфікою галузі, однак дискусії між науковцями та практиками відбуваються при визначенні рівня такого втручання. На даний час немає єдиного підходу щодо співвідношення державних і ринкових важелів у механізмі регулювання аграрної економіки.

Тому одне із найважливіших завдань економічної науки полягає в теоретичному обґрунтуванні взаємодії ринкового саморегулювання та державного регулювання. У процесі переходу до ринку економічна діяльність держави повинна ґрунтуватися на одному важливому принципі: скорочення її масштабу повинно бути адекватним становленню механізму ринку і його серцевини – конкуренції. В умовах же ринкової економіки повинен бути задіяний головний

принцип «ринок – наскільки можливо, державне регулювання – наскільки необхідно».

Положення, згідно з яким аграрна економіка не може ґрунтуватися лише на класичній конкурентній основі – практично є загальновизнаним серед вітчизняних фахівців. Проте на даний час в методологічному плані існують певні проблеми оцінки ефективності державного регулювання, адже з точки зору економічної теорії, будь-яке втручання в ринкову рівновагу зумовлює втрати суспільного добробуту.

Так, у межах економічної теорії добробуту доведені дві фундаментальні теореми, що визначили загальні умови, за наявності яких приватне виробництво благ значно ефективніше, ніж надання благ державою. Перша фундаментальна теорема доводить, що за певних умов будь-яка конкурентна рівновага економічної системи є Парето-ефективною. Друга фундаментальна теорема стверджує, що за деяких умов Парето-ефективний розподіл ресурсів може бути досягнуто за допомогою функціонування децентралізованого ринкового механізму. Таким чином, при заданих умовах, активне втручання держави в економіку не дозволяє досягти кращих економічних результатів, ніж ті, котрі одержують в рамках функціонування вільного ринку.

Традиційне розуміння ефективності ґрунтується на концепції ефективності за Парето, відповідно до якої ефективний за Парето розподіл виробничих ресурсів і кінцевих благ в економіці має місце тоді, коли, по-перше, неможливо збільшити виробництво будь-якого продукту в економіці без зниження виробництва принаймні іншого продукту і, по-друге, підвищення добробуту одного з учасників економічної діяльності неможливо досягти без зниження добробуту іншого. При цьому підвищення ефективності має місце в тих і тільки тих випадках, коли перехід від однієї аллокації (комбінації розподілу ресурсів та благ) до іншої, по-перше, спричиняє позитивну зміну значення функції корисності хоча б одного індивіда і, по-друге, не викликає негативних змін значень функцій корисності жодного з інших індивідів. Зниження ефективності відбувається, коли значення функцій корисності одного або декількох індивідів знижуються, а для інших індивідів ці значення залишаються незмінними.

У реальному світі умови, за яких справедливі фундаментальні теореми економіки добробуту виконуються з досить істотними обмеженнями в силу існування провалів ринку, тобто ситуацій, в яких суб'єкти господарювання, що використовують ринковий механізм, не можуть або не мають стимулів виробляти блага в соціально оптимальних обсягах чи з належною якістю: недосконалість конкуренції на ринку; наявність зовнішніх ефектів (екстерналій);

неповнота і недосконалість інформації тощо. З цих умов державне втручання може розглядатися як один зі способів підвищення ефективності розподілу ресурсів. При цьому держава в усіх цих сферах повинна розглядатися лише як економічний агент, що втручається тільки у випадку, коли запобігання або пом'якшення тієї або іншої недосконалості не може бути забезпечене за рахунок функціонування ринку.

Однак специфіка сільського господарства та створення суспільних благ у цьому секторі економіки формує національні аграрні політики, які не завжди оптимальні з точки зору економічної теорії. Ці політики є результатом суспільного вибору.

Багатогранність завдань аграрної політики, відсутність цілісності та фрагментарність наявних інструментів обліку, аналізу й моніторингу та їх не-адаптованість до специфіки функціонування галузі потребує розробки системного підходу щодо оцінки ефективності державного регулювання аграрного сектору, що передбачає обґрунтування системи економічних показників та критеріїв його розвитку.

Одним із найважливішим елементів теорії державного регулювання економіки є визначення критерію (від грецьк. *criterion* – мірило для оцінки) його доцільності, оптимальності та ефективності. Серед економістів існують різні думки, щодо відповіді на питання: один чи декілька критеріїв необхідно вибрати для визначення ефективності державного регулювання сільськогосподарського виробництва.

У такому разі слід розглядати систему критеріїв, де критерій доцільності відображає наскільки необхідне макроекономічне регулювання; критерій оптимальності – встановлює межі державного втручання в аграрну економіку; а критерій ефективності відображає реальний ефект від державного впливу на соціально-економічні процеси. Звідси оптимальним видається застосування «підсумкового» критерію – критерію ефективності державного регулювання, в якому відображаються і знаходять підтвердження як необхідність, так і оптимальні межі державного регулювання.

В економічній науці ґрунтовно відпрацьована категорія економічної ефективності та відповідні критерії її оцінки. В сучасному менеджменті це також обґрунтовано по відношенню до управління організацією (підприємством) в умовах ринкової конкуренції. Згадані підходи можуть бути частково використані при визначенні поняття ефективності державного регулювання. Однак повної відповідності бути не може, оскільки це пов'язано з особливістю державного регулювання як діяльності, що здійснюється за допомогою державної влади і державними органами. Тому зміст визначення поняття

«ефективність державного регулювання» можна визначити через модель – співвідношення «вхід–вихід», що характеризує діяльність політичної системи в цілому та підсистеми управління, як її частини.

На «вході» системи: вимоги суспільства (керований об'єкт), які обумовлюють прийняття відповідних рішень і керуючого суб'єкта – легітимність (довіра суспільства) і ресурси, якими володіє держава для реалізації можливих рішень. На «виході» – реальна зміна об'єкта як наслідок здійснення рішень і досягнення цілей суб'єкта управління. Поняття «критерій ефективності» державного регулювання визначає ознаку чи сукупність ознак, на основі яких оцінюється ефективність системи державного регулювання. В основі критерію ефективності – покладені принципи державного регулювання, оскільки вони передбачають об'єктивно зумовлені нормативні вимоги, які вироблені практикою державного регулювання та засобами регулювання зв'язку між цілями і результатами регулювання (рис. 2.1). Принципи виражають вимоги об'єктивних економічних законів, а їх дія пов'язана з реалізацією функцій регулювання.

Рис. 2.1. Система критеріїв державного регулювання сільського господарства України

Здійснюючи оцінку ефективності державного регулювання аграрного сектору економіки, необхідно з одного боку розглядати державу як «...виразника національних інтересів, регулятора соціально-економічних процесів і органу, що впливає на умови функціонування суб'єктів ринку; а з іншого – як великого власника і

суб'єкта ринку. В обох випадках критерії оцінки державного регулювання будуть різними».

При визначенні критерію ефективності регулювання держави як виразника загальнонаціональних інтересів досить складно виділити універсальний узагальнюючий критерій, адже труднощі в його формулюванні полягають у тому, що значна частина факторів (наприклад, екологічні, соціальні, технологічні тощо), на підставі яких визначається критерій знаходиться поза межами аграрного сектору економіки.

Тому складність формування критеріальної бази оцінки ефективності державного регулювання аграрного сектору, на наш погляд, полягає в наступному:

- практично будь-яке державне управлінське рішення прямо чи опосередковано стосується розвитку сільського господарства. Причому вплив цей може бути як: позитивним чи негативним; очікуваним чи фактичним; попереднім чи підсумковим; прямим чи опосередкованим;
- результати впливу аграрної політики не завжди вдається виділити в чистому вигляді, вони можуть бути наслідком спільної дії і взаємодії (синергійний ефект) різних напрямів політики, тому при оцінці ефективності необхідно враховувати їх взаємодію та комплексний вплив на об'єкти державного регулювання;
- складна система об'єктів державного регулювання аграрного сектору економіки (їх умовно можна класифікувати за галузями, сільськогосподарськими товаровиробниками, виробничою сферою, торгівлею, соціальною та екологічною сферою, інформаційно-консультаційною діяльністю тощо);
- різновекторність інтересів суб'єктів ринкових відносин (товаровиробники, споживачі, держава; експортери та імпортери);
- повинні відображати усі складові суб'єктно-об'єктних відносин: економічну ефективність сільськогосподарських товаровиробників; економічну ефективність аграрного сектору економіки у системі макроекономічних показників; соціально-економічну збалансованість і справедливості міжгалузевих зв'язків; показники відтворення і постійного удосконалення людського капіталу на селі; оптимальність функціонування державного регулювання як цілісного організаційно-економічного механізму, спрямованого на забезпечення ефективно діючої моделі ринкового саморегулювання.

Система державного регулювання економіки складається з різноманітних підсистем та поділяється на ієрархічні рівні залежно від

адміністративно-територіального поділу країни. При цьому кожен рівень ієрархії управління являє собою відносно відособлену підсистему, в якій наявні свої локальні цілі та відповідно свої локальні критерії ефективності. Таким чином, в ієрархічній структурі загальносистемна ціль розподіляється на систему локальних цілей за відповідними рівнями, утворюючи «дерево цілей» та відповідно «дерево критеріїв ефективності». На кожному рівні управління наявні власні специфічні ресурси на вході, та відповідно, власні притаманні тільки даному рівню отримані результати.

Вважається, що одним із головних критеріїв ефективності державного регулювання аграрного сектору є оптимальне досягнення поставлених цілей аграрної політики держави.

Проте формулювання стратегічних цілей аграрної політики не дає точних і однозначних економічних орієнтирів для розробки стратегії розвитку аграрного сектору. Саме тому виникає необхідність конкретизувати цільові установки через введення цілей нижчого рівня та відповідних вимірників (показників). Таким чином за рівнем досягнення цілей реалізації аграрної політики визначаються критерії так званої цільової ефективності – рівень відповідності функціонування досліджуваної системи її цільовому призначенню, а також рівень досягнення визначених цілей. Зазначимо, що «...поняття цільової ефективності ... коректне тільки в тому випадку, якщо є можливість відділити цілі від функціонування системи (її затрат і результатів)».

При виконанні цілеспрямованих дій необхідно чітко визначити:

- основні параметри об'єкта регулювання;
- які параметри необхідно змінити;
- хто і яким чином повинен впливати на зміну цих параметрів;
- чи можуть вони змінюватися без державного втручання, і якщо можуть, то які дії повинні здійснити (чи не здійснити) державні органи, а якщо ні, то в чому повинна полягати роль держави та її структур;
- які ресурси має в розпорядженні суб'єкт регулювання, в даному випадку держава;
- яким чином повинні використовуватися ресурси для отримання заданого результату, досягнення поставлених цілей.

Залежно від рівня регулювання аграрного сектору економіки можна виділити: загальнодержавний – на якому визначається ефективність державного регулювання для всього суспільства і сільського господарства в цілому; регіональний – ефективність державного регулювання для окремих регіонів; галузевий – пов'язаний з поліпшенням соціально-економічного стану сільського господарства в цілому та його підгалузей; корпоративний – ефективність державного

регулювання для окремих товаровиробників, їх об'єднань, груп і населення з різноманітними інтересами.

Оскільки для кожного із рівнів застосовуються різноманітні інструменти регулювання відповідно до законодавчо передбачених повноважень, то виникає необхідність визначати власні критерії ефективності, які повинні бути взаємопов'язані й формувати ієрархію погоджених дій, що не суперечать основним цілям державної аграрної політики. Таким чином, розробка системи критеріїв державного регулювання для всіх ієрархічних рівнів аграрної економіки дозволить суспільству забезпечити високі темпи економічного розвитку та досягнути відповідного критерію розвитку.

Загальнодержавні інтереси відносно результатів діяльності сільського господарства полягають в наступному: сільське господарство повинно виробляти продукцію в достатніх обсягах для задоволення країни в продуктах харчування і сировини для переробної та інших галузей промисловості; відповідно забезпечується продовольча та сировинна незалежність країни від іноземних виробників сільськогосподарської продукції.

Основні показники оцінки ефективності державного регулювання сільського господарства на різних ієрархічних рівнях, зокрема: на загальнодержавному, галузевому, регіональному та корпоративному рівні наведено на рис. 2.2.

Проте на ієрархічних рівнях управління можуть існувати і протиріччя, що викликані різними економічними інтересами. Адже, «...кожний ієрархічний рівень являє собою відносно економічно відособлену підсистему, в якій об'єктивно з'являється власна мотивація поведінки, своя локальна мета діяльності. Внаслідок чого спостерігається на всіх ієрархічних рівнях подвійність цілей та подвійність критеріїв ефективності державного регулювання. Аналіз подвійності цілей дозволяє визначити в економічних системах управління головне протиріччя – протиріччя між загальносистемними та локальними цілями. Якщо елементи системи механізму регулювання розбалансовані (наприклад, ціни на деякі види сільськогосподарської продукції сформувались нижче собівартості виробництва), то дана система буде діяти всупереч загальносистемної мети задля досягнення локальної цілі. Тому ринок не може автоматично усувати ці протиріччя без втручання держави».

Оскільки сільське господарство – складна соціально-економічна, ієрархічно побудована та територіально розміщена система, то й результативність його функціонування і регулювання має значну кількість проявів. Тому при оцінці державного регулювання необхідно враховувати всі види її ефективності: економічну – пов'язану з раціоналізацією виробництва, поліпшення

використання ресурсів, забезпечення розширеного відтворення; соціальну – направлену на поліпшення умов, підвищення рівня життя населення та розвиток сільських територій; екологічну – відображає зусилля щодо збереження навколишнього середовища та зменшення його негативного впливу на розвиток та життєвий рівень суспільства.

До традиційних видів ефективності вважаємо за доцільне додати інституційну – відносно нове поняття, за якими визначається розмір економії трансакційних витрат формальними інститутами.

Зростання рівня трансакційних витрат спонукає до посилення державного регулювання, яке у свою чергу приводить до зростання трансакційних витрат, що ґрунтуються на опортуністичній поведінці державних службовців. У ситуації низьких трансакційних витрат держава забезпечує загальне функціонування прав власності, дозволяючи індивідам приватним чином вилучати чистий добробут суспільства. В ситуації високих трансакційних витрат держава сама максимізує добробут, напряду визначаючи права власності індивідуумів. Звідси можна зробити висновок, що адекватна заміна державного регулювання чи державного втручання механізмами приватної координації стає можливою за умови, якщо розвиток ринкових відносин привів до формування приватних некомерційних організацій (асоціації товаровиробників, союзи тощо), які здатні замінити державні органи. Тільки у такому факторальному полі підвищиться ефективність інституційної організації економіки, а значить, і економічна ефективність в цілому. В іншому випадку неефективні інститути будуть замінені ще більш неефективними.

Різноманітність видів ефективності засвідчують не тільки про багатогранність цієї економічної категорії, й про незавершеність пізнання проблеми, розкриття її сутності відповідно до нових виробничих відносин, що складаються під впливом ринкової економіки. Тому окрім перерахованих вище видів ефективності за останній час в економічний обіг було введено ще один вид ефективності – еколого-економічна. Її критерій – максимально можливе забезпечення суспільних потреб людей продовольством, що виготовлене за оптимальних питомих витрат виробництва, та одержання екологічно чистих сільськогосподарських продуктів із збереженням родючості ґрунтів і відтворення довкілля. Зазначений підхід передбачає, що досягнення максимально можливого результату, очевидно, повинно зіставлятися з низкою чинників і умов, особливо врахування екологічних наслідків. Адже можна отримати значний виробничий результат, однак при цьому завдати непоправної шкоди довкіллю і одержати забруднені харчові продукти, вживання яких негативно відобразиться на здоров'ї людей.

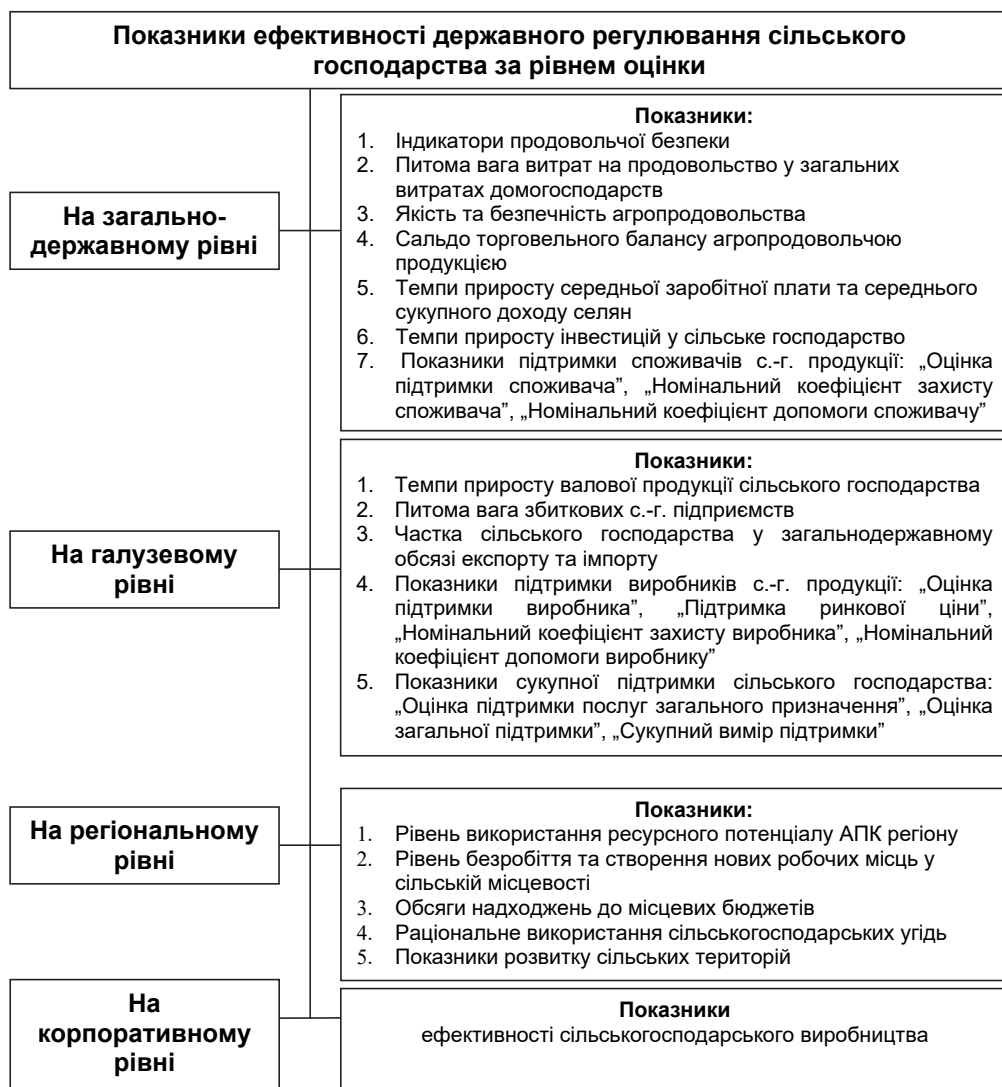

Рис. 2.2. Показники ефективності державного регулювання сільського господарства за рівнем оцінки

Проте із вищезазначених основних видів ефективності визначальне місце все ж таки належить економічній, оскільки від її рівня залежать власне обсяги фінансових ресурсів для сільськогосподарського виробництва, соціальної сфери та збереження довкілля.

2.3. Методологічні підходи щодо оцінки ефективності державної підтримки сільського господарства

Регулювання сільського господарства потребує значних витрат бюджетних ресурсів для забезпечення сприятливих умов взаємодії аграрного сектору з іншими галузями економіки та коригування тих чи інших параметрів розвитку галузі згідно з об'єктивними умовами, цілями і завданнями держави. За державні, перш за все бюджетні, ресурси здійснюється боротьба між різними секторами народного господарства, яка не може не набувати політичних форм. Інтересам аграріям протистоять інтереси груп лобіювання з інших галузей, що традиційно мають значні економічні та політичні переваги.

Тому сучасна агроекономічна наука потребує подальших досліджень щодо показників оцінки ефективності державної підтримки сільськогосподарського виробництва. Існує помилкове уявлення, за яким рівень державної підтримки сільського господарства визначається розміром бюджетних асигнувань на розвиток галузі. Не вирішення цього складного завдання породжує певні спекуляції в політичній площині, особливо при розгляді проекту Державного бюджету. Адже за відсутності чітких критеріїв й показників складно надати науково обґрунтовані економічні розрахунки щодо бюджетних потреб аграрного сектору економіки.

Вивчення зарубіжного досвіду вирішення цього питання свідчить, що західна економічна думка аналізує проблему ефективності підтримки сільського господарства, як правило, за допомогою «економіки добробуту» (welfare economics). За таким підходом порівнюється виграш сільськогосподарських товаровиробників з програшем споживачів при запровадженні заходів державної підтримки.

В умовах ринкової економіки для розробки ефективної аграрної політики дуже важливо правильно визначати її результативність безпосередньо для тих, хто виробляє сільськогосподарську продукцію. З цією метою в аграрно-економічній науці сформувався підхід до комплексної оцінки рівня державної підтримки сільського господарства. Суть його полягає в тому, що для кожного продукту визначаються ціни, за якими сільськогосподарські товаровиробники змогли б його реалізувати при повному невтручанні держави. Такі ціни відображають те, що в західній науці називається альтернативні витрати (opportunity cost). Для товарів, які можуть бути реалізовані на світових ринках, подібні витрати відповідають світовим цінам (що приведені до прикордонних умов і переведені у внутрішні ціни за допомогою поточного валютного курсу). Для товарів, які реалізуються

виключно на внутрішніх ринках, альтернативні витрати відповідають деякій тіньовій ціні, що відображає найбільш ймовірну альтернативну можливість для виробника продати свій товар. Відхилення між альтернативними витратами й фактичними цінами реалізації дозволяє визначити інтегральну оцінку рівня державного втручання.

Зазначений підхід ґрунтується на тому, що при відсутності будь-яких дій уряду (митних заходів, підтримки внутрішніх цін тощо) ціни на внутрішньому та світовому ринках (чи альтернативному внутрішньому) неминуче вирівнялися за рахунок переливання товарів в країну чи за її межі (або всередині країни) і відхилення між ними було близьким до нуля. Таким чином, будь-яке відхилення внутрішніх цін від світових (тіньових внутрішніх) можна трактувати як індикатор втручання держави в механізм вільного ринку. Розмір цінового відхилення визначає рівень цього втручання і, відповідно, надає кількісну характеристику внутрішньої аграрної політики. Відхилення між внутрішніми і світовими цінами може мати як позитивне, так і негативне значення, тобто показувати напрями впливу аграрної політики. В першому випадку таке відхилення означає, що національна аграрна політика приводить до субсидування внутрішнього виробника і до своєрідного оподаткування, „таксації” споживача. В іншому випадку відбувається зворотній процес – відповідно до політики, що реалізується державою, сільськогосподарських виробників обкладається податком і його доходи перерозподіляються на користь інших економічних груп.

У країнах Організації економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР), починаючи з 1987 р., здійснюється оцінка рівня державної підтримки сільського господарства. В згаданій сфері нагромаджений значний досвід та запропонована методика, критерії і показники оцінки ефективності державної підтримки аграрного сектору. Застосування цієї методики можливе і для оцінки ефективності державної підтримки сільського господарства в Україні.

Методологія кількісної оцінки державної підтримки аграрного сектору описана в книгах I. Tsakoka [458], а також A. Webba, M. Lopesa, R. Ренна, де були визначені показники підтримки для 27 країн протягом 1982–1987 рр.

Ідея про те, що державне втручання можливо вирахувати через відхилення внутрішніх і світових цін, була покладена в основу розробки західними спеціалістами показників для оцінки масштабів та напрямів внутрішньої аграрної політики. Одним з найбільш простих й широко застосовуваних показників є Номінальний коефіцієнт захисту (NPC – Nominal Protection Coefficient), який оцінює лише співвідношення внутрішніх і світових цін:

$$HK3 = \frac{C_i^e}{C_i^c}, \quad (2.1)$$

де: C_i^e – внутрішня роздрібна ціна на продукцію i ;
 C_i^c – довідкова (світова) ціна на продукцію i .

Якщо $HK3 > 1$, це означає, що держава підтримує вітчизняного виробника, і чим більший цей показник, тим значніший вплив держави на ринок конкретного продукту. І навпаки, при $HK3 < 1$ сільське господарство не має підтримки, що може розцінюватися як непряме оподаткування. Водночас у такому випадку споживачі одержують непрямі субсидії. Коли значення $HK3$ дорівнює 1, це означає, що загальний обсяг грошових надходжень сільськогосподарських товаровиробників надходять цілком від ринку без будь-якої державної підтримки.

З метою включення в оцінку більшої кількості інформації про наявні субсидії та опосередковані податки використовується показник PSE (Producer Support Eestimate) – Оцінка підтримки виробника:

$$ОПВ_i = (C_i^e - C_i^c) + (C_i - P_i), \quad (2.2)$$

де: C_i^e – внутрішня роздрібна ціна на продукцію i ;
 C_i^c – довідкова (світова) ціна на продукцію i ;
 C_i, P_i – прямі субсидії і податки при виробництві продукції i

За допомогою показника ОПВ визначається річна грошова вартість валового перерозподілу ресурсів від споживачів та платників податків на підтримку сільськогосподарських товаровиробників внаслідок здійснення державної політики, незалежно від її сутності, цілей та впливу на обсяги виробництва чи прибутки сільськогосподарських підприємств. Згаданий показник може бути розрахований як стосовно окремого продукту, так і по сільськогосподарській продукції в цілому та вимірюється у цінах виробника.

ОПВ показує співвідношення засобів підтримки у рамках державної політики щодо сільського господарства до ситуації, у якій такі засоби відсутні, тобто коли на сільськогосподарських товаровиробників впливає лише загальна державна політика країни (в тому числі економічна, соціальна, екологічна та податкова). Хоча у ОПВ не врахований внесок виробників на фінансування тих політичних заходів, за якими вони отримують певні трансферти (тобто „оподаткування” виробників), він являє собою валовий показник. Тобто до нього зараховуються всі витрати, пов’язані зі здійсненням цієї політики, а також усі ті, що несуть окремі виробники. По-інакшому,

загальними елементами ОПВ є валові обсяги трансфертів виробникам, оскільки для того, щоб отримати певні кошти, виробники мають виростити чи виробити певний вид продукції або використати певні матеріально-технічні ресурси, тобто понести витрати. І сума цих витрат не вираховується із суми таких коштів, хоча частина цих коштів покриває такі витрати.

Показник ОПВ включає в себе два компоненти: пряму підтримку, тобто виплати на підтримку сільського господарства із бюджету та опосередковану, яку називають підтримкою ринкової ціни (MPS – Market Price Support), що відображає відхилення між внутрішньою і світовою ціною.

Для міжнародних порівнянь використовується відносний показник ОПВ, що показує частку трансфертів сільськогосподарським товаровиробникам у загальному обсязі грошових надходжень. Він визначається відношенням ОПВ у грошовому виразі до суми валової виручки сільськогосподарських товаровиробників за внутрішніми цінами і бюджетних трансферів виробників.

$$\text{ОПВ \%} = \frac{\text{ОПВ}}{\sum_i \text{Ц}_i^B K_i + (C - П)} * 100 \% , \quad (2.3)$$

де $\sum \text{Ц}_i^B K_i$ – вартість валової виручки за внутрішніми цінами.

За застосування показника Номінального коефіцієнта допомоги виробнику (НКДВ) можна визначити всі доходи виробника у світових ринкових цінах без бюджетної підтримки за формулою:

$$\text{НКДВ} = \frac{1}{100 - \text{ОПВ}\%} * 100\% = \frac{\text{ОПВ}}{\sum_i \text{Ц}_i^C K_i} + 1, \quad (2.4)$$

де $\sum \text{Ц}_i^C K_i$ – вартість спожитої продукції i за світовими (довідковими) цінами.

Таким чином, показник НКДВ може слугувати показником номінального рівня допомоги виробнику на ринку, або показником прихованої експортної субсидії, необхідної для здійснення експорту певного обсягу виробленої продукції.

Показник CSE (Consumer Support Estimate) – Оцінка підтримки споживача визначає річну грошову вартість перерозподілу ресурсів до (від) споживачів сільськогосподарської продукції внаслідок реалізації державної політики підтримки, незалежно від її сутності та впливу на обсяги споживання продукції сільськогосподарських товаровиробників. CSE розраховується у цінах виробника за наступною формулою:

$$\text{ОПС}_i = (\text{Ц}_i^B - \text{Ц}_i^C) + C_i, \quad (2.5)$$

де C_i^B – внутрішня роздрібна ціна на продукцію i ;
 C_i^C – довідкова (світова) ціна на продукцію i ;
 C_i – опосередкована бюджетна дотація споживачам продукту i ; внаслідок реалізації аграрної політики держави.

Подібно до відносного показника ОПВ визначається відносний показник ОПС, який розраховується відношенням ОПС до вартості загального споживання товарів внутрішнього виробництва за вирахуванням бюджетної підтримки споживачів:

$$ОПС, \% = \frac{ОПС}{\sum_i C_i^B K_i - TC} * 100 \% , \quad (2.6)$$

де $\sum C_i^B K_i$ – вартість спожитої продукції i за внутрішніми цінами;
 TC – трансфери споживачам від платників податків.

Номінальний коефіцієнт допомоги споживачу (НКДС) – це відношення ОПС до загальних споживчих витрат на товари, що вироблені всередині країни та обраховані за світовими цінами:

$$НКДС = \frac{1}{100 - ОПС, \%} * 100\% = \frac{ОПС}{\sum C_i^C K_i} + 1 , \quad (2.7)$$

де $\sum C_i^C K_i$ – вартість спожитої продукції i за світовими цінами.

По-іншому НКДС визначається як співвідношення середньої ціни на внутрішньому ринку, яку сплачує споживач, до ціни на міжнародних ринках.

Показник GSSE (General Services Support Estimate) – Оцінка підтримки послуг загального призначення, дозволяє визначити річну грошову вартість перерозподілу ресурсів до усіх суб'єктів, що надають послуги сільському господарству у цілому, внаслідок державної політики підтримки, що надається сільському господарству, незалежно від її сутності, цілей та впливу на обсяги сільськогосподарського виробництва, прибутків або споживання продукції сільськогосподарських підприємств. Цей показник включає трансфери на освіту та підготовку кадрів, наукові дослідження в галузі сільського господарства, контроль за якістю та безпекою продовольства, сільськогосподарських ресурсів і навколишнього середовища, поліпшення інфраструктури, підтримка маркетингу та ін.

Показник TSE – (Total Support Estimate) – Оцінка загальної підтримки, відображає річну грошову вартість усього валового перерозподілу ресурсів від споживачів сільськогосподарської продукції та від платників податків внаслідок реалізації державної політики підтримки, незалежно від її сутності, цілей та впливу на обсяги споживання продукції сільського господарства за винятком

пов'язаних із цим доходів бюджету. Звідси, TSE визначає загальну суму перерозподілу ресурсів, пов'язаного з підтримкою сільського господарства, що фінансується за рахунок споживачів та платників податків, за винятком надходжень від імпортного мита.

Показник AMS – (Aggregate Measure of Support) – Сукупний вимір підтримки (СВП), практично відповідає ОПВ, проте не враховує заходів підтримки, що відносять до “зеленої скриньки”. СВП для кожного окремого виду сільськогосподарської продукції розраховується за формулою:

$$\text{СВП}_i = (\text{Ц}_i^B - \text{Ц}_i^C) + (\text{С}_i - \text{П}_i), \quad (2.8)$$

де Ц_i^B – внутрішня закупівельна ціна продукції i ;

Ц_i^C – світова ціна на продукцію i ;

С_i , П_i – субсидії і податки при виробництві продукції i , проте до С_i включаються тільки субсидії, які відносять до заходів “жовтої скриньки”.

2.4. Концепція витрат і концепція корисності в прикладній економіці добробуту

Аналіз рівня добробуту суспільства (далі – welfare analysis) є широко відомою і ефективною концепцією, котра формує основи аналізу прибутків і збитків (cost-benefit analysis) різноманітних інструментів аграрної політики, що розглядатимуться нижче.

Welfare economics включає нормативну оцінку ринків та економічної політики. Економічна політика спричиняє зміни на різних рівнях та в структурі економічної діяльності. Метою регулятивного втручання є досягнення більш позитивного результату порівняно з альтернативним у випадку відсутності інтервенції. Цей новий результат може оцінюватися за багатьма критеріями, але неминуче постане питання чи буде він позитивним у економічному розумінні цього слова. Тому метою welfare economics є визначення, чи відповідає такий ринковий розподіл поставленим завданням перед суспільством.

Ринкова рівновага означає максимізацію прибутків i , відповідно, максимальний загальний добробут як для покупця, так і для продавця. Згідно з термінологією прикладної економічної науки про добробут (applied welfare economics), корисність від використання товару дорівнює бажанню споживачів платити за такий товар (рис 2.3). Це трикутник під кривою попиту та вище ціни цього товару.

Рис. 2.3. Концепція корисності

Суспільні витрати щодо виробництва певної кількості товару дорівнюють втраченій можливості споживання інших товарів, яка визначається як втрачена можливість споживачів платити за ці товари (рис. 2.4) Графічно такі витрати зображені нижче кривої пропозиції і дорівнюють кількості виробленої продукції, помноженої на визначену ринкову ціну.

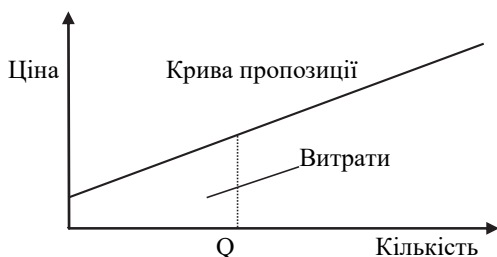

Рис. 2.4. Витрати у вимірі суспільного добробуту

Ключовими концепціями в економічному аналізі змін у добробуті суспільства за застосування окремих заходів державної аграрної політики, які використовуються для визначення витрат і корисності, що виникають внаслідок змін в аграрній політиці, є надлишок споживача (consumer surplus) і надлишок виробника (producer surplus).

Категоріальний апарат надлишку споживача і виробника був розроблений французьким інженером-економістом Жуль Дююїтом, а в подальшому розвинений англійським економістом Альфредом Маршаллом, що створило основу для емпіричних досліджень з економіки добробуту. Ототожнюючи добробут і багатство, А. Маршалл вважав, що «будь-яке багатство складається з речей, які ми бажаємо мати, тобто з речей, які прямо або опосередковано задовольняють

потреби людини» [49, с.112]. Він визначив поряд з матеріальними, також і нематеріальні форми багатства суспільства. «Найбільш очевидними формами національного багатства є всі види державної матеріальної власності, такі як дороги і канали, будівлі та парки, підприємства газопостачання та водопровідні споруди ..., а також організація вільної, жорстко упорядкованої держави»[49, с.117-118].

Надлишок споживача (Consumer Surplus). Споживачі купують товари, оскільки купівля забезпечує певну вигоду. Оскільки різні споживачі оцінюють корисність від споживання певних товарів по-різному, максимальна сума, яку вони згодні платити за ці товари теж відрізняється. Бажання платити, відповідно до термінології *welfare economics*, є максимальна ціна, яку покупець згоден і має можливість заплатити за товар. Фактично вона вимірює оцінку споживача щодо корисності товару чи послуги. І складові максимальної ціни, яку згоден платити покупець, є максимальні корисності, що він зможе отримати від цього товару. Надлишок споживача – різниця між ціною, яку покупець згоден заплатити за товар, і ціною, яку він фактично платить.

Надлишок споживача легко підрахувати, якщо відома крива попиту. Крива попиту відображає різноманітні кількості товарів, які покупці згодні і можуть придбати за певними цінами. Надлишок споживача вимірюється площею нижче кривої попиту і вище лінії ціни (рис. 2.5).

Для того, щоб підрахувати загальний надлишок споживача на ринку, необхідно просто знайти площу нижче ринкової кривої попиту і вище лінії ціни. Це буде загальна корисність, або вигода, яку отримують споживачі. Як можна передбачити згідно з графіком, нижча ринкова ціна підвищить надлишок споживача, тоді як підвищення ринкової ціни знизить його добробут.

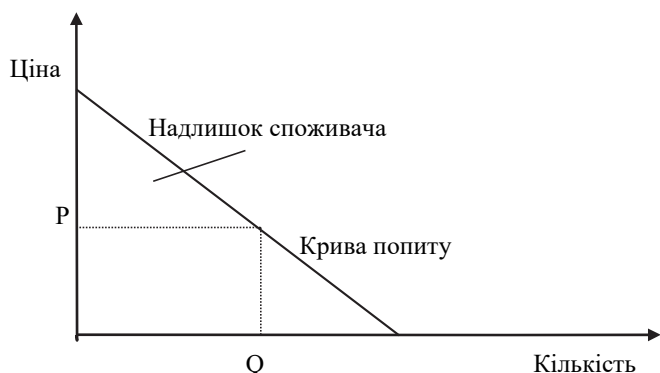

Рис. 2.5. Надлишок споживача (Consumer Surplus)

Концепція “надлишку споживача” має важливе застосування в економіці. Якщо скласти разом багато індивідуальних споживачів, надлишок споживача буде вимірювати загальну корисність, яку отримують покупці від придбання товарів на ринку.

Надлишок виробника (Producer Surplus). За аналогією з надлишком споживача, економісти довели, що товаровиробники теж можуть мати певну додаткову корисність. Питання щодо форми і пояснення таких додаткових прибутків, і як їх вимірювати, є певною мірою складнішими, ніж ті, що виникають у випадку із споживачами. Якщо при вивченні попиту споживачі можуть розглядатися як відносно однорідна група, ситуація з пропозицією ускладнюється існуванням диверсифікаційних груп продавців. Наприклад, існують продавці готового товару (аграрні фірми тощо), і продавці послуг – землі, менеджментських якостей, трудових ресурсів і капіталу. Всі вони можуть отримувати певні види додаткової корисності. Іншим невизначеним питанням стосовно концепції “надлишку виробника” є питання щодо визначення кого саме стосується термін “виробники”. Існує два можливі визначення, які досі не отримали чіткого розмежування у сучасній науковій літературі. Перше визначення – згаданий термін стосується виключно власників фірм-виробників. Друге визначення – виробниками виступають власники факторів виробництва.

Для досягнення поставлених цілей можна спростити це визначення шляхом побудови аналізу на прикладі конкурентоспроможної фірми та індустрії, де фірми є власниками всіх основних засобів виробництва, перемінні фактори мають досконалу еластичну пропозицію за визначеною ціною на період проведення аналізу.

Надлишок виробника визначає корисність для продавців від їх присутності на ринку. Ця концепція характеризує сатисфакцію групи виробників від виробництва певної кількості товару. Надлишок виробника для фірми означає певну суму понад усіх вироблених одиниць товару, або це різниця між ринковою ціною товару і граничними витратами на виробництво. Вона дорівнює потенційному бажанню платити за виробництво певної кількості товару (дохід) мінус фактично сплачена сума (витрати). Так само як надлишок споживача визначається площею нижче індивідуальної кривої попиту і вище лінії ціни на продукт, надлишок виробника визначається площею над кривою пропозиції і нижче ринкової ціни (рис. 2.6).

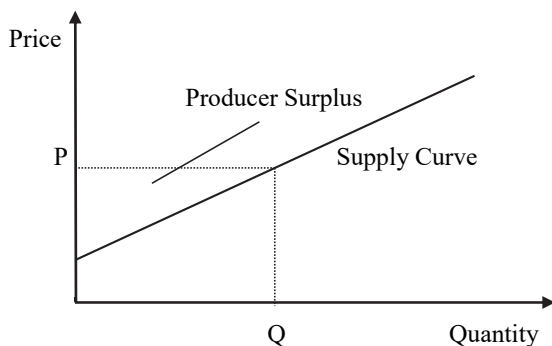

Рис. 2.6. Надлишок виробника (Producer Surplus)

У разі, якщо додати граничні витрати на виробництво кожного об'єму продукції, то в результаті сумою будуть загальні змінні витрати на виробництво певного товару. Граничні витрати відображають нарощення витрат, пов'язаних із приростом обсягів виробництва; оскільки фіксовані (постійні) витрати не змінюються з об'ємом випуску, сума всіх граничних витрат повинна дорівнювати сумі змінних витрат фірми. Звідси виникає альтернативне формулювання надлишку виробника як різниці між доходами фірми та її загальними змінними витратами.

Розмір надлишку виробника залежить від витрат на виробництво. Фірми із завищеними витратами отримують менше, тоді як ті у кого витрати оптимізовані, мають вищі показники цього критерію. Додаючи всі надлишки товаровиробників, можна отримати зведений ринковий показник. І, оскільки надлишок виробника визначає загальну нетто-корисність для виробників, то так можна підрахувати прибутки або збитки товаровиробників внаслідок державного втручання, через визначення кінцевих змін у зведеному показнику.

Ринкова рівновага (Market Equilibrium). Коли на ринку існує досконала («чиста») конкуренція, і немає так званих непередбачуваних факторів (надходження або витрати, що несе третя сторона, яка не є ні виробником, ні споживачем), економічний стан суспільства визначається сумою надлишків виробника і споживача. Найвища ефективність функціонування ринку досягається, коли вид розподілу ресурсів максимізує загальний надлишок (рис. 2.7).

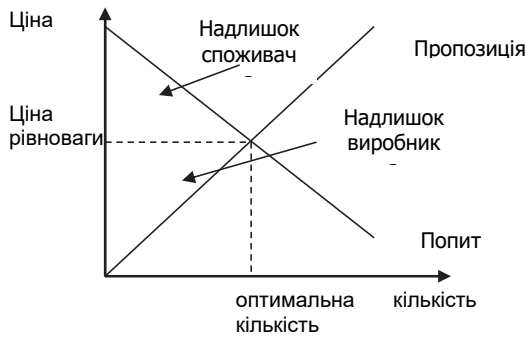

Рис. 2.7. Надлишок виробника і надлишок споживача у стані рівноваги

Зміни у надлишках виробника і споживача є широко застосовуваними засобами для вимірювання у грошовому еквіваленті надходжень (прибутків) та витрат, які виникають внаслідок змін в аграрній політиці і аграрній торгівлі. Проте досить часто виникають дискусії щодо теоретичної обґрунтованості застосування цих концепцій.

Зокрема, якщо надлишок споживача - «різниця між ціною, яку покупець готовий був би заплатити і тією ціною, яку він фактично за неї платить, являє собою економічне мірило його додаткового задоволення»[49, с.19]. Однак вимір споживчого надлишку в грошовому вираженні не є точною мірою корисності товарів і добробуту індивідів. Зниження цін призводить до зростання обсягу споживання і реального доходу індивіда. Зі збільшенням кількості товару його гранична корисність знижується. Отже, при визначенні реального доходу корисністю набору в зміні його величини не враховуються зміни граничної корисності, що впливають на загальну корисність. При зниженні ціни товару зростає реальний дохід, і якщо споживач купує колишню кількість товару і частина його доходу вивільняється, то гранична корисність грошей теж змінюється. Корисність однієї і тієї ж грошової суми різна для різних категорій громадян. При обліку принципу спадної граничної корисності стає очевидним, що ця сума є більшою корисністю для бідних верств населення. Висновки А. Маршалла використовувалися в критиці його теорії і привели до пошуку інших критеріїв оцінки індивідуального і суспільного добробуту [1].

Оперуючи базовими положеннями теорії корисності, А. Пігу, Ж. Дюпюї, Л. Вальрас, А. Маршалл і Ф. Еджуорт прагнули знайти аргументи для розробки заходів економічної (аграрної) політики. А. Пігу вважав, що завдання економічної політики полягає в максимізації реальної цінності суспільного доходу, яка визначається шляхом обчислення обсягів продукції за допомогою цін. У його теорії

збільшення обсягу виробництва благ тягне за собою більш повне задоволення потреб населення і зростання суспільного добробуту. Для вимірювання його рівня А. Пігу, як і А. Маршалл, використовував величину надлишку споживача, вважаючи, що «величина суспільного добробуту - сума надлишків споживача акумульованих з різних продуктів, що становлять національний дивіденд» [110, с.57]. Крім того, «економічний добробут ні в якій мірі не рівнозначно загальному добробуту, тому що перше (передбачає кількісний вимір) не включає значної кількості елементів, що властиві другому: характер роботи, довкілля, взаємини між людьми, положення в суспільстві, житлові умови і суспільний порядок» [110, с.69]. В якості державних заходів, що сприяють максимізації суспільного добробуту, А. Пігу пропонував систему прогресивного оподаткування доходів, нівелювання негативних зовнішніх ефектів, які виступають як результат економічних рішень окремих осіб, а також перерозподіл коштів в рамках державного бюджету [1].

Таким чином, незважаючи на вищезазначені дискусії щодо теоретичної обґрунтованості застосування концепцій змін у надлишках виробника і споживача, серед науковців переважає думка, що їх використання є досить ефективним для вимірювання рівня добробуту в суспільстві.

2.5. Застосування аналізу рівня добробуту суспільства

Теоретичні основи аграрної політики розвиваються за двома напрямками. Перший пов'язаний з позитивними теоріями, які покликані пояснити, чому реалізується та чи інша економічна політика і яка політика буде проводитися в майбутньому. Другий напрямок - з нормативним підходом, в рамках якого намагаються визначити, коли і як уряд повинен втручатися в ринкові механізми розподілу ресурсів, доходів і багатства і які наслідки такого втручання. Розробка ефективної аграрної політики передбачає врахування обох наукових напрямків [22].

Позитивний аналіз економічної політики ґрунтується на розумінні того, що політичний вибір в економіці визначається зусиллями груп впливу політиків, політичних партій, індивідумів, урядовців, які реалізують власні інтереси. Цей аналіз ставить під сумнів характерний для нормативного підходу погляд на державу як інституції, що все знає і дбає власне тільки про суспільні інтереси. В рамках даного підходу аналізуються причини розбіжності між рецептами, що пропонуються економічною наукою, і практичними

рекомендаціями органів державної влади. Замість проблеми «провалів» ринку на перший план висувається проблема «провалів» уряду при здійсненні державного регулювання [43].

Значний методологічний вплив на позитивний аналіз економічної політики мали наукові праці Е. Даунса, Дж. Б'юкенена, Г. Таллока, М. Ольсона (Downs [95], Buchanan and Tullock [87], Olson [107]). Зокрема, Е. Даунс висунув дві гіпотези, які *тією чи іншою* мірою були використані пізніше багатьма авторами. Перша стверджує, що поведінка громадян в політиці є раціональною, тобто вони переслідують насамперед особисту вигоду. Друга гіпотеза Е. Даунса: політики (і політичні партії) формують свої політичні програми з метою максимізації голосів виборців, і бачать в них лише засіб залишитися при владі або прийти до влади. Е. Даунсом не приймається припущення особистої вигоди в політиці як постулат щодо будь-якої конкретної людини і в кожному випадку. Він допускає, що в окремих політиків, урядовців або виборців в певні періоди можуть проявитися альтруїстські спонукання, але тільки як виняток з правила. На основі даних гіпотез Е. Даунс обґрунтовує ряд припущень про вплив партій і індивідуумів на економічну політику. Це уможливило моделювання взаємодії виборців, політиків і політичних партій в політичному процесі прийняття економічних рішень.

Теорія суспільного вибору Дж. Б'юкенена та Г. Таллока ґрунтується на трьох найважливіших методологічних положеннях. По-перше, її автори погоджуються з Е. Даунсом, що індивідууми в будь-якій політичній ролі поведуться раціонально. По-друге, Б'юкенен і Таллок заперечують існування колективної раціональності. Ні законодавчі, ні виконавчі органи влади не є зорієнтованими лише на одну мету - турботу про суспільне благополуччя. Депутати представницьких органів влади або урядовці зацікавлені в громадському благополуччя *тією ж мірою*, як і виборці, і не більше. І по-третє, політика є складна система обміну між індивідуумами, які прагнуть до досягнення своїх приватних цілей, які не можуть бути реалізовані шляхом звичайного ринкового обміну [17, с.11-12]. Індивідууми згодні підпорядковуватися примусу з боку держави, тільки якщо кінцеві результати політичного «обміну» відповідають їх інтересам. Але зазвичай держава має тенденцію переходити прийнятні для індивідуумів рамки свого втручання в економіку. Як домогтися, щоб політичний обмін приносив тільки вигоду всім і кожному? Дж. Б'юкенен дає відповідь на це питання з позицій розробленої ним теорії конституційного контракту [16].

Дж. Б'юкенен і Г. Таллок звернули також увагу на більш високу ефективність колективних дій об'єднаних в коаліції виробників в лобюванні своїх інтересів на відміну від індивідуальних дій

відокремлених товаровиробників. М. Ольсон надалі розвинув теорію колективної дії, зв'язавши ефективність останнього насамперед з витратами по організації груп впливу.

Нормативна економічна теорія добробуту розглядає критерії вибору між альтернативними варіантами економічної, в тому числі і аграрної політики. Вона, по-перше, визначає умови, за якими розміщення і використання ресурсів може бути економічно ефективним. По-друге, в її функції входить кількісний вимір економічних наслідків відхилень від цих умов, в тому числі і в результаті державного втручання. По-третє, завданням економічної теорії добробуту є оцінка впливу альтернативних змін в економічній (аграрної) політиці на рівень суспільного добробуту. По-четверте, теорія добробуту може відігравати значну роль при визначенні найбільш ефективного способу досягнення визначеної мети економічної політики [9, с.276-277].

Провідна роль, при цьому може належати нормативній економічній теорії, про що було вище зазначено, і в послабленні рівня політичної детермінованості діяльності уряду, це істотно може впливати на вибір виборців, політичних партій, законодавчу і виконавчу влади. Для реалізації цієї можливості розробка економічної політики повинна ґрунтуватися на зрозумілих і прийнятних для виборців і політиків умовах. І перш за все мова йде про критерії ефективності розподілу і використання ресурсів, що забезпечує зростання суспільного добробуту.

Звичайно, використання критерію ефективності ґрунтується на ціннісному судженні, що ефективність більш бажана, ніж неефективність. Саме тому, спроба визначити за допомогою даного критерію, як певна економічна політика впливає на економіку, наштовхується на нерозв'язану проблему зіставлення добробуту окремих людей. Коли зміни в політиці позитивно впливають на одних і негативно - на інших, не існує загальноприйнятого методу оцінки кінцевого результату. Проте економісти повинні акцентувати увагу на критерії ефективності і проблеми підвищення суспільного добробуту.

Положення про те, що економічна політика повинна сприяти зростанню суспільного добробуту, ні у кого не викликає сумніву. Але в яких випадках економічна політика буде сприяти зростанню суспільного добробуту? Чи повинна держава взагалі втручатися в функціонування економіки? Чи конкурентні ринки забезпечують найвищу ефективність як необхідну основу для досягнення максимального суспільного добробуту? Один із способів відповіді на дане питання полягає у визначенні деяких умов, які повинні бути задоволені при оптимальному (ефективному) розподілі ресурсів. Сформулювати ці умови дозволяє граничний (маржинальний) аналіз.

Йдеться перш за все про основні граничні (маржинальні) умови, або про умови першого порядку, які досить детально аналізуються в підручниках з мікроекономіки. Всі ці умови можуть бути узагальнені наступним чином: об'єктивні і суб'єктивні граничні (маржинальні) норми заміщення між будь-якими двома благами (факторами виробництва або продукцією) повинні бути рівні для всіх домашніх господарств і всіх виробничих одиниць, та ці об'єктивні і суб'єктивні співвідношення повинні дорівнювати один одному. Крім виконання цих умов першого порядку, необхідне виконання умов другого порядку - «умов спадної віддачі». Але навіть коли умови і першого, і другого порядку виконуються, не можна бути впевненим, що досягнуто максимального добробуту. Для того щоб добробут був максимальним, повинні бути встановлені так звані сумарні умови: неможливо збільшити суму надлишків у виробників і споживачів шляхом започаткування виробництва нового продукту або вилучення старого [12, с.546-547].

Економічний добробут буде максимальним при одночасному виконанні граничних (маржинальних) умов, умов другого порядку і сумарних умов. І саме досконала конкуренція веде до встановлення оптимального (ефективного) розподілу ресурсів, оскільки вона відповідає всім перерахованим вище вимогам. Досягається ефективність за Парето (або оптимум за Парето).

Але ринкова рівновага не завжди економічно ефективна. Економісти стверджують, що існують чинники, що приводять до недостатньо ефективної ринкової рівноваги. Встановлення умов неефективності і обґрунтування напрямків коригуючого втручання держави - завдання економічної теорії добробуту.

Неспроможність конкурентних ринків як основний мотив діяльності держави пов'язана з обставинами, за якими ринок неефективний за Парето. По-перше, мається на увазі неспроможність конкуренції в силу існування монопольної влади. По-друге, ринкова економіка не може забезпечити в ефективній кількості виробництво так званих суспільних благ. По-третє, нераціональне використання ресурсів в суспільстві може бути обумовлено існуванням так званих позитивних і негативних зовнішніх ефектів (екстерналій), коли виникають розбіжності між приватними і суспільними витратами і доходами. По-четверте, коли ринок не в змозі забезпечити виробництво будь-якого товару, навіть якщо витрати при цьому менше, ніж ціна, яку готові заплатити споживачі, ми маємо справу з недосконалістю ринку, пов'язаним з існуванням неповних ринків. По-п'яте, приватні ринки не можуть в повній мірі забезпечити споживачів і виробників необхідною інформацією. Ці та інші недосконалості ринку тісно взаємопов'язані і переплітаються, доповнюючи один одного.

І навіть якщо економіка знаходиться в стані ефективності за Парето, є важливий аргумент на користь державного втручання. Він пов'язаний з необхідністю перерозподілу доходів. Адже конкурентні ринки часто можуть породити дуже нерівномірний розподіл доходів. Немає підстав вважати, що конкурентна економіка здатна самостійно досягти соціально найкращу Парето - ефективну точку.

Але поки економіст не знає, які можуть бути наслідки тієї чи іншої економічної (аграрної) політики, він не в змозі взагалі що-небудь рекомендувати. Виникає питання про критерії оцінки добробуту. Однак будь-яка спроба формування універсального для будь-яких ситуацій критерію для з'ясування того, яка зміна економічної політики призводить до поліпшення економіки, зазнає невдачі, оскільки рівні добробуту окремих індивідів кількісно неспівставні. Проте економічна наука виробила ряд критеріїв з метою перевірки, чи покращує становище запропонована зміна економічної політики.

В підпункті 2.2. даного навчального посібника досить детально розкрито критеріальну базу оцінки ефективності державного регулювання аграрного сектору економіки. Проте намагаючись уникнути дублювання матеріалу, з позиції теорії добробуту важливо поглибити систему існуючих критеріїв ефективності.

Як зазначалось, критерій Парето формується наступним чином: будь-яка зміна, яка нікому не приносить збитків, а окремим індивідам приносить користь (природно, за їх власною суб'єктивною оцінкою), є поліпшенням. При цьому, щоб уникнути міжособистісних порівнянь корисності, Парето пропонує не оцінювати всі інші зміни в добробуті. Тому у нього відсутнє поняття єдиного суспільного оптимуму і передбачається безліч несумісних між собою оптимумів. Критерій Парето неприйнятний для оцінки рекомендацій, які приносять вигоду одним та збитки іншим.

Н. Калдор і Дж. Р. Хікс ввели в теорію добробуту принцип компенсації, згідно з яким «захід економічної політики повинен бути реалізований за умови, якщо потенційне Парето-поліпшення може бути досягнуто шляхом деякого перерозподілу благ і доходів так, що хоча б у одного індивіда становище покращилося, при цьому ні в кого воно не погіршилося»[102, с.550]. На відміну від принципу Парето принцип компенсації не вимагає реальної виплати компенсацій, сама можливість компенсації розглядається як достатня умова того, що будь-яка економічна зміна збільшує суспільний добробут.

Принцип компенсації Калдора-Хікса означає, що політика В ефективніша в порівнянні з політикою А, якщо при переході від політики А до політики В усі індивіди можуть потенційно поліпшити свій (фінансовий) стан. Тібор Скітовскі, досліджуючи у зв'язку з цим парадокс оборотності, проілюстрував, як виникає неузгодженість,

коли цей принцип використовується в аналізі заходів перерозподільної політики. Він довів, що для випадку, коли індивіди, які виграють, можуть потенційно компенсувати втрати тим хто програє, висновок про те, що один підсумковий стан ліпший за інший, не завжди підтверджується. Парадокс оборотності означає, що принцип компенсації Калдора-Хікса реалізується тільки тоді, коли (1) ті хто виграли можуть компенсувати втрати тим, хто програв при переході від політики А до політики В при вихідних цінах і розподілі доходу, що використовуються для вимірювання зміни їх добробуту, але (2) втрати можуть переkritи виграш при поверненні від політики В до політики А за умови, що змінилися ціни і параметри розподілу доходу. Отже, необхідно визначити, в яких випадках політика В буде мати переваги по відношенню до політики А, і навпаки [1].

Більш широкий підхід до визначення умов, які відповідають вимогам соціального оптимуму, був вперше запропонований А. Бергсоном в 1938 р і розвинений П. Самуельсоном. Ключовим поняттям, пов'язаним з цим підходом, є «суспільна функція добробуту». А. Бергсон запропонував оцінювати зміни в добробуті за допомогою «функції суспільного добробуту», тобто системи суспільних «кривих байдужості», яка ранжує різні комбінації індивідуальних корисностей відповідно до системи ціннісних суджень про розподіл доходу. Функція суспільного добробуту дозволяє зіставляти різні стани на рівні суспільства, подібно до того, як індивідуальна корисність дозволяє зіставляти набори товарів на основі суб'єктивних переваг.

Але все ж економічна теорія добробуту не зуміла сформулювати безперечні правила, що дозволяють вирішувати, які результати економічної політики бажані, а які - ні, оскільки проблема ефективності виявилася невіддільною від проблеми справедливості. Тому критерієм цінності тієї чи іншої державної програми може бути збалансованість її впливу як на економічну ефективність, так і на розподіл доходів. Вибір між справедливістю та ефективністю знаходиться в центрі уваги дискусій щодо економічної політики. Щоб отримати більшу справедливість, потрібно пожертвувати якоюсь частиною ефективності. Завжди будуть існувати розбіжності в думках щодо рівня зменшення ефективності в порівнянні зі зменшенням нерівності в добробуті. Дана проблема аналізується в роботах Баумоля [9], Блауг[12], Аткинсона і Стігліца [8].

Необхідно також мати на увазі неможливість часткової теорії добробуту. Ця неможливість обґрунтовується теорією «second-best». Р. Ліпсі і К. Ланкастер довели, що якщо існує принаймні два ринки, на яких умови оптимуму не виконуються, то будь-яке втручання держави, покликане усунути недосконаlostі на одному з цих двох ринків, не наближає до оптимальності за Парето. Якщо умови оптимуму виконуються на всіх, крім одного чи двох ринків, не можна

вважати, що умови оптимуму будуть виконуватися на всіх цих ринках. Некоректно говорити про досягнення галузевої ефективності за Парето, аналізуючи функціонування окремого сектора економіки або окремого ринку якогось товару. «... вся теорія добробуту, яка має хоч якесь відношення до реального світу, так чи інакше має справу з неоптимальними рішеннями» [12].

Враховуючи зазначене, дослідження перерозподільчих процесів в суспільстві в рамках економіки добробуту здійснюється за допомогою критеріїв ефективності і справедливості. Економічна ефективність передбачає раціональне використання обмежених ресурсів, необхідних для виробництва благ, з метою максимального задоволення існуючих індивідуальних потреб. Соціальна справедливість означає розподіл вироблених благ і доходів, отриманих за підсумками господарської діяльності, між усіма членами суспільства відповідно до ступеня їх участі у виробничому процесі і перерозподілі доходів через механізм соціальних трансфертів між працездатними і забезпеченими індивідами і незахищеними верствами населення, які втратили працездатність з яких-небудь причин.

Таким чином, необхідно вирішити наступні проблеми для досягнення відповідності ефективності та справедливості:

- організувати виробництво для максимального забезпечення задоволення потреб людей, які постійно мають тенденцію до зростання;
- забезпечити соціально справедливий розподіл благ;
- забезпечити рівень зростання добробуту відповідно до параметрів підвищення ефективності економіки.

Розподіл доходів і ресурсів може поліпшити стан найбільш вразливих верст населення і підвищити добробут всього суспільства у випадку реалізації принципу Парето. Однак система може бути ефективною, але несправедливою в частині отриманих кожним суб'єктом результатів економічної діяльності. Не існує способу специфікації параметрів розподілу, що несе найбільшу вигоду одночасно для всіх членів суспільства. Можливо безліч економічно ефективних станів, кожному з яких відповідають певні параметри розподілу. Тому, визначивши параметри виробничої ефективності, необхідно співставити їх з поточним розподілом благ і доходів для цілей обґрунтування заходів перерозподільчої політики, реалізація яких дозволить підвищити добробут найменш забезпечених індивідів [1].

Не маючи виходу на вирішення прикладних задач (наприклад, вимірювання ефективності виробництва суспільства в цілому і тим більше окремої галузі або окремого підприємства), теорія добробуту має вагоме значення для обґрунтування переваг конкурентних ринків і цінового механізму як методу ефективного розподілу ресурсів [22].

Існує значна кількість інструментів аграрної політики, які може застосувати уряд з метою підвищення соціального добробуту. Для ілюстрації як welfare analysis може бути використаний для оцінки ефективності аграрної політики, розглянемо загальновідому форму державного регулювання таку як контроль за цінами.

Контроль за цінами звичайно застосовується у випадках, коли законодавці вбачають ринкову ціну як таку, що не виконує своїх регулятивних функцій щодо продавців чи покупців. Результат – у встановленні державної ціни з певною верхньою або нижньою межею.

Цінова стеля – законодавчо встановлена максимальна ціна, за якою може продаватися товар. Рис. 2.8 ілюструє ефекти верхньої цінової межі.

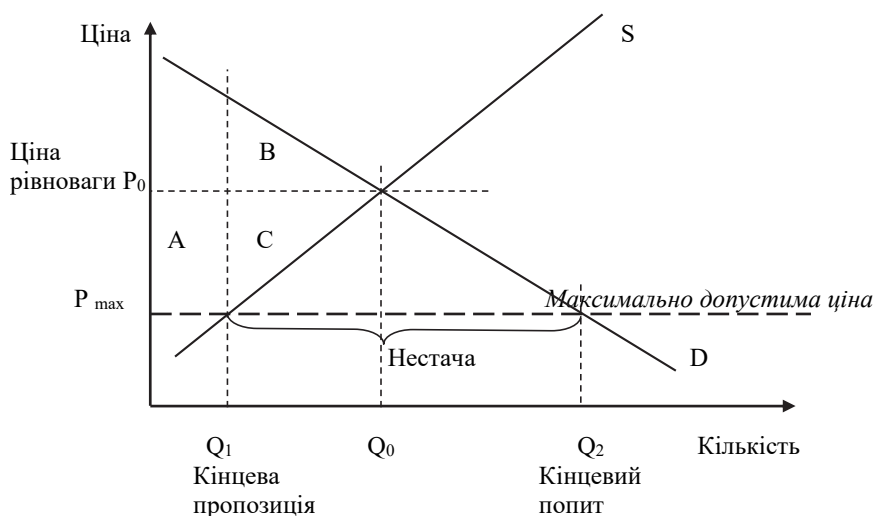

Рис. 2.8. Економічний ефект від встановлення максимально допустимої ціни (цінова стеля)

Тут P_0 і Q_0 є відповідно початкова ціна рівноваги і початкова кількість товару, яка могла бути продана на ринку до випадку державного втручання. Уряд однак вирішує, що ціна P_0 є занадто високою і визначає, що така ціна не може бути вищою максимально допустимої верхньої межі, яка позначена $P_{\max}$.

Що в результаті? З новою, зниженою ціною, виробники (і особливо ті, хто має високі витрати) продукують менше товару, і пропозиція буде позначатися як Q_1 . З іншого боку, при зниженні ціни зростає попит на товар, і кількість, яку споживачі готові купити, становить Q_2 . Таким чином, попит перевищує пропозицію, виникає нестача, відома як надлишковий попит (excess demand). Об'єм такої надлишкової нестачі розраховується як $Q_2 - Q_1$.

Які зміни у надлишку споживача і у надлишку виробника? Частина споживачів більше не купує товар на ринку внаслідок такого цінового контролю, виробництво і продажі зменшуються від Q_0 до Q_1 . Ті споживачі, які все ще мають змогу купувати товар, можуть тепер платити за нього менше, тобто отримують підвищення у надлишку споживача, який ілюструється прямокутником А. Однак частина споживачів не може надалі купувати товар. Їх зменшення у надлишку споживача показує трикутник В. Таким чином, нетто-зміна у надлишку споживача це різниця $(A - B)$. На рис. 2.9 прямокутник А є більшим, ніж трикутник В, тобто нетто-різниця у надлишку споживача є позитивною.

З іншого боку, ті виробники, які все ще залишаються на ринку і виробляють кількість товару Q_1 , тепер отримують меншу ціну. Вони втратили частину надлишку виробника, що визначається прямокутником А. Проте, загальний об'єм виробництва теж зменшився. Це репрезентує додаткові втрати у надлишку виробника, що зображені трикутником С. Таким чином, підсумкова зміна у надлишку виробника є $(-A - C)$. Очевидно, що виробники втрачають внаслідок приведенного цінового контролю.

Чи заміщуються згадані вище втрати виробників від цінового контролю підвищеними надходженнями на користь споживачів (повернемося до попередньо розглянутого принципу компенсації)? Ні, оскільки за рис. 2.9, встановлення максимальної цінової межі спричинило нетто-втрати в загальному надлишку споживачів і виробників, і ці втрати можна вважати безповоротними. Адже зміни у надлишку споживача є $(A - B)$, а зміни у надлишку виробника є $(-A - C)$, тобто підсумкова зміна у добробуті споживачів і виробників виглядає як $(A - B) + (-A - C) = (-B - C)$. У кінцевому результаті наявні безповоротні втрати, які показані двома трикутниками – В і С. Ці безповоротні втрати ще можна назвати економічною неефективністю, яка спричинена ціновим контролем; втрати у надлишку виробника перевищують надходження у надлишку споживача.

Якщо законодавці вище цінують надлишок споживача, ніж надлишок виробника, ці безповоротні зміни можуть бути не такими важливими. Однак результати подібного державного втручання значною мірою залежать від еластичності кривих попиту і пропозиції, тобто інколи соціальна група, яку уряд мав наміри захистити, може опинитися навіть у ще гіршому становищі.

Однак зменшення обсягів продажів від Q_0 to Q_3 призводить до втрати доходів, що на рисунку зображено трикутником С. Далі проаналізовано витрати виробників при розширенні виробництва від Q_0 to Q_2 . Оскільки вони в змозі продати тільки Q_3 одиниць товару, не існує надходжень, щоб покрити витрати на виробництво $(Q_2 - Q_3)$. Ці витрати показані площею нижче кривої пропозиції на проміжку від Q_3 до Q_2 , і

представлені трапецією D. Таким чином, доки виробники не відреагують на зниження продажів згортанням виробництва, загальна зміна у надлишку споживача виглядатиме наступним чином: $PS = A - C - D$.

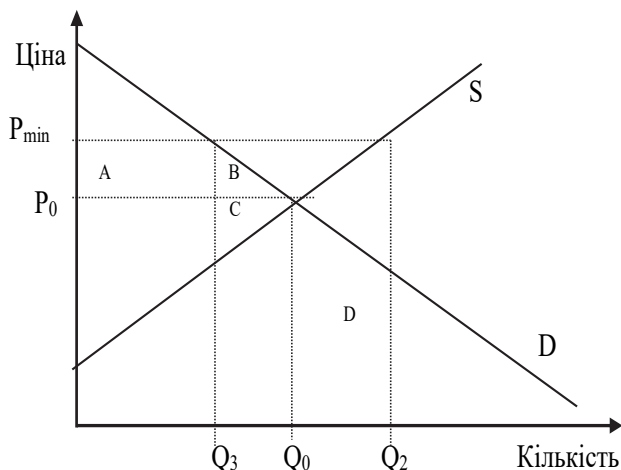

Рис. 2.9 Економічний ефект від встановлення мінімальної ціни

Враховуючи, що трапеція D може бути досить великою за об'ємом, встановлення мінімально допустимої ціни призводить, тільки у випадку з виробниками, до їх нетто-збитків. Таким чином, подібна форма державного втручання може знизити прибутки товаровиробників, як наслідок витрат на надлишкове виробництво. Тобто, мінімально допустима ціна спричиняє нецінове нормування, як альтернативний механізм обмеження випуску товарів, використовуючи дискримінаційні критерії.

Ті ж самі принципи welfare analysis можуть бути використані для оцінки інших типів аграрних політик уряду.

2.6. Підходи до моделювання та аналізу політики

При визначенні критеріїв оцінки аграрної політики перш за все необхідно враховувати вплив та наслідки цієї політики на конкурентоспроможність галузі, позиціонування нашої держави на світовому ринку, реалізацію експортних можливостей агропродовольчої сфери і, найважливіше, розрахунок та потребу в ресурсах для втілення наміченого.

Очевидним є і той факт, що регулювання сільськогосподарського виробництва потребує значних витрат бюджетних ресурсів для забезпечення сприятливих умов взаємодії аграрного сектору з іншими галузями економіки та коригування тих чи інших параметрів розвитку галузі згідно з об'єктивними умовами, цілями і завданнями держави. Однак в умовах обмеженості бюджетних коштів перед державою виникає завдання найбільш ефективного їхнього використання в усіх напрямках, у тому числі, щодо вироблення найбільш сприятливої аграрної політики у сфері регулювання.

Головним завданням державної політики у сільськогосподарській галузі є максимізація отриманого сільськогосподарського прибутку для забезпечення розширеного відтворення галузі, правильний та раціональний розподіл наявних ресурсів і надання інвестиційної допомоги саме тим господарствам, які цього дійсно потребують. Незважаючи на те, які цілі прагне реалізувати держава стосовно агропродовольчого ринку країни, загалом державне регулювання має базуватися навколо виробничої зони господарювання. Оскільки саме оптимальна кількість виробництва з раціональним використання природно-ресурсної бази й обґрунтованого рівня державної підтримки дозволить отримувати економічний ефект від сільськогосподарської діяльності виробникам, споживачам і державі. Адже основною метою останньої є забезпечення продовольчої безпеки країни, збереження та відтворення природно-ресурсного потенціалу, поповнення державного бюджету внаслідок тієї чи іншої господарської діяльності, а також забезпечення зайнятості населення. Разом із тим для споживачів пріоритетним є отримання якісного продовольства за доступними цінами і в достатній кількості.

Тому для аналізу ефективності регулювання аграрного сектору та ступеня впливу на нього з боку держави використовується The Policy Analysis Matrix (PAM-аналіз). Ця методика вперше була розроблена та запропонована Е. Монке та С. Піерсоном (E. Monke and S. Pearson) у 1989 р. і використовується як інструмент для аналізу всієї виробничої системи. Ефект державної політики оцінюється в результаті спостереження за змінами прибутків сільськогосподарських виробників.

Зарубіжні науковці використовують PAM-аналіз для вимірювання ефективності, конкурентних переваг та ступеня державного втручання в функціонування сільськогосподарської галузі. Варто зауважити, що на відміну від України, за кордоном згадана матриця досить поширена, адже її можна застосовувати не лише для сільськогосподарського сектору в цілому, а й до конкретного ринку продукції.

Головна ідея, закладена в РАМ-аналізі, – це зіставлення та порівняння приватних і суспільних цін для сировини, що використовується у виробництві (факторів виробництва) і, звичайно, для вже готової кінцевої продукції.

Приватні ціни відображають поточну ситуацію в галузі, тоді як суспільні ціни – це ціни без врахування будь-яких державних інтервенцій та ринкових накруток.

На практиці РАМ представлена у вигляді табл. 2.1, яка відображає витрати та доходи в приватних і суспільних цінах. Загально-виробничі витрати включають торговельні та внутрішньовиробничі витрати на виготовлення одиниці продукції. Ціни на внутрішні ресурси визначаються місцевим ринком, а на торговельні ресурси визначаються міжнародним ринком.

Таблиця 2.1

РАМ – аналіз (The Policy Analysis Matrix)

Показник	Дохід	Витрати		Прибуток
		торговельні ресурси	внутрішні ресурси	
Приватні ціни	$A = P_i^p$	$B = \sum_{j=1}^k a_{ij} P_j^p$	$C = \sum_{j=k+1}^n a_{ij} V_j^p$	$D = A - B - C$
Суспільні ціни	$E = P_i^s$	$F = \sum_{j=1}^k a_{ij} P_j^s$	$G = \sum_{j=k+1}^n a_{ij} V_j^s$	$H = E - F - G$
Трансферт	$I = A - E$	$J = B - F$	$K = C - G$	$L = D - H = I - J -$

Джерело: [105].

Таблиця 2.1 містить формули, в яких:

a_{ij} для ($j = 1$ до k) – технічні коефіцієнти для торговельних ресурсів при виробництві i товару;

a_{ij} для ($j = k + 1$ до n) – технічні коефіцієнти для вітчизняних ресурсів при виробництві i товару;

P_i^* – ціна продукції i , оцінена як приватна ($*$ = p) або суспільна ($*$ = s);

P_j^* – ціна торговельного ресурсу j , оцінена як приватна ($*$ = p) або суспільна ($*$ = s);

V_j^* – ціна вітчизняного ресурсу j , оцінена як приватна ($*$ = p) або суспільна ($*$ = s);

I – відображає трансферт випуску продукції;

J – відображає трансферт ресурсів;

$D=A-B-C$ відображає чистий приватний прибуток;

$H=E-F-G$ відображає чистий суспільний прибуток;

$L=G-H=I-J-K$ відображає чисті трансфери (надходження).

Структура РАМ-аналізу дає можливість виконувати подвійний розрахунок у таблиці. Різниця між доходами та витратами у приватних цінах показує прибутковість системи виробництва в нинішніх умовах і в умовах діючого ринку. Різниця між значеннями у приватних і суспільних цінах визначає вплив державної політики та збої ринкового механізму.

Тобто, перший рядок матриці дозволяє розрахувати приватний прибуток D як різницю між доходом A та сумою витрат $(B+C)$. За допомогою другого рядка матриці визначають суспільний прибуток, який відображає суспільні альтернативні витрати. Суспільний прибуток (H) є показником ефективності та конкурентних переваг, його обчислюють як різницю між доходом E та сумою витрат $(F+G)$. Розрахунки третього рядка матриці відображають чисті трансфери (надходження) від зміни державної політики.

Різниця між доходами, витратами та прибутком як у приватних, так і суспільних цінах може мати як від'ємне, так і додатне значення. За умови, коли показники $I < 0$, $J > 0$ та $K > 0$, це свідчить про погіршення ситуації в галузі через державну політику.

Наочніше можливий ефект від застосування РАМ відображає рис. 2.10.

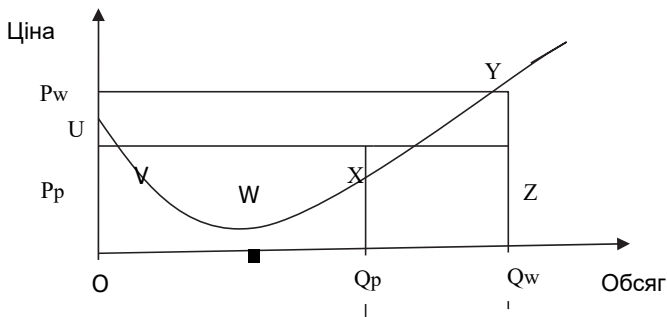

Рис. 2.10. Ефект від використання РАМ

Джерело: [105].

Площина $OPpXQp$ – це дохід у приватних цінах, площина $OUVWXQp$ – витрати на торговельні та внутрішні фактори виробництва. За таких умов площини VWX та UPp ілюструють прибуток, який одержують виробники молока у приватних цінах за чинної державної політики уряду відносно згаданого ринку. Тому відповідно площини $OPwYQw$, $OUVWXYQw$ та $PwUVWX$ відображають дохід, витрати та прибуток тільки вже в суспільних цінах. За ефективного державного втручання трансфертам при отриманні доходу будуть відповідати площини $PwYZPp$ та $QwZXQp$,

різницю між приватним і суспільним прибутком показує площина PwYXPr. Витратам відповідають площини QwZXQr та XYZ.

Також за допомогою РАМ можна розрахувати декілька додаткових показників, що допомагають визначити ефективність державного регулювання молочного ринку. Найбільш поширені серед них такі.

- **Коефіцієнт прибутковості** (PC – від англ. Profitability Coefficient), відображає вплив усіх трансфертів (змін) на прибуток. Індекс розраховується як відношення приватного прибутку до суспільного:

$$PC = \frac{P_i^P - \sum a_{ij} P_j^P - \sum a_{ij} V_j^P}{P_i^S - \sum a_{ij} P_j^S - \sum a_{ij} V_j^S}.$$

- **Коефіцієнт суспільної вартості внутрішніх ресурсів** (DRC – від англ. Domestic Resource Cost), відображає ефективність використання внутрішніх факторів під час аналізу виробничої системи. DRC порівнює вартість внутрішніх ресурсів, розраховану в суспільних цінах (у чисельнику), до доданої вартості, розрахованої також у цих цінах (у знаменнику). Використання суспільних цін у розрахунку коефіцієнта DRC дає можливість визначити, чи забезпечують залучені до виробництва обмежені внутрішні ресурси (наприклад, земля, праця) позитивну віддачу. Цей показник широко використовується як індикатор конкурентоспроможності продукції. Якщо $0 < DRC < 1$, то це вказує на порівняльну перевагу – альтернативна вартість залучених у виробництво внутрішніх ресурсів менша за відповідну суспільну вигоду (додану вартість), тобто виробництво продукції в країні є конкурентним. Для $DRC > 1$ – це свідчить, що України наявні деякі прорахунки у виробництві аналізованого товару. Якщо DRC менший за 0, то знаменник має бути від'ємним. У такому випадку доходів недостатньо навіть для того, щоб покрити вартість ринкових входних ресурсів (корми, паливо, електроенергія тощо), не враховуючи вже вартість внутрішніх ресурсів. У цьому разі виробництво певного товару абсолютно неконкурентоспроможне:

$$DRC = \frac{\sum a_{ij} V_j^S}{P_i^S - \sum a_{ij} P_j^S}.$$

- **Коефіцієнт співвідношення приватних витрат і переваг** (PCR – від англ. Private Cost Ratio), у розрахунках майже повністю збігається із DRC. Різниця полягає лише в тому, що для PCR використовуються значення для приватних цін:

$$PCR = \frac{\sum a_{ij} V_j^P}{P_i^S - \sum a_{ij} P_j^P}.$$

- **Коефіцієнт суспільних витрат та вигод** (SCB – від англ. Social Cost Benefit ratio), обчислюється як співвідношення суми витрат на ринкові та внутрішні ресурси до доходу від реалізації певної продукції:

$$SCB = \frac{\sum a_{ij} P_j^S + \sum a_{ij} V_j^S}{P_i^S}.$$

Відповідно SCB дорівнює відношення (F+G) до E у табл. 2.1. Показник SCB завжди більший ніж 0. Якщо SCB менший ніж (більший) 1, то це вказує на те, що сукупна вартість залучених ресурсів менша (більша) дохід, і виробництво таким чином є (не є) конкурентоспроможним. На відміну від DRC, SCB не розрізняє неконкурентоспроможне виробництво, яке не здатне відшкодовувати альтернативну вартість внутрішніх ресурсів (DRC > 1), від неконкурентоспроможного виробництва, що не може відшкодовувати вартість ринкових ресурсів (DRC < 0). Проте SCB не чутливий до помилок у класифікації ресурсів на внутрішні та ринкові.

Розглядаючи суспільні витрати як протилежні до приватних, концепція SCB виключає помилкове твердження, до якого інколи схильні бізнесмени, політичні діячі та деякі науковці, що будь-який бізнес, який одержує приватний прибуток, завжди конкурентоспроможний. Приватний прибуток, одержаний, якщо A більше ніж (B+C), у табл. 2.1 можливо частково або ж повністю отримувати внаслідок надання субсидій на використовувані фактори виробництва (які значно нижчі, ніж B+C) або цінової підтримки випуску продукції (яка значно підвищує A). У такому разі увесь приватний прибуток (D=A-B-C), одержаний за допомогою субсидій чи цінової підтримки, продубльований іще десь в економіці. В деяких особливих випадках увесь приватний прибуток, одержаний в такий спосіб, і виробництво в такому разі робить країну біднішою, а не збагачує її. Лише розглядаючи відношення (F+G) до E, можна визначити, чи дійсно виробництво є конкурентним і таким, що створює чистий суспільний прибуток для країни.

- **Номінальна захисна ставка** (NPR – від англ. Nominal Protection Rate). NPR більше ніж 1 вказує на невидимий номінальний захист або надану субсидію виробникові та на невидимий номінальний податок, якщо (NPR) – менше 1:

$$NPR = \frac{P_i^P}{P_i^S}.$$

- **Ефективна захисна ставка** (EPR – від англ. Effective Protection Rate). EPR більше ніж 1 свідчить про наявний захист доданої вартості виробника та ступінь оподаткування доданої вартості виробника, якщо EPR менше 1.

$$EPR = \frac{P_i^P - \sum a_{ij} P_j^P}{P_i^S - \sum a_{ij} P_j^S}.$$

Загалом, вищенаведена методика передбачає аналіз ринку будь-якої сільськогосподарської продукції через визначення основних показників, на базі яких можна здійснити кінцевий аналіз щодо економічних наслідків державного регулювання галузі. Крім того, методику РАМ-аналізу можна використовувати не лише для певного ринку сільськогосподарської продукції, а й для одного господарства чи сукупності підприємств, що функціонують у досліджуваній галузі.

У зв'язку з інтенсифікацією процесів міжнародної співпраці в питаннях лібералізації доступу на національні агропродовольчі ринки та перегляду підходів до здійснення державної підтримки сільськогосподарського виробництва (підписання Угоди з сільського господарства в рамках Уругвайського раунду переговорів ГАТТ; реформування підходів до реалізації загальної агропродовольчої політики ЄС; подальший процес лібералізації міжнародної торгівлі агропродовольчими товарами в ході ДАХА-раунду переговорів у рамках СОТ), останнє десятиліття минулого – початок цього століття позначилися стрімким розвитком моделювання міжнародних агропродовольчих ринків. Серед його основних напрямів сьогодні, за визначенням фахівців [115], є такі:

- встановлення специфіки впливу від реалізації пакета реформ у сфері міжнародної торгівлі агропродовольчими товарами на різні країни/товари;
- здійснення оцінки можливих сценаріїв розвитку процесів лібералізації;
- вирішення спірних питань у рамках системи багатосторонніх угод СОТ;
- визначення відповідного рівня компенсації при вирішенні спірних питань у рамках СОТ в арбітражі [57, с.151].

Уперше досягнуті на міжнародному рівні багатосторонні домовленості щодо лібералізації торгівлі агропродовольчою продукцією протягом Уругвайського раунду переговорів у рамках ГАТТ вплинули на появу низки насправді масштабних досліджень, основним підходом до реалізації яких стали моделі загальної та часткової рівноваги, оскільки навіть за існуючих недоліків вони виявилися інструментом, який дозволяв поєднувати відкриті економіки у багаторегіональну модель з метою аналізу політики. Іншими, не менш

масштабними напрямками дослідження 90-х років минулого століття, були аналіз політики таких значних світових гравців на агропродовольчих ринках, як ЄС та США (зокрема, перехід ЄС до Загальної агропродовольчої політики (CAP – Common Agricultural Policy); оцінка ролі країн – республік колишнього СРСР (Росія, Україна, Казахстан), потужних за обсягами сільськогосподарських виробників із місткими внутрішніми ринками, які разом з набуттям незалежності отримали вільний доступ до світових ринків збуту [57, с.151-152].

Використання економіко-математичних моделей дозволяє оцінити найбільш істотні фактори, що впливають на розвиток ринків агропродовольства в реальних умовах; визначити чисельні значення окремих показників, які важко (або неможливо) встановити іншими методами (попит, еластичність тощо); оцінити перспективи розвитку ринку в різних сценарних режимах; а також наслідки від застосування заходів державного регулювання. Моделі агропродовольчих ринків діляться на моделі повного та часткового рівноваги [14].

Моделі загальної економічної рівноваги активно застосовуються в якості прикладного інструменту при проведенні аналізу ефективності економічної політики, а також впливу різних видів екзогенних впливів і ендогенних змін на економіку відповідних рівнів. Моделі загальної рівноваги, що використовуються для отримання кількісних оцінок, поділяються на два види: обчислювані і динамічні стохастичні [32].

За допомогою моделей часткової рівноваги можна дослідити певний сектор економіки, нехтуючи при цьому впливом змін на решту економіки. Отже, застосування моделей часткової рівноваги можливо за умови незначного впливу секторальних змін на інші галузі економіки [14].

Основні моделі міжнародної торгівлі агропродовольчою продукцією та аналізу внутрішньої аграрної й торговельної політики:

Моделі загальної рівноваги

- GTAP (*Global Trade Analysis Project*) – Університет Пурдью, США
- MIRAGE (*Modelling International Relationships in Applied General Equilibrium*) CЕРІІ, Французький дослідницький центр із міжнародної економіки
- UNCTAD (*The United Nations Conference on Trade and Development*) – ЮНКТАД
- LINKAGE – Світовий банк, 2005

Моделі часткової рівноваги

- FAPRI (*Food and Agricultural Policy Research Institute*) – Університет штату Айова, США

- ATPSM (The Agricultural Trade Policy Simulation Model) – ЮНКТАД та ФАО
- SWOPSIM (Static Word Policy Simulation Modeling Framework)
- AGLINK - OECD
- CAPRI (Common Agricultural Policy Regionalised Impact)
- ESIM (European Simulation Model)
- AGMEMOD (AGricultural MEmber states MODelling)

Економетричні моделі дослідження ринків агропродовольчої продукції можуть відрізнятися за своєю структурою; функціональністю; спрямованістю; товарним асортиментом. За своєю структурою моделі можуть бути одно-модульними (або більш простими), чи можуть складатися з декількох модулів, так звані інтегральні моделі, до складу яких входять простіші моделі. За характером вирішуваних завдань, або за своєю функціональною спрямованістю моделі можуть досліджувати основні характеристики ринку: попит, пропозиція, ціни, еластичність, параметри зовнішньої торгівлі, конкурентоспроможність окремих товарів, та за їх допомогою можна здійснювати прогнозування [14].

Коротка характеристика найбільш поширених моделей загальної та часткової рівноваги

GTAP (*Global Trade Analysis Project*) – глобальна, міжрегіональна, багатогалузева статична модель загальної рівноваги, що базується на основі неокласичної мікро- та макроекономічної теорії. Головною складовою моделі є створення глобальної бази даних (БД), яку використовують для кількісного аналізу наслідків змін у зовнішньоторговельній політиці, енергетиці та довкіллі. Вона поєднує в собі дані двосторонньої торгівлі між країнами, протекціоністські заходи, митні тарифи, транспорт та інші індикатори, що характеризують зв'язки між країнами (регіонами). Секторний аналіз є вичерпним з точки зору охоплення товарів і країн, адже база включає можливість моделювати дані 129 країн по 57 товарних групах та 5 факторів виробництва (землю, кваліфіковану та некваліфіковану працю, природні ресурси, капітал).

Загальна економічна рівновага розраховується за допомогою спеціалізованих прикладних пакетів¹. Найбільш відомими модельними комплексами, що використовуються для отримання таких оцінок, є «Мічиганська модель світового виробництва і торгівлі», моделі проекту GTAP (MyGTAP, GTAP6inGAMS, GMig2, DynamicGTAP та ін.) [104], [117], модель Французького центру вивчення міжнародної

¹ До числа найбільш відомих пакетів відносяться GAMS (General Algebraic Modeling System), GEMPACK (General Equilibrium Modelling PACKage) і MPSGE (Mathematical Programming System for General Equilibrium analysis).

економіки (CEPII) – MIRAGE [86] і Світового Банку (IMMPA, 123PRSP), що дозволяють отримувати різні кількісні оцінки для великих і малих країн; для глобального, субглобального, національного і регіонального рівнів; для розвинених країн і що розвиваються та транзитних економік. Джерелами інформації можуть служити статистика GTAP [99], CEPII, Oxford Economics, МВФ, ООН, IIASA [88], а також статистичні дані, самостійно зібрані на мікрорівні [35].

MIRAGE (Modelling International Relationships in Applied General Equilibrium) – являє собою багатосекторну і багаторегіональну модель загальної рівноваги, розроблену у французькому Центрі вивчення перспектив світової економіки (CEPII), призначеної для вивчення наслідків зміни торгової політики.

Особливість цієї моделі полягає в тому, що товари диференціюються за типом і якістю. Монополістична конкуренція на ринках моделюється як олігополістична, в рамках якої фірми мають ринкову силу, що дозволяє їм встановлювати ціну вище ціни вільної конкуренції. Горизонтальна диференціація товарів пов'язана як із різноманітністю асортименту, так і географічним пунктом виробництва. Еластичність заміщення одних товарів іншими прямо залежна від їх якості. Передбачається, що конкуренція між товарами, виробленими в ЄС, є більш жорсткою, ніж з товарами, виробленими за його межами. Число і розмір фірм у секторах економіки змінюється у відповідь на зміну ринкових умов. Зміна кількості фірм асоціюється з про конкурентними ефектами: змінюється маржа і віддача від масштабу. Ці зміни стосуються і споживачів, оскільки змінюється асортимент товарів, доступний для споживання. Накопичення капіталу відбувається поступово і пов'язано з витратами зміни фондоозброєності.

Симуляційні експерименти, змодельовані в рамках MIRAGE, дозволяють оцінити наслідки зміни торгового режиму в секторальній розбивці як у цілому для єврозони, так і для окремих країн – нових членів Євросоюзу. На виході моделі отримують зміни структури торгівлі, структури зайнятості та зарплати для різних рівнів кваліфікації трудових ресурсів, обсягів виробництва, розміру і кількості фірм.

Модель MIRAGE на основі даних GTAP і статистики FAO дозволяє здійснювати поточні оцінки в контексті міжнародної торгівлі сільськогосподарською продукцією як в рамках глобального (Уругвайський раунд COT), так і в рамках субглобального масштабу (ЄС та ін.).

UNCTAD (*The United Nations Conference on Trade and Development*) – імітаційна модель аграрної торговельної політики, яка розроблена й використовується ФАО для оцінки наслідків прийняття агрополітичних рішень.

UNCTAD – це детермінована, порівняльна статична модель загальної рівноваги, яка аналізує вплив зміни ціни і торговельної політики на попит та пропозицію, використовуючи систему рівнянь, розроблених для відтворення реального світу. Розв'язок моделі дає оцінки змін в обсягах продажу, цінах та показниках добробуту, пов'язаних із змінами в середовищі торговельної політики. За допомогою цієї моделі для кожної країни по кожній сільськогосподарській продукції можна оцінити економічні наслідки прийняття відповідних управлінських рішень у сфері аграрної політики:

- зміни обсягів виробництва, споживання, імпорту та експорту;
- зміни вартісних показників експорту, імпорту та зовнішньоторговельного балансу;
- зміни добробуту – зміни надлишку виробника, споживача та чистий дохід уряду;
- зміни цін на світовому та внутрішньому ринку, в тому числі цін виробника.

Оскільки згадана модель базується на достатньо жорстких припущеннях щодо функціональної форми економічних взаємозалежностей, які описують поведінку споживачів та виробників, отримані результати необхідно розглядати як індикативні.

Головна мета застосування **UNCTAD** – імітувати різні зміни аграрної торговельної політики, які можуть бути запропоновані для або під час перемовин СОТ щодо сільського господарства. Сучасна версія моделі охоплює 176 країн світу (в т.ч. і Україну) і може імітувати:

- скорочення поза квотних тарифів лінійним відсотковим скороченням, або декількома нелінійними формулами (наприклад, Швейцарська формула, яка передбачає чим вищий тариф – тим більше його скорочення);
- скорочення двосторонніх тарифів у межах квоти на певний відсоток;
- скорочення тарифного еквівалентна внутрішньої підтримки на певний відсоток;
- скорочення в тарифному еквіваленті на певний відсоток експортних субсидій;
- зміни в двосторонніх імпортних квотах на певний відсоток та ін.

The Food and Agricultural Policy Research Institute розробив інтегрований набір непросторових моделей часткової рівноваги для великих аграрних ринків. Поточні моделі **FAPRI** охоплюють світові ринки злаків, олійних культур, м'яса, молочних продуктів, бавовни та цукру. Для кожного товару найбільші країни-експортери та імпортери розглядаються окремо з іншими країнами, включеними до

регіональних угруповань. У моделі представлено 61 країну. Головним напрямом досліджень є щорічне розроблення десятирічних прогнозів попиту, пропозиції, а також інших показників для потреб громадських організацій і державних відомств [75].

Система моделей FAPRI може бути використана для: формування базових прогнозів для аграрного сектору та міжнародних товарних ринків; вивчення основних товарних ринків та аналізу альтернативної політики і зовнішніх чинників впливу на виробництво, споживання, сільськогосподарські ціни, доходи аграрних підприємств, торгівлю та державні витрати; визначення ефективних інструментів управління ризиками для с/г виробників та аналізу впливу державної політики на стратегії управління ризиками [114].

До системи FAPRI входять такі моделі:

1. **FAPRI Crop Insurance Model** – поєднує у собі історичні дані щодо страхування с/г культур із прогнозами національної с/г продукції та цін, запропонованими FAPRI, для прогнозування ефективності та вартості фінансування федерального субсидування програми страхування врожаю в наступному десятилітті.
2. **FAPRI International Dairy Model** є частковою рівноважною, багаторинковою моделлю, організованою вздовж товарних ліній із країнами або регіональними модулями. Рівняння моделі можуть містити до п'яти товарів: молока, масла, сиру, нежирного сухого молока та сухого молока. Основні змінні ціни та кількості передаються між молочною моделлю та іншими моделями FAPRI для встановлення взаємодій між товарами.
3. **FAPRI/CARD International Ethanol Model** – непросторова, багатонаціональна модель світу, що складається з низки країн. Модель визначає виробництво, споживання та торгівлю етанолом між країнами. Повні моделі країн створені для США та Бразилії (у межах їх відповідних інтегрованих моделей), Канади, Китаю, ЄС-27 та Індії. Модель реалізується для пошуку репрезентативної світової ціни на етанол шляхом зрівнювання надлишкової пропозиції та надлишкового попиту між країнами.
4. **FAPRI International Grains Model** – непросторова багатонаціональна модель, яка охоплює кілька країн/регіонів та включає решту світового агрегату. Модель проектує виробництво, споживання, запаси, ціни, площу для пшениці, ячменю, кукурудзи та сорго. Вона має посилання на інші моделі в рамках FAPRI, такі як модель с/г культур США,

міжнародні бавовняна, молочна, тваринницька моделі, модель олійних культур, рису та модель цукру.

5. **FAPRI International Livestock Model** – частково рівноважна економетрична непросторова модель. У структурі моделі розглядаються біологічні процеси, пов'язані з тваринництвом та виробництвом м'яса, модель вивчає та проектує територію, виробництво, споживання, запаси, ціни та торгівлю м'ясом.
6. **FAPRI International Oilseeds Model** – непросторова економетрична модель часткової рівноваги, яка складається з декількох країн/регіонів, включаючи сукупність решти світу та досліджує площу, виробництво, використання, запаси, ціни та торгівлю соєвими, рапсовими, соняшниковими, пальмовими та арахісовими комплексами.
7. **FAPRI International Sugar Model** – це модель, що використовується для проектування площі, виробництва, споживання, запасів, ціни та торгівлі цукру та аналізу політики. У модель включено основні країни – виробники цукру, експортери та країни-імпортери [114].

Завдяки своїй сильній політичній орієнтації FAPRI включає у себе широкий перелік положень політики в моделях. Тут можливе моделювання з урахуванням податків на експорт та імпорт, тарифів, тарифних квот, експортних субсидій, інтервенційних цін та інших інструментів внутрішньої підтримки. Відмінною рисою моделі є її деталізація і можливість оцінки впливу зовнішніх шоків, наприклад зміни клімату.

З метою аналізу політики в галузі міжнародної торгівлі Службою економічних досліджень Міністерства сільського господарства США розроблена також система моделей, що отримала назву — **SWOPSIM (Static Word Policy Simulation Modeling Framework)**. Система включає базу даних, яка містить інформацію в галузі виробництва, споживання і торгівлі продовольством для більшості країн світу. На даний час SWOPSIM безперервно удосконалюється і широко використовується на практиці. Логічним продовженням проекту SWOPSIM стало створення DWOPSIM (Dynamic World Policy Simulation Model Building Framework). В останньому проекті досліджувався динамічний аспект проблеми. Цей проект дозволяє конструювати, залежно від мети дослідження, багатопродуктові і міжнаціональні (міжрегіональні) динамічні моделі в зручному для користувача вигляді.

Секретаріатом Організації економічного співробітництва та розвитку у тісній співпраці з державами — членами ОЕСР була розроблена економічна модель світового та національних аграрних

ринків **AGLINK**. Вона являє собою динамічну модель «Попит-Пропозиція» основних сільськогосподарських товарів світового та національних ринків і дозволяє проводити аналіз впливу рішень з економічної політики на стан і розвиток сільськогосподарських ринків. Вихідними даними, параметрами і результатами розрахунків є річні показники виробництва, споживання, торгового обігу сільгосппродукції на національних рівнях. Крім розрахунку балансових співвідношень попиту, пропозиції і циклічних залишків сільгосппродукції, а також рівня цін на них, модель AGLINK враховує і відображає взаємозв'язки між окремими товарами, особливо якщо вироблений продукт в одному секторі сільського господарства є сировиною іншого сектору. Як важливу рису світової моделі AGLINK слід вказати здатність оцінювати глобальні взаємодії виробництва і споживання між товарами і країнами. Особливої цінності моделі AGLINK надає можливість порівняльного розрахунку та оцінки альтернативних сценаріїв і сільськогосподарських стратегій.

Вперше розрахунки з використанням моделі AGLINK стали використовуватися при підготовці сільськогосподарського прогнозу ОЕСР в 1992 р. Дана методика була затверджена в ОЕСР у квітні 1993 р. Надалі, модель AGLINK стала важливим інструментом для розробки середньострокових прогнозів і для підготовки аналітичних матеріалів. Здатність моделі давати оцінку різних сценаріїв розвитку зробило її важливим інструментом в руках Секретаріату ОЕСР і співпрацюють з ним країн для аналізу наслідків державного регулювання. Важливою якістю моделі є можливість оцінювати взаємодію між різними товарами і країнами на світовому ринку, а також давати кількісну оцінку змінам на ринках при різних варіантах державної політики окремих країн.

Конструкція моделі дозволяє оцінювати вплив різних варіантів державного втручання на ринках сільськогосподарської продукції. Aglink-Cosimo базується на:

- теоретичних положеннях економіки сільського господарства,
- існуючих моделей різних країн,
- інформації та коментарях, отриманих в ході обговорення результатів розрахунків.

В даний час модель AGLINK COSIMO складається з 22918 рівнянь і модулів для 39 країн і 19 регіонів. Модель дозволяє розраховувати рівноважні ціни на світових ринках для 19 видів сільськогосподарської продукції.

Основні характеристики моделі. При побудові моделі використовувалися такі теоретичні передумови.

- Світові ринки сільськогосподарської продукції є конкурентними. Кожен окремий продавець чи покупець не

має можливості впливати на ціноутворення. Світові ціни визначаються в результаті встановлення рівноваги між попитом і пропозицією на внутрішніх і світових ринках.

- Продукція, яка вироблена всередині країни чи імпортована, розглядається як така, що вільно заміщується як продавцем так і покупцем.
- Aglink-Cosimo є моделлю часткової рівноваги для основних сільськогосподарських товарів. Несільськогосподарська продукція не моделюється і розглядається як екзогенний показник для даної моделі.

Базова модель AGLINK складається з восьми модулів для країн / регіонів ОЕСР (Австралія, Канада, Європейський Союз-28, Японія, Корея, Мексика, Нова Зеландія і США) і чотирьох модулів для країн, які не є членами ОЕСР (Аргентина, Бразилія, Китай і Росія). У свою чергу, модуль ЄС-28 складається з трьох окремих ендегенних блоків (ЄС-15, Польща і Угорщина), а також з екзогенного блоку, що включає інші десять країн. Частина моделі, що відноситься до COSIMO, складається з наступних блоків: Туреччина; 23 країни, що не входять в ОЕСР, і 15 регіонів. Група країн, які розглядаються як екзогенні для моделі AGLINK-COSIMO, включає Норвегію, Швейцарію, інші європейські країни та інші центрально-американські країни.

Група країн, які розглядаються як екзогенні для моделі AGLINK-COSIMO, включає Норвегію, Швейцарію, інші європейські і центральноамериканські країни. У моделі AGLINKCOSIMO функціональна залежність між попитом, пропозицією і цінами виражена лінійними логарифмічними рівняннями, а параметрами за змінних є коефіцієнти еластичності (прямі і перехресні). Рівняння в моделі AGLINK-COSIMO забезпечують розрахунок значень основних змінних (площі та валові збори по кожній сільськогосподарській культурі, поголів'я і валове виробництво за кожним видом тварин, обсяги виробництва переробленої продукції), баланси використання продукції (на споживання, корми, насіння, переробку, експорт - імпорт, залишки на початок і на кінець року), а також для розрахунку найважливіших показників, від яких залежить виробництво і споживання: індексів витрат виробництва, виручки з 1 га, цін, доходів населення, обмінного курсу тощо [82].

Під час виконання проектних робіт зі спільною моделлю AGLINK-COSIMO окремі модулі країни моделюються в AGLINK, калібруються за базовими прогнозами, отриманими від країн-учасниць, за допомогою системи річних анкет. Відповіді на анкетування потім надсилаються до бази даних, яка створюється експертами країни в секретаріаті OECD. Модуль COSIMO використовує дані, отримані з моделі попереднього року, використовуючи оновлені дані макросередовища, політики та цін.

Модулі країни AGLINK та COSIMO об'єднуються, і вся модель реалізується одночасно. Модель спочатку переглядає персонал як OECD, так і FAO, а згодом – фахівці країн у товарних робочих групах OECD. Цей процес використовує багато експертних оцінок і не залежить від автоматичних процедур. Це призводить до великих витрат на людські ресурси та величезної кількості затраченого часу [81], [82].

CAPRI (Common Agricultural Policy Regionalised Impact) – це глобальна модель аграрного сектору, розроблена в Інституті харчової та ресурсної економіки (Institute for Food and Resource Economics), яка зосереджена на моделюванні ринків Європейських країн. CAPRI розроблена для оцінки впливу загальної аграрної та торговельної політики та політики відновлювальної енергетики на виробництво, доходи, ринки, торгівлю та навколишнє середовище – від глобального до регіонального масштабу [75].

CAPRI охоплює близько 60 с/г та перероблених продуктів та 80 регіонів світу, об'єднаних у 40 торговельних регіонів. Моделювання постачання в Європі відбувається більш детально (280 регіонів NUTS2, потенційно дезагредованих у 2000 типів ферм) у моделях нелінійного програмування [109].

У моделі CAPRI європейський аграрний сектор представлено дуже детально (включаючи фрукти, овочі, вино), але не моделюються деякі культури (наприклад, арахіс) та лісове господарство, що мають глобальне значення. Сектор тваринництва представлений у деталях, включаючи вимоги до харчування (енергія, білки, волокна тощо). Модель CAPRI є моделлю, яка калібрується. Тобто, певна частина прогнозованих показників прирівнюється до прогнозів іншої моделі (наразі, AGLINK-COSIMO), і на їх основі моделюються всі інші індикатори. Дана модель порівняльно-статична і непридатна для дуже довгострокових сценаріїв (>2050). Дані збираються на різних рівнях – від глобального, національного та, нарешті, регіонального (NUTS2).

Процес створення бази даних розподіляється на декілька частин: глобальна база даних, яка включає зони та баланс ринку для неєвропейських регіонів; європейська база даних на національному рівні; база даних на регіональному рівні або на рівні NUTS 2, який переважно містить національні дані та включає розподіл ресурсів за видами діяльності та регіонами. Базовим роком у CAPRI зазвичай береться період, що був три-чотири роки назад.

Базова лінія проектується із цієї дати на 11 років у майбутньому. Модель CAPRI нині ґрунтується майже винятково на даних FAO та Євростат. Головним недоліком моделі є те, що отримані результати вимагають критичної перевірки фахівців різних ринків і країн, щоб переконатися, що цифри є надійними. У моделі CAPRI немає

встановленого процесу валідації. Перевірка відбувається лише за відгуками користувачів, які повідомляють про неадекватні результати, що, безумовно, є слабким місцем моделі CAPRI [96], [109].

FARMIS - порівняльно-статична модель груп ферм, яка забезпечує детальне відтворення та проектування сільськогосподарських дій на рівні ферми (підприємства). Їх конкуренція на ринках ресурсів моделюється ендогенно. Базується на використанні математичного моделювання і застосовується для диференційованого аналізу впливу політики на ферми різних виробничих типів, розмірів тощо.

RAUMIS (Regionalised Agro- and environment (Umwelt) Information System) — регіональна сільськогосподарська та екологічна інформаційна система і модель впливу аграрної та екологічної політики на землекористування, виробництво, доходи та середовище. Базується на використанні оптимізаційного математичного моделювання з використанням нелінійної об'єктивної функції і застосовується для дослідження впливу САП, аналізу необхідних заходів для впровадження Рамочної директиви ЄС по воді, Кіото-Протоколу по відновній енергії, пристосування до глобальної зміни клімату, витратно-цінового аналізу рахунків на екологічні заходи.

ESIM (European Simulation Model) – це порівняльна статична, частково рівноважна багатонаціональна модель аграрного сектору. Вона охоплює пропозицію та попит на с/г продукцію, детально описуючи взаємовідносини між товарами. Як світова модель вона включає в себе всі країни, хоча й у дуже різному ступені дезагрегації. Деякі країни явно моделюються, а інші об'єднуються в сукупності, так звана решта світу (ROW) [75].

У своїй поточній версії ESIM включає 25 членів ЄС та США, а також Західні Балкани. Усі інші країни агрегуються як ROW. Оскільки ESIM переважно покликана імітувати розвиток аграрних ринків у країнах ЄС та країнах – кандидатах на вступ до ЄС, лише ці країни моделюються [85].

Прогнози виконуються протягом 15 років після базового періоду. Модель складається з 28 блоків, с/г продукції та переважно товарів, які отримали суттєву підтримку з боку ЄС.

Модель призначена для роботи з великими країнами, де світові ціни є ендогенними. Модель також може використовуватися в режимі малих країн на основі припущення, що світові ціни є екзогенними. ESIM – аналітична модель, у якій поведінка економічних агентів відображається за параметрами еластичності, що відображають коригування змін цін.

Параметри еластичності вважаються постійними протягом періоду аналізу, а поведінку моделюють за допомогою подвійнологарифмічних функціональних форм. Модель відображається в реальних цінах, оскільки всі ціни та курси обміну дефлюються за допомогою індексу споживчих цін. На додаток до визначення виробництва, споживання та нетто-торгівлі модель розраховує фінансові наслідки різних варіантів політики, основну увагу приділяючи розрахунку фінансових доходів виробників за допомогою ринкових операцій (надходжень від с/г) та наслідків відшкодування експорту та компенсаційних виплат у державному бюджеті.

ESIM включає велику різноманітність інструментів політики, таких як спеціальні тарифи, квоти, тарифні ставки, інтервенційні та порогові ціни, експортні субсидії, субсидії на продукти, прямі виплати для зберігання землі на с/г виробництві та виробничі квоти.

Моделі часткової рівноваги мають таку перевагу, що вони здатні забезпечити високу деталізацію продукції та є гнучкими у представленні складних інструментів аграрної політики. Основним напрямом застосування PEM є детальний аналіз сектору для конкретних продуктів, які представляють лише невелику частину діяльності цієї економіки [91].

Такі моделі припускають, що наслідки для решти економіки (поза межами аграрного сектору) настільки малі, що їх можна безпечно ігнорувати. На відміну від моделей часткової рівноваги моделі загальної рівноваги краще підходять для позначення різноманітних взаємодій між аграрним сектором та іншими секторами в економіці.

Вибір моделі для аналізу аграрного сектору залежить від мети і завдань моделювання. Основними перевагами моделей часткової рівноваги є: простота реалізованих алгоритмів, робота яких достатньо легко простежується; відносна доступність необхідних даних; розрахунки піддаються адекватній економічній інтерпретації, дають можливість швидко проаналізувати наслідки прийняття того чи іншого рішення в аграрному секторі. Проте моделі часткової рівноваги не позбавлені недоліків. Зокрема, PEM не дають змоги оцінити макроекономічні ефекти, такі як зміна національного доходу чи рівня зайнятості, ефекти, які можуть бути отримані від перерозподілу ресурсів (праці, капіталу тощо) у більш ефективні сектори [85].

AGMEMOD (AGricultural MEmber states MODelling) — динамічна модель часткової рівноваги, розроблена в Інституті аналізу ринку при інституті фон Тюнена (Німеччина). **AGMEMOD** — це система економетричних, динамічних, мультипродуктових моделей часткової рівноваги кожної з країн-учасниць ЄС. І ці знаходить відображення та проектується сільськогосподарська діяльність по конкретних видах

продукції в регіонах та в ЄС у цілому. Базується на використанні імітаційного моделювання.

AGMEMOD було розроблено для аналізу впливу Спільної аграрної політики (САП) на галузь с/г країн ЄС. На сьогодні, версія моделі дозволяє моделювати внутрішню сільськогосподарську політику в ряді держав, які не є членами країн ЄС, – в таких як Україна, Північна Македонія, Туреччина. Цей список постійно розширюється.

Модель Партнерства AGMEMOD підтримує аналітичну послідовність складеної моделі через національні суб-моделі, дозволяючи при цьому національним суб-моделям відображати внутрішню різноманітність агропродовольчих секторів у різних державах-членах ЄС та інших країнах.

Клієнтами AGMEMOD є Європейська Комісія, а також національні уряди та представницькі організації фермерів та інші зацікавлені сторони.

Регіони / країни (ЄС) (за класифікацією ФАО): 14 промислово розвинених країн, 10 країн з трансформацією; 24 країни-члени ЄС (включаючи Румунію та Болгарію; без Люксембургу, Мальти та Кіпру); Македонія; Хорватія; Росія; Україна; Туреччина. Сектори: загалом 37; 20 сільськогосподарських секторів; 17 харчових секторів (<https://www.thuenen.de/en/infrastructure/the-thuenen-modelling-network/models/agmemod/>)

Хоча модель має чітко організовану структуру, вона забезпечує гнучкість моделювання. У 2010 році Україну було включено в AGMEMOD. Відповідні бази даних і специфікація моделі були оновлені в проекті «Дослідження потенціалу с/г і торгівлі біомасою з ЄС» (AgricisTrade) до 2015 року.

Так як з 2014 року Україна в рамках Угоди про поглиблену та всеохоплюючу зону вільної торгівлі між Україною та ЄС (УПВЗВТ) тримає курс на реформування своєї аграрної політики в рамках зменшення регулювання та більшу ринкову орієнтацію. За ініціативи Німецько-українського агрополітичного діалогу (АПД) та підтримки Міністерства аграрної політики та продовольства України AGMEMOD було взято для прогностичного оцінювання розвитку аграрного сектору та аналізу впливу політичних рішень на аграрний сектор України.

Широке застосування моделі AGMEMOD пов'язано з її перевагами в порівнянні з іншими моделями і підходами, які включають:

- модель AGMEMOD моделює широкий спектр ринків с/г продукції та пов'язані з ними параметри, такі як ринкові ціни, виробництво, споживання, імпорт, експорт, урожайність і посівні площі;

- модель здатна моделювати ефекти політичних реформ, які представляють інтерес для проекту;
- модель враховує зміни в загальній економічній ситуації. Зокрема, ВВП і темпи зростання населення, а також курс обміну валюти враховуються як екзогенні параметри;
- модель є динамічною і дозволяє моделювати зміни на щорічній основі. Вона також дозволяє включати економічні і політичні шоки у певний рік або період;
- більшість основних функцій моделі (тобто врожайність, площа, попит, торгівля і т.д.) оцінюються економетрично. Результати такої оцінки забезпечують більш реалістичний результат з точки зору оцінки параметрів і вибір функціональної форми в порівнянні з результатами калібрування;
- модель диверсифікована за регіонами і групами виробників, що дозволяє розглядати відмінності між регіонами та групами виробників.

AGMEMOD була розроблена для аналізу наслідків прийняття політичних рішень, таких як, наприклад, щодо державної підтримки та оподаткування виробників с/г продукції, змін в торгівельній політиці і різних екзогенних факторів (наприклад, цін на світовому ринку). Відповідно, вона включає велику кількість важливих факторів, що впливають на довіру результатам моделювання.

Проте, модель містить певні обмеження, які заслуговують на увагу. Так, наприклад, урахування готових продуктів, таких як хліб, ковбаси, консервовані овочі та фрукти, солодощі тощо, призведе до збільшення складності моделі в тій мірі, коли її достовірність буде під загрозою в першу чергу через складні ланцюги доданої вартості і різні ціни на практично ті ж самі, але різні за якістю або марками продукти. А відсутність урахування готових товарів в моделі не дозволяє аналізувати розвиток, наприклад, українського експорту готових товарів. Іншим аспектом, який необхідно мати на увазі, є те, що модель не враховує ринку факторів виробництва у сільському господарстві, такі як, наприклад, ринки добрив і техніки.

Ринки с/г продукції та факторів виробництва пов'язані між собою і впливають один на одного. Наприклад, збільшення с/г виробництва неминуче призводить до збільшення попиту на добрива, що призводить до росту внутрішніх цін на ці добрива, що, в свою чергу, впливає на ринкові ціни на с/г продукцію. Хоча включення таких ринків в модель покращило би відображення, а відтак і пояснення процесів, що відбуваються на ринках с/г, це би одночасно погіршило можливість контролю за реалістичністю моделі (зокрема через те, що вона вже доволі комплексна за рахунок великої кількості країн, показників та продуктів).

Тим не менше в українську модель країни AGMEMOD включені виробничі витрати, які дозволяють аналізувати вплив на ринок факторів виробництва за рахунок зміни очікуваних значень цих показників [75].

В процесі цієї діяльності АПД підготувало і випустило декілька звітів. Зокрема, перспективи аграрного сектору України 2017-2030 рр. – це спроба застосувати підхід, який використовується в ЄС для аналізу аграрної політики та ринку. Перспективи надають прогнозні оцінки пропозиції, попиту, експорту, імпорту та внутрішніх цін основних с/г товарів в Україні, в її чотирьох географічних регіонах та за чотирма групами виробників в межах кожного з цих регіонів. Метою започаткування серії таких звітів була кількісна оцінка ефектів від різних політичних рішень (тобто політичних сценаріїв) на аграрний сектор України для визначення політичних інструментів для досягнення бажаного впливу на виробництво, торгівлю та споживання (<https://apd-ukraine.de/ua/>).

В якості першого кроку було розроблено Базовий сценарій [7]. У цьому сценарії розвиток аграрного сектору України змодельовано згідно припущення, що рамкові економічні та політичні умови України в 2017-2030 рр. залишаться на рівні 2015 р., і що з 2017 р. аграрний сектор не отримуватиме державної фінансової підтримки. Це, в свою чергу, означає, що модель враховує умови УПВЗВТ, інші торгівельні угоди, військовий конфлікт на Донбасі та окупований Крим. Базовий сценарій передбачає умови «статус-кво політичних та економічних рамок умов на рівні 2015 року і відсутність державної підтримки в сільському господарстві».

За результатами дослідження Українського клубу аграрного бізнесу (УКАБ) та Німецько-українського агрополітичного діалогу (АПД) було випущено звіт: «Потенціал дерегуляції в аграрному секторі України: аналіз з точки зору господарської діяльності підприємств» [70]. В дослідженні було проаналізовано три сценарії згідно з припущеннями, що дерегуляція призведе до скорочення виробничих витрат на 1%, 4% та 7%. Ці сценарії називаються відповідно: (i) «Ефективне регулювання, 1%», (ii) «Ефективне регулювання, 4%» та (iii) «Ефективне регулювання, 7%». Результати сценаріїв ефективного регулювання було порівняно з результатами Базового сценарію, опублікованого АПД у липні 2017 року.

Таким чином, сучасне регулювання аграрних ринків являє собою цілком конкретний набір методів, наслідки застосування яких можна врахувати за допомогою економіко-математичних моделей. Моделей, що враховують наслідки прийняття агрополітичних рішень є досить багато і вони використовуються як розвиненими, так і країнами, що розвиваються.

Таблиця 2.2

**Стандартні характеристики моделей часткової та загальної
рівноваги**

Основні аспекти моделювання	Стандартна модель часткової рівноваги	Стандартна модель загальної рівноваги
За покриттям	Глобальне покриття Об'єднаний ринок Ринки факторів виробництва та решта секторів економіки (суміжні до сільгоспвиробництва) задаються екзогенно	Глобальне покриття Двосторонні торговельні відносини між країнами Обсяги та ціни на всіх ринках, включаючи ринки факторів виробництва, визначаються ендегенно
Підхід до моделювання окремих національних економік у рамках моделі	Однакова структура / параметричні різниці між країнами	Однакова структура / параметричні різниці між країнами
Відносно відображення змін у часі	Статичність	Статичність
Введення в модель елементів державної політики	Адвалорне представлення «цінового розриву»	Адвалорне представлення «цінового розриву»
Теоретичні припущення	Гомогенність продукту	Припущення Армінгтона

Джерело: [57, с. 159].

Вибір типу моделі залежить від завдань, які ставляться перед дослідженням. Якщо мета дослідження конкретизована на рівні аналізу політики щодо певного товарного ринку або прогнозування цін на окремі види товарів, тоді оптимальним вибором буде модель часткової рівноваги. Якщо йдеться про аналіз політики щодо її впливу на економічний добробут країни або розподіл ресурсів як результат її реалізації між національним та регіональними економіками (у разі багаторегіональної моделі), то у такому випадку модель часткової рівноваги не дає відповіді, і адекватним вибором залишається модель загальної рівноваги [57, с. 158].

3. Інститути та інструменти аграрної політики

3.1. Роль інститутів у розвитку та регулюванні сільського господарства

У сучасній економічній науці інституційний підхід як ефективна методологія аналізу суспільних процесів є однією з ключових тем. Інституції формуються і функціонують на благо добробуту індивіда, організацій та суспільства, а в ринковому механізмі набувають форми інститутів. Інститути – це правила, відносно стійкі, сформовані традиціями суспільно-економічного буття організаційні одиниці та нормативно-правові акти, у тому числі економічного спрямування. Вони є структурними одиницями регулювання та саморегулювання економіки і ринку.

Ринок як визначне надбання інноваційно-спрямованих суспільних формацій дає можливість людству розвиватися, зосереджуючи акценти на ефективності суспільного буття в усіх його проявах, передусім економічних. Категорію ринку можна розглядати як інститут, організаційно оформлену систему інституцій та інститутів, які структурують взаємовідносини суб'єктів у процесі обміну. Ринок функціонально підлягає впливу регуляторного механізму, створеного державою, яка окреслює параметри й межі його конституцій, обмежуючи дії “невидимої руки” [76, с.6-7].

Методологія функціонування ринку формується через інституції, які характеризують ступінь взаємодії структур, споживачів, регуляторні впливи на конкурентну політику фірм, перерозподіл створеного продукту. Економічна природа ринку відображається через економіко-фінансові механізми функціонування господарської системи, інституціональна – через сукупність ринкових і державних інститутів [76, с.7].

В Україні продовжується формування інституціонального середовища розбудови ринкового механізму функціонування економіки: створюються правові й економічні інститути ринкового спрямування, які слід класифікувати за сферою життєдіяльності та галузевою приналежністю. Економічними інституціями та інститутами вважаємо сформовані правила, норми традиції – інституції; утворення, такі як власність, економічна ментальність, а також організаційно-правові структури, установи, організації – інститути, що консолідують і спрямовують взаємодії індивідів в економіці (рис. 3.1).

Економічними інституціями слід вважати державні органи, які уповноважені регулювати економічний процес, нормативно-правові

акти, а також створені людиною економічні системи (підприємства, організації, об'єднання), які як регулюють, так і беруть безпосередню участь в економічному процесі. Їх можна структурувати на загальні, галузеві, територіальні, відповідної спеціалізації. Інституції аграрного ринку поділяються на виробничі (підприємства), регулюючі (об'єднання, державні утворення), а також нормативно-обмежувальні (правові акти). Поряд із інституціями організаційного змісту у регулюванні присутні такі інститути, як ціна, власність, страхування. Одним із визначальних «інститутів» регулювання ринку є ціна, яка формується в ринкових умовах на підставі взаємодії попиту і пропозиції.

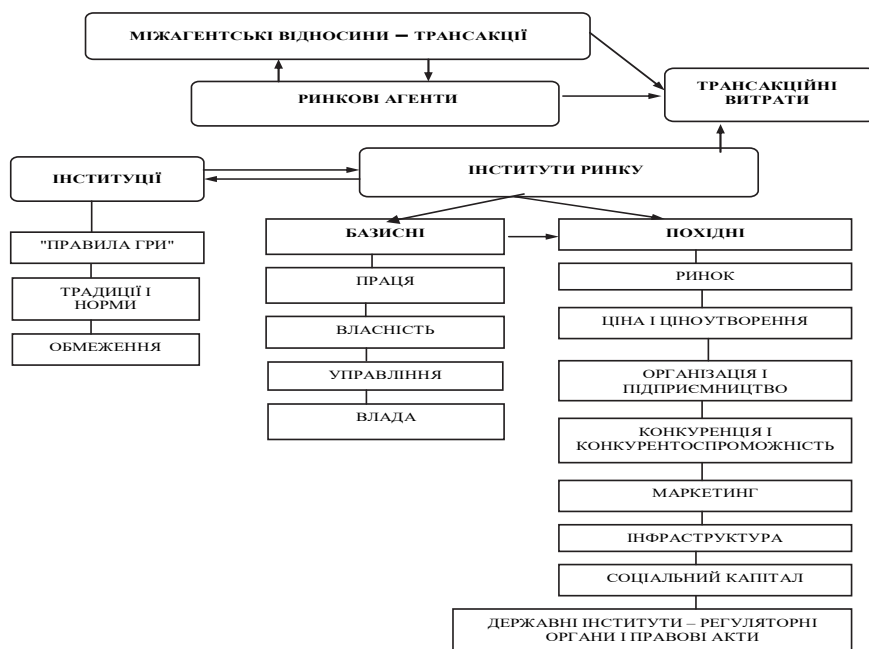

Рис. 3.1. Система ієрархій і структура економічних інституцій та інститутів ринку*

Джерело: [76, с. 7].

Інституційне забезпечення й створення інституціональних умов розбудови ринкової системи в аграрній сфері є важливим аспектом результативності державної аграрної політики.

Україна, на шляху розбудови ринкових відносин в аграрній сфері економіки, зіткнулася з проблемами інституціонального характеру:

1) повільною адаптацією ринкових інституцій та інститутів до умов вітчизняної системи агрогосподарювання;

2) незадовільною модифікацією старих і формування ринкових інститутів;

3) неузгодженістю системи регулювання аграрного ринку, інституцій та інститутів із традиційними економічними відносинами;

4) відсутністю комплексного бачення концептуальних засад інституціонального забезпечення розвитку й регулювання аграрного ринку. Саме тому розвиток інститутів та інституцій в Україні слід розглядати як фундаментальну проблему, розв'язання якої сприятиме ефективному функціонуванню аграрного ринку [76, с. 36].

У національній аграрній економіці має місце досить широка гама інституцій регуляторного змісту, при цьому їхні функції-результати не завжди узгоджені з іншими учасниками, а механізми функціонування недосконалі. Зокрема, функціонально-рольові характеристики утворень в системі інституцій регулювання визначені законодавчо, але більшість з них створюють занадто надмірні інституціональні обмеження, що формує передумови неефективності ринкових структур. Для розвитку підприємництва важливим є економічний сегмент інституціональної системи та економічні інституції регуляторного спрямування (табл. 3.1) [48, с. 8-9].

В умовах глобалізації вагомий вплив на розвиток аграрного ринку та регулювання торгівлі агропродовольчою продукцією виявляють міжнародні інституції, що стало результатом багатосторонніх домовленостей у межах міжнародних організацій. При цьому глобальний рівень регулювання міжнародних торговельно-економічних відносин у сучасних умовах інтернаціоналізації об'єктивно стає пріоритетним, визначає можливості та межі застосування регулятивних інструментів на інших зазначених рівнях [24, с.660].

На глобальному рівні важливими міжнародними організаціями, що опікуються проблемами торгівлі агропродовольством, забезпеченням продовольчої безпеки, розвитку світового сільського господарства виступають Світова організація торгівлі (СОТ), Організація економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), Продовольча та сільськогосподарська організація ООН (ФАО) та консультативні групи держав.

Таблиця 3.1.

Структури регулювання аграрного ринку в Україні та їх функції*

Назва інституції	Функціонально-рольові характеристики
Профільне міністерство та його регіональні управління	- втілення в життя державної політики в частині регулювання і розбудови ефективного аграрного ринку; - регулювання зберігання, поповнення і використання державних резервів продовольства, аграрної продукції та сировини; - сприяння процесам приватизації, модернізації і техніко-технологічної реконструкції сфери виробництва продовольства, сільськогосподарської сировини, їх переробки, зберігання і гуртової торгівлі; - закупівля на біржовому ринку України сільськогосподарської продукції у стабілізаційний фонд, здійснення товарних і фінансових інтервенцій для регулювання цін з метою оптимізації попиту і пропозиції; - забезпечення нормативного виконання термінових біржових угод щодо обсягів стабілізаційного фонду; - дослідження та прогнозування кон'юнктури аграрного ринку
Українська аграрна біржа, регіональні біржі (аграрні секції)	- організація торгів великими гуртовими партіями сільськогосподарської продукції, форвардними та ф'ючерсними контрактами стандартних уніфікованих товарів; - створення (оренда, викуп) і організація роботи сертифікованих біржових складів; - опрацювання і надання Міністерству аграрної політики та продовольства України інформації з біржових торгів через мережу філій та представництв витратно-цінового моніторингу; - організація з регіональними біржами спільних спеціалізованих і міжрегіональних торгів; - державне регулювання та контроль цін, експорту сільськогосподарської продукції, внутрішнього виробничого та ресурсного балансу через єдиний біржовий механізм; - регіональні біржі здійснюють організацію гуртових форвардних торгів середньо гуртовими партіями сільськогосподарської продукції відповідно до єдиних біржових правил; взаємодіють з аграрною біржею, торговими домами у просуванні біржового товару
Торгові дома (районні, міжрайонні, міські)	- збір інформації стосовно реального стану локального ринку аграрної продукції; - надання покупцям (брокерам) документації відносно наявності товару з якісним сертифікатом і гарантією навантаження; - формування лотів сільськогосподарської продукції в межах адміністративних районів, шляхом виставлення на торги, узгодження цін та інших умов забезпечення збирання, зберігання та відвантаження сільськогосподарської продукції покупцям

Джерело: [36, с. 19-22].

Світова організація торгівлі (СОТ) – це провідна міжнародна економічна організація, членами якої вже є 161 країна, на які припадає понад 96% обсягів світової торгівлі серед її функцій – встановлення правил міжнародної системи торгівлі і вирішення спірних питань між країнами-членами, що підписані під близько 30-ма угодами організації. Після приєднання ряду країн, які зараз є кандидатами на вступ, у рамках СОТ здійснюватиметься майже весь світовий торговельний обіг товарів та послуг.

За останні роки значно розширилася сфера діяльності СОТ, яка нині виходить далеко за рамки власне торговельних стосунків. СОТ являє собою потужну і впливову міжнародну структуру, здатну виконувати функції міжнародного економічного регулювання. Членство у СОТ стало на сьогодні практично обов'язковою умовою для будь-якої країни, що прагне інтегруватися у світове господарство.

Головною метою СОТ є лібералізація міжнародної торгівлі, усунення дискримінаційних перешкод на шляху потоків товарів та послуг, вільний доступ до національних ринків і джерел сировини. Сфера діяльності СОТ охоплює митно-тарифне врегулювання; антидемпінгове врегулювання; використання субсидій і компенсацій; нетарифні обмеження; діяльність митних союзів і зон вільної торгівлі; торговельні аспекти захисту прав інтелектуальної власності; торгівлю окремими товарами (текстиль, сільгосппродукція, авіатехніка тощо); торговельні аспекти інвестиційних заходів та ін.

Процеси створення, становлення і розширення СОТ не були простими та однозначними. Хоча за останні 30 років масив загальних правил СОТ надзвичайно зріс, СОТ усе ще базується на принципі двосторонніх переговорів між членами з метою взаємного відкриття їх ринків. Члени СОТ, формулюючи вимоги до країн-претендентів стосовно доступу до їх ринків, відстоюють інтереси власних підприємств, захищаючи таким чином власне виробництво та робочі місця. Тому переговорний процес зазвичай непростий і, як правило, тривалий.

Світова організація торгівлі є одночасно й організацією, і комплексом міжнародних правових документів, своєрідним багатоаспектним багатостороннім торговельним договором, що визначає права та обов'язки урядів країн-членів у сфері міжнародної торгівлі й формування національних торгових політик.

ОЕСР (Організація економічного співробітництва і розвитку) – глобальна економічна організація загальної компетенції, функції якої не виходять за межі соціально-економічної сфери. Організація об'єднує 34 найбільш економічно розвинених країн світу – більшість держав Європейського союзу, США, сюди входять Австралія, Швейцарія, Норвегія, Південна Корея, Японія та інші. Штаб-квартира розміщена у Парижі (Франція). На відміну від Світового банку та Міжнародного

валютного фонду, ОЕСР не надає фінансування. Організація є місцем вивчення та дискусій і здійснює пошуки та аналіз, які допомагають урядам визначити стратегію виходу на формальні угоди між країнами-членами і які будуть реалізовуватися національними інституціями чи в інших міжнародних домовленостях. Ця часто непомітна робота, на думку країн-членів ОЕСР, є основною і дуже ефективною, адже охоплює як збір та аналізу даних, так і колективні дискусії щодо політики, яка проводиться. Взаємне вивчення урядами, багатостороннє спостереження та здійснення відповідного тиску (погоджуйтеся чи реформуйтеся) є найефективнішими засобами ОЕСР. Визначаючи перешкоди на шляху ефективності, зростання та інновацій, ОЕСР часто спонукає уряди приймати складні політичні рішення з тим, щоб підвищити ефективність їх економік.

Продовольча та сільськогосподарська організація ООН (ФАО) (англ. *Food and Agriculture Organization*, FAO) – міжнародна організація під патронатом ООН. ФАО діє як провідна установа, що займається проблемами розвитку сільських регіонів і сільськогосподарського виробництва в системі ООН. Девіз організації: «допомагаємо побудувати світ без голоду». Діяльність ФАО спрямована на зменшення гостроти проблеми бідності і голоду у світі шляхом сприяння розвитку сільського господарства, поліпшенню харчування і вирішення проблеми продовольчої безпеки – доступності всім і завжди харчування, необхідного для активного та здорового життя. ФАО діє як нейтральний форум, а також як джерело знання та інформації. Допомагає країнам, що розвиваються і країнам у перехідному періоді модернізувати і поліпшити сільське господарство, лісівництво та рибальство.

Міжнародні організації з урегулювання світових товарних ринків мають за мету нормалізацію ситуації на ринках товарів, в основному, ринків сировини й сільськогосподарської продукції. Головною їх метою є запобігання різким коливанням цін на товар як у бік підвищення, так і в бік падіння. Вони регулюють такі ринки: какао, каву, натурального каучуку, цукру, зерна, тропічної деревини, джуту. Найвідоміші серед них такі: Організація країн-експортерів нафти (ОПЕК), асоціація країн-експортерів залізної руди (АІЕК), Асоціація країн-виробників олова (АТПК); Асоціація країн-виробників натурального каучуку (АНРПК), Рада виробників какао-бобів, Організація з кави, Міжафриканська організація з кави (ІАКО), Федерація кави Америки, Міжнародна асоціація країн-виробників й експортерів чаю, Союз країн-експортерів банани" (УПЕР), Група країн-експортерів цукру Латинської Америки й Карибського басейну (ГЕПЛАСЕА), Організація країн-експортерів джуту.

3.2. Інструменти регулювання попиту

Ринковий механізм у сільськогосподарському виробництві через специфічні особливості формування попиту, пропозиції, наявність відповідних галузевих бар'єрів на шляху входу і виходу фірм та капіталів часто не здатний забезпечити швидку і гнучку конкурентну рівновагу сукупного попиту та сукупної пропозиції. Відносна неспроможність ринкового механізму зумовлена тим, що в аграрному секторі економіки на шляху міжгалузевої конкуренції, яка урівноважує попит з пропозицією, виникають особливі, характерні для цієї галузі перешкоди, які ринок самостійно і швидко не в змозі подолати.

Одним із найважливіших елементів у системі державного регулювання аграрної економіки є регулювання власне агропродовольчих ринків. У широкому сенсі будь-який вплив (субсидії, пільгове кредитування, податкова система тощо) на виробника виявляє регулюючий вплив і на ринок. Проте у вузькому сенсі до регулювання агропродовольчих ринків відносять цінове регулювання, у тому числі товарні та фінансові інтервенції, внутрішнє квотування виробництва і збуту, субсидування споживання, обмеження застосування факторів виробництва (землі). Вплив у цих випадках здійснюється на ціни, попит та пропозицію. Окрім того, на стан внутрішнього агропродовольчого ринку впливають заходи держави організаційного, інфраструктурного та інформаційного характеру, а також зовнішньоторговельне регулювання (рис. 3.2).

Як правило, загальною метою регулювання агропродовольчий ринків є формування інституціональних та інфраструктурних умов їхнього функціонування, для забезпечення:

- продовольчої безпеки країни;
- стабільних доходів і зайнятості сільського населення;
- підвищення конкурентоспроможності та інвестиційної привабливості галузі;
- усунення значних коливань цін на продукцію сільського господарства;
- доходів бюджетів усіх рівнів від податкових надходжень учасників агропродовольчих ринків (рис. 3.2).

Звичайно, що цілі регулювання агропродовольчих ринків для кожної країни будуть відрізнятися. Залежно від загального стану із самозабезпеченням основними продуктами харчування головні напрями державного регулювання внутрішнього виробництва можна класифікувати як заходи, що здійснюються в умовах: а) дефіциту виробництва; б) рівноваги; в) надлишку пропозиції.

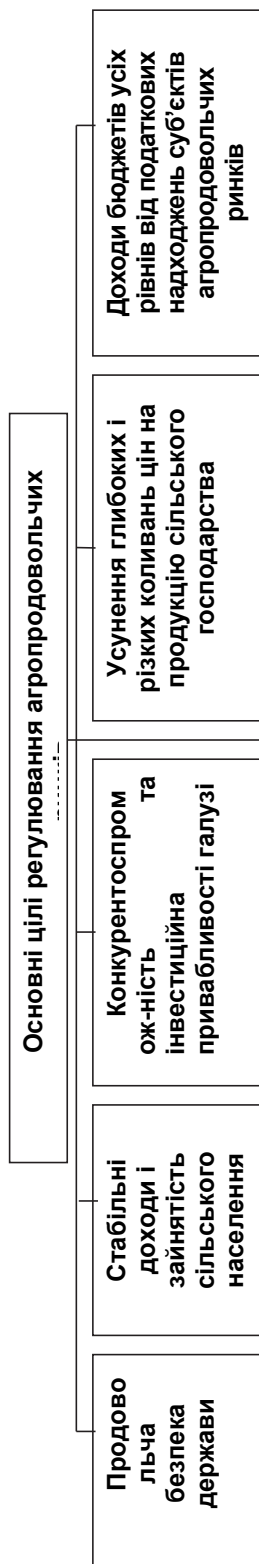
Проте, як зазначав Donald Paarlberg [108, с. 12], «...заможні країни підтримують сільське господарство тому, що вони пам'ятають дефіцит продовольства і загрозу голоду під час останніх двох воєн; бідні країни – бояться гніву мас міського населення і тому намагаються їх задовольнити за допомогою «дешевих продуктів»».

При цьому, незважаючи на різні мотиви підтримки сільського господарства у розвинених і бідних країнах, їх об'єднує дія економічних законів. Насамперед саме зростання рівня доходів сільських товаровиробників формують умови для підвищення їх зацікавленості у збільшенні виробництва сільськогосподарської продукції, що у свою чергу, призводить до поліпшення забезпечення країни продовольством і підвищення їх доступності для широких верств населення. В класичному підході досягнути зростання рівня доходів сільськогосподарських товаровиробників можна за допомогою підвищення попиту чи скорочення пропозиції на сільськогосподарську продукцію.

Очевидно, що заходи стосовно обмеження пропозиції і підвищення попиту тісно пов'язані між собою. Так, скорочення імпорту, з одного боку, впливає на зменшення пропозиції товарів на внутрішньому ринку, з іншого – до підвищення попиту на вітчизняні товари. Виходячи з цього, підвищення попиту можна вважати як відносне (по відношенню до попиту) скорочення пропозиції. Звичайно, що підвищення прибутковості сільськогосподарського виробництва стимулює зростання пропозиції товарів на вітчизняному аграрному ринку, що у свою чергу може привести до відносного скорочення попиту (порівняно з обсягами пропозиції) і, відповідно, до зниження цін. Як наслідок, прибутковість галузі знову може знизитися.

Відомо, що основою ринкової економіки щодо формування обсягів та структури виробництва продукції є попит, який визначає не тільки кількісні показники діяльності суб'єктів ринку, але й основні параметри їх стратегічного розвитку. Так, зміни попиту в той чи інший бік зумовлюють позитивну або негативну реакцію з боку виробництва: зниження попиту приводить до стагнації, кризи, а збільшення – до підйому, зростання [56].

У реальних умовах підвищення попиту завжди є проблематичним, оскільки залежить від виробничих можливостей економіки і, що дуже важливо, рівня добробуту населення. Це є особливо важливим для агропродовольчого ринку, де попит є основним аргументом для сільськогосподарських товаровиробників, хоча за своєю сутністю не є еластичним.

Інструменти регулювання агропродовольчих ринків

Попиту	Пропозиції	Організаційного, інфраструктурного та інформаційного характеру	Зовнішньоекономічної діяльності
• стимулювання доходів населення; • компенсація частини витрат на харчування населення; • управління попитом спеціалізованого та формування державного резерву; • фінансові інтервенції; • регулювання цін; • зняття бар'єрів між регіональними та локальними ринками; • стимулювання вертикальної інтеграції; • інформаційне стимулювання попиту	Заходи стимулювання: • прямі цінні субсидії виробникам; • заходи щодо зниження витрат у сільському господарстві; • пільгове кредитування (компенсація відсоткових ставок за користування кредитом); • лізинг техніки; • програмне управління; • товарні інтервенції; • збутова кооперація; • прямі платежі в доход фермерам; Заходи обмеження: • квотування виробництва; • обмеження на використання землі; • оподаткування виробництва продукції; • ліцензування учасників ринку; • контроль за якістю продукції	• розвиток біржової торгівлі; • розвиток торгівлі деривативними інструментами; • розвиток системи складських документів на зерно; • сертифікація зернових складів; • регулювання логістичних витрат; • ліцензування організації гуртової і роздрібно торгівлі; • інформаційне забезпечення агропродовольчих ринків	1. Тарифні методи регулювання: • мито; • тарифна квота; 2. Нетарифні методи регулювання: а) кількісні обмеження: • квотування; • ліцензування; б) приховані: • державні закупівлі; • технічні бар'єри; • податки і збори; в) фінансові: • субсидії; • кредитування; • демпінг

При визначенні стану та прогнозу споживання продовольства, структури ринкового попиту виходять, як правило, із закону Енгеля, який твердить, що з підвищенням доходів населення відбувається зменшення частки витрат на придбання продовольства. При цьому відбувається зміна в раціоні споживання, збільшується частка продуктів харчування, які мають високу якість [56].

Як свідчить сучасна економічна література, попит характеризується такими основними особливостями: це є величина, зумовлена низкою чинників; формування та зміна попиту мають певні закономірності, які можуть бути виражені кількісно, вони виявляються в результаті проведення комплексного аналізу кількісних та якісних даних. Отже, кількісна та якісна характеристики споживчого попиту зумовлені впливом низки взаємопов'язаних факторів:

1) зовнішні: кількість товарів, запропонованих споживчим ринком на продаж (обсяги пропозиції); рівень і співвідношення цін на споживчі товари; величина інфляційних очікувань; конкурентоспроможність ринку; культурно-історичні та природно-кліматичні особливості ринку; сегментаційна структура ринку; вплив уряду на умови попиту (державні закупки, регламентація продукції та процесів, система інформування споживачів, розробка стандартів, зарубіжна допомога і політичні зв'язки, інші заходи стимулювання попиту);

2) внутрішні: величина споживчого бюджету (грошові доходи населення); реальні потреби покупців у благах, які можуть бути втіленими (або ні) в конкретних ринкових товарах; кількість незалежних покупців. Варто зазначити, що специфічною особливістю одних факторів є те, що вони спричиняють зміну як обсягу, так і структури попиту, а інших – те, що вони, не змінюючи обсягів попиту, зумовлюють структурні зміни. Крім того, фактори, які впливають на зміну попиту на певну групу товарів, можуть призвести до зміни попиту на інші товари [56].

В основі попиту на будь-які види продукції є рішення споживача про придбання того чи іншого продукту для задоволення певних потреб. При цьому збільшення обсягів споживання одного виду продукції може викликати попит на іншу продукцію та ресурси в різних галузях економіки. Так, нарощування обсягів споживання м'яса населенням формує попит на корми для худоби, на техніку, паливо та інші матеріальні ресурси. Це в свою чергу забезпечує розвиток галузей, що постачають сільському господарству ресурси і техніку. В кінцевому підсумку початковий попит на один вид продукції формує передумови для розвитку всієї економічної системи суспільства.

Вперше кількісна залежність зміни величини попиту від зміни рівня ціни товару була сформована А. Маршаллом у запропонованому ним понятті «еластичність попиту». «Рівень еластичності (або швидкості реакції) попиту на ринку залежить від

того, яким чином його обсяг зростає при даному зниженні ціни або скорочується при даному підвищенні ціни» [50], - пише вчений. Тісна залежність величини попиту від зміни рівня ціни відображає обмеженість купівельної спроможності. Це означає, що еластичність попиту змінюється зі зміною цін, вона значна при високих і низька при низьких цінах. Вивчаючи співвідношення попиту і пропозиції в залежності від рівня цін для різних груп товарів, А. Маршалл встановив, що предмети першої необхідності, наприклад, продовольство, значна кількість сільськогосподарської продукції, відрізняються нееластичністю попиту, тобто зі зростанням цін попит на них зовсім або майже не знижується [13].

Як зазначалося вище, у практиці функціонування ринку існує певна залежність між зміною ціни і обсягом товару, яке населення може придбати. Дана залежність в економічній літературі отримала назву цінова еластичність попиту. Вона означає інтенсивність реакції покупців на зміну ціни на товари і послуги.

В економічній теорії і практиці розрізняють такі види коефіцієнтів еластичності попиту:

- пряма еластичність попиту за ціною (цінова еластичність);
- перехресна еластичність попиту за ціною;
- еластичність попиту за доходом.

Кожен з цих видів еластичності можна розрахувати двома методами – точкової еластичності або дугової еластичності.

Еластичність попиту за ціною це рівень зміни обсягу попиту у відповідь на зміну ціни. Обсяг попиту - це обсяг продукції, яку споживачі в даний період часу за заданою ціною можуть придбати на ринку. Обсяг попиту залежить від ціни даної продукції, ціни інших товарів (товарів-замінників), доходів покупців та їх смаків. Ціна попиту - це максимальна ціна, яку покупці готові заплатити.

Кожному значенню ціни товару відповідає певне значення обсягу попиту. Така залежність носить назву функції попиту від ціни:

$$Q_D = f(P) \quad (3.1)$$

Крива попиту D графічно відображає обсяг попиту на товар при кожному значенні ціни (за інших рівних умов) (рис. 3.3). Ціні P_1 відповідає обсяг попиту Q_1 , цінам $P_2 > P_1$ відповідає обсяг попиту $Q_2 < Q_1$, тобто чим вища ціна, тим нижчий обсяг попиту. Так як між ціною на товар і обсягом попиту на нього існує зворотна залежність, крива попиту має від'ємний нахил.

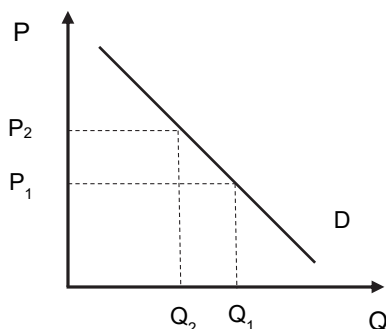

Рис. 3.3. Крива попиту

Цінова еластичність попиту (E_d) визначається за формулою:

$$E_d = \frac{\% \Delta Q}{\% \Delta P} \quad (3.2)$$

де ΔQ - зміна обсягу попиту, %; ΔP - зміна ціни на одиницю продукції, %.

Відсоткові зміни обсягу попиту та ціни розраховуються наступним чином:

$$\% \Delta Q = \frac{Q_2 - Q_1}{Q_1} * 100\% \quad \% \Delta P = \frac{P_2 - P_1}{P_1} * 100\% \quad (3.3)$$

де Q_1 і Q_2 - початковий і нинішній обсяг попиту; P_1 і P_2 - початкова і нинішня ціна. Таким чином, коефіцієнт цінової еластичності попиту розраховується за формулою:

$$E_d = \left(\frac{Q_2 - Q_1}{Q_1} * 100\% \right) : \left(\frac{P_2 - P_1}{P_1} * 100\% \right) = \frac{(Q_2 - Q_1)P_1}{(P_2 - P_1)Q_1} \quad (3.4)$$

Якщо попит еластичний, то при зниженні ціни на продукцію грошова виручка від реалізації його збільшується, оскільки вищий темп зростання обсягів продажу порівняно з нижчим темпом зниження ціни дає змогу компенсувати втрати від такого зниження. Підвищення ціни за еластичного попиту на товар призведе до протилежних наслідків - загальний грошовий дохід зменшиться, оскільки його приріст від підвищення ціни не компенсує втрат від зниження обсягу продажу.

Зважаючи на знак коефіцієнта еластичності (плюс або мінус), між змінними величинами спостерігається два типи залежності:

1. пряма ($E > 0$) – зростання однієї змінної викликає зростання іншої;
2. зворотна ($E < 0$) – зростання однієї змінної викликає зниження іншої.

Рівень еластичності попиту на продукцію істотно впливає на економічний стан. Якщо $E_d < 1$, то ціновий попит є відносно нееластичним, за $E_d = 1$ — одиничним і за $E_d > 1$ — відносно еластичним.

Розглядаючи різні варіанти еластичності попиту, доцільно аналізувати значення коефіцієнта еластичності за модулем, тобто не беручи до уваги його знак. Це пояснюється тим, що в більшості випадків згідно із законом попиту $E_d < 0$ (чим більше ціна, тим менше попит). Але існують і виключення, коли за певних умов E_d може набувати позитивного значення.

По-перше, це пов'язано з тим, що вплив зміни ціни на обсяг попиту має два аспекти: ефект заміщення і ефект доходу. Згідно ефекту заміщення споживач купуватиме більше продукції, ціна на яку знизилася в порівнянні з іншими схожими за певними властивостями товарами. Наприклад, зниження ціни на м'ясо птиці (або не такі високі темпи її зростання) змушує споживача купувати його більше в порівнянні з яловичиною або свининою.

Ефект доходу полягає в тому, що якщо ціна на який-небудь товар знижується, то у споживача вивільняється частина доходу для придбання додаткових одиниць цього або будь-якого іншого товару. Зниження ціни навіть на один вид продукції має вплив, навіть незначний, на загальний рівень цін і сприяє підвищенню добробуту споживачів. При підвищенні ціни на основний продукт, обсяг споживання якого складає значну частину витрат сім'ї, зменшується дохід передбачений на придбання інших товарів. При цьому скорочується споживання інших продуктів, а кількість основного продукту закупається ще більше. Це означає, що при підвищенні ціни товару всупереч всім законам логіки попит на нього зростає. Відомі два такі випадки:

- «ефект Гіффена» – коли незважаючи на підвищення ціни на продукцію життєво-важливого значення (наприклад, хліб або картопля) для найбідніших верств населення обсяг попиту на неї буде підвищуватися через побоювання її подальшого здорожчання.
- «ефект Веблена» – при підвищенні ціни одиниці певного товару (коштовності, ексклюзивний одяг, автомобілі) обсяг попиту зростає з боку деяких споживачів, які сприймають це як елемент свого престижу, як статусне споживання, що робить його винятковим в очах інших споживачів. Таким чином, ефект Веблена – це ефект збільшення споживчого попиту, пов'язаний з тим, що товар має вищу (а не нищу) ціну.

По-друге, додатний знак коефіцієнт еластичності попиту за ціною має тоді, коли підвищення ціни на ринку сприймається споживачами як

початок подальшого зростання ціни. Населення прагне придбати товари про запас. По-третє, ціна продукту сприймається як свідчення його якості. Поява на ринку високоякісних продуктів харчування, дорогих товарів викликає позитивний коефіцієнт еластичності попиту [13].

Таким чином, якщо $|E_d| > 1$, то попит є еластичним, тобто 1%-ва зміна ціни приводить до більшої відсоткової зміни величини попиту. Це означає, що попит зростає швидшими темпами, ніж знижується ціна. На рис. 3.4 відображено криву попиту більш пологою.

Якщо $|E_d| < 1$, тоді попит є нееластичним оскільки 1%-ва зміна ціни спричинює менш ніж 1%-ву зміну обсягу попиту. Це означає, що попит зростає повільнішими темпами, ніж знижується ціна. Крива попиту є крутішою (рис. 3.5).

Сільськогосподарська продукція і продовольство в основному належать саме до третьої групи - товари з відносно нееластичним попитом. За даними американських учених, у розвинутих країнах з ринковою економікою коефіцієнт еластичності на цю продукцію, розрахований як відношення відсоткової зміни обсягу реалізованої продукції до відсоткової зміни ціни на неї, становить лише 0,20-0,25. Це означає, що, наприклад, обсяг попиту на продовольство підвищиться на 5%, лише в тому випадку, коли ціна на нього знизиться на 20-25 %.

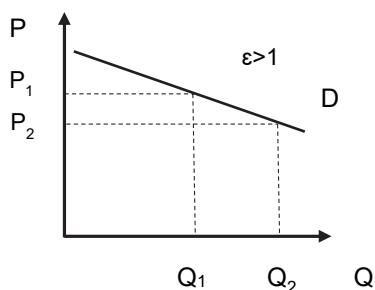

Рис. 3.4. Еластичний попит

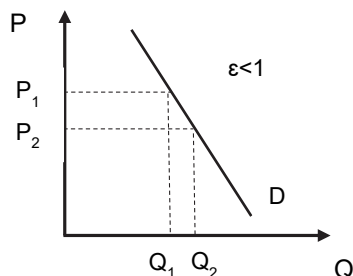

Рис. 3.5. Нееластичний попит

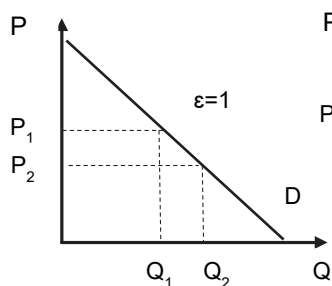

Рис. 3.6. Одиначна еластичність попиту

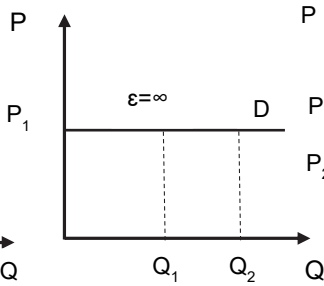

Рис. 3.7. Абсолютно еластичний попит

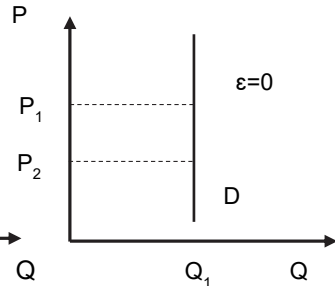

Рис. 3.8. Абсолютно нееластичний попит

Якщо $|E_d| = 1$, тоді маємо одиничну еластичність попиту, за якої 1%-ва зміна ціни призведе до 1%-вої зміни обсягу попиту. Іншими словами, темпи зміни попиту й ціни однакові. Крива попиту перетинає осі під кутом 45° (рис. 3.6).

Якщо $|E_d| = \infty$, тоді попит є **абсолютно еластичним**, тобто навіть незначна зміна ціни приводить до істотної зміни обсягу попиту. Крива попиту є майже паралельною осі абсцис (рис. 3.7). Вважається, що попит є абсолютно еластичним на ринку досконалої конкуренції. Проте слід наголосити, що оскільки грошові ресурси людей обмежені, то попит може бути абсолютний еластичним тільки в деякому діапазоні обсягу попиту, а також із значною часткою умовності.

Якщо $|E_d| = 0$, тоді попит абсолютно нееластичний, тобто споживачі не реагують на будь-яку зміну ціни й продовжують купувати продукцію в попередніх обсягах. Такий попит властивий ринку товарів першої необхідності, як, наприклад: хліб, цукор, сіль, ліки, сірники тощо. Гасло споживача за таких умов: «Я повинен мати цей продукт незважаючи на його ціну». Графік попиту виглядає як пряма, паралельна осі ординат (рис. 3.8). Проте тут також слід згадати обмеженість грошових ресурсів споживачів, з чого випливає, що завжди існує таке підвищення ціни, яке зменшить попит на товар. Водночас еластичність одного конкретного покупця відносно конкретного товару цілком може виявитися нульовою для достатньо широкого діапазону цін.

Фактори еластичності. Вплив еластичності на ціну і розміри виробництва.

Еластичність попиту за ціною залежить від низки факторів:

- наявності товарів-замінників: чим більше у товару замінників, тим вища еластичність попиту на нього;
- рівня агрегування² групи товарів: чим більш агрегована група товарів, тим нижча еластичність попиту (для порівняння - трактори всіх марок і трактор конкретної марки, у якого багато замінників);
- рівня насичення платоспроможної потреби: чим вона вища, тим нижче еластичність попиту, так як чутливість споживача до зниження ціни падає;
- часу: в більш тривалі часові інтервали еластичність попиту, як правило, вища, хоча б тому, що зростає ймовірність появи товарів-замінників;

² Агрегування в економіці — укрупнення економічних показників шляхом їх об'єднання в єдину групу.

- питомої ваги у витратах споживача: чим більшу частку в загальних витратах складають витрати на товар, тим вища еластичність попиту на нього;
- тривалого терміну служби товару, можливості покупки в розстрочку і сервісного обслуговування, які знижують еластичність попиту, а також наявності розвинутого ринку вживаних речей, які навпаки її підвищують.

Концепція еластичності попиту за ціною знаходить широке застосування в прийнятті управлінських рішень про зміну ціни товару з метою максимізації валової виручки від його продажу.

Із взаємозв'язку валової виручки і еластичності попиту за ціною впливає важливий висновок, який має практичне значення для прийняття управлінських рішень: якщо попит на товар еластичний за ціною, то для збільшення валової виручки від продажу необхідно знижувати ціну, а якщо попит нееластичний за ціною - підвищувати. При одиничній еластичності попиту за ціною валова виручка максимальна (рис. 3.9).

При розгляді еластичності попиту за ціною виникає питання: що ж відбувається з виручкою (валовим доходом) фірми при зміні ціни на товар в разі еластичного попиту, нееластичного попиту і попиту одиничної еластичності (рис. 3.9). Валовий дохід визначається як добуток ціни продукції на обсяг продажу ($TR = P_x Q_x$). Як бачимо, у вираз TR (валового доходу), як і в формулі показника еластичності попиту за ціною, входять значення ціни і обсягу товару (P_x і Q_x). У зв'язку з цим логічно зробити припущення, що на зміну валового доходу можуть впливати величини еластичності попиту за ціною.

Проаналізуємо, як змінюється виручка продавця в разі зниження ціни на його продукцію за умови, що попит на неї відрізняється високим рівнем еластичності. В цьому випадку зниження ціни (P_x) викличе таке збільшення обсягу попиту (Q_x), що добуток $TR = P_x Q_x$, тобто загальна виручка, зросте. З графіка видно, що загальна виручка від реалізації продукції в точці А менше, ніж в точці В при продажу продукції за нижчими цінами, так як площа прямокутника $P_a A Q_a O$ менше площі прямокутника $P_b B Q_b O$. При цьому площа $P_a A C P_b$ - програш від зниження ціни, площа $C B Q_b Q_a$ - збільшення обсягу продажів від зниження ціни.

Як видно з рис. 3.9 (а) площа $S_{CBQ_b Q_a} - S_{P_a A C P_b}$ - величина чистого виграшу від зниження ціни. З економічної точки зору це означає, що в разі еластичного попиту зниження ціни на одиницю продукції повністю компенсується значним збільшенням обсягів реалізованої продукції. У разі збільшення ціни даного товару ми зіткнемося зі зворотним ситуацією - виручка продавця буде скорочуватися. Проведений аналіз дозволяє зробити висновок: якщо

зниження ціни товару приводить до збільшення виручки продавця, і навпаки, якщо при зростанні ціни виручка знижується, то має місце еластичний попит.

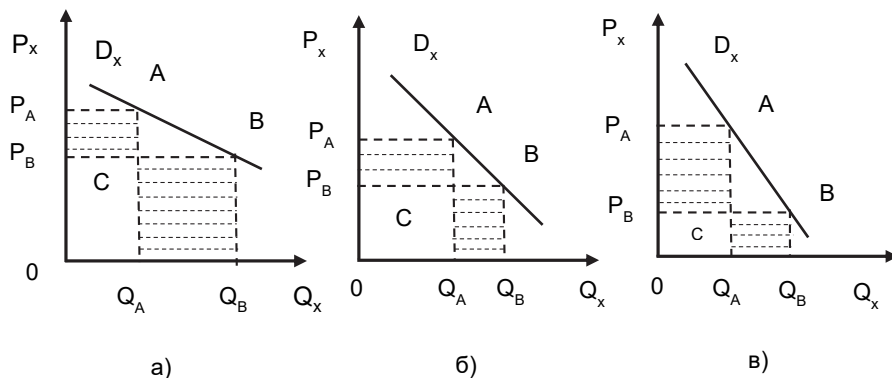

Рис. 3.9. Оцінка еластичності попиту за показником зміни валової виручки

На рис. 3.9 (б) зображена проміжна ситуація - зниження ціни на одиницю виробу повністю компенсується збільшенням обсягів продажів. Виручка в точці А ($P_A Q_A$) дорівнює добутку P_x і Q_x в точці В. За цих умов говорять про одиничну еластичність попиту. При цьому $SCBQ_B Q_A = Sp_a ACP_b$ а чистий вигравш площа $CBQ_B Q_A - P_a ACP_b = 0$. Отже, якщо зниження ціни на продукцію не приводить до зміни виручки продавця (відповідно, зростання ціни також не викликає змін у виручці), має місце попит одиничної еластичності.

Тепер розглянемо ситуацію на рис. 3.9 (в). В цьому випадку площа $P_a A Q_a O < P_b B Q_b O$, тобто виручка в точці А менше загальної виручки в точці В. Площа $P_a ACP_b > CBQ_B Q_A$, тобто програш від зниження ціни вище вигравшу від збільшення обсягу продажу. Економічний сенс ситуації полягає в тому, що для даного товару зниження ціни на одиницю продукції не компенсується загальним незначним збільшенням обсягу продажів. Таким чином, якщо зниження ціни продукції буде супроводжуватися зниженням величини загальної виручки продавця (відповідно, збільшення ціни спричинить за собою і збільшення виручки), то ми зіткнемося з нееластичним попитом. Узагальнюючі можливі варіанти впливу цінової еластичності попиту на зміну валової виручки підприємства і реакції споживачів на зміну цін наведено в табл. 3.2.

Таблиця 3.2.

Вплив цінової еластичності попиту на зміну валової виручки підприємства і реакція споживачів на зміну цін

Величина цінової еластичності E_d	Тип попиту	Зміна валової виручки		Реакція попиту (споживачів)	
		При зниженні ціни	При підвищенні ціни	На зниження ціни	На підвищення ціни
$ E_d > 1$	Еластичний	Збільшується	Зменшується	Попит підвищується швидше, ніж знижується ціна	Попит знижується швидше, ніж підвищується ціна
$ E_d = 1$	Одинична еластичність	Не змінюється	Не змінюється	Попит підвищується тими самими темпами, що й знижується ціна	Попит підвищується тими самими темпами, що й підвищується ціна
$ E_d < 1$	Нееластичний	Збільшується	Збільшується	Попит підвищується повільніше, ніж знижується ціна	Попит знижується повільніше, ніж зростає ціна, таким чином, забезпечується бажаний прибуток
$ E_d = 0$	Абсолютно нееластичний	Не змінюється	Не змінюється	Не змінюється	Не змінюється
$ E_d \rightarrow \infty$	Абсолютно еластичний	Збільшується	Зменшується до нуля	Попит зростає необмежено	Попит знижується практично до нуля

Джерело: [73].

Отже, зміна обсягу продажів внаслідок коливання величини споживчого попиту у зв'язку зі зміною ціни, відображається на обсязі виручки і фінансовому стані продавця.

Еластичність попиту на фактори виробництва.

Як відомо, будь-який фактор виробництва необхідний тільки в тому випадку, якщо з його допомогою можна виробити продукцію, що має певну корисність для споживачів. Корисність фактору виробництва для фірми визначається приростом прибутку від його використання. Прибуток реалізується на ринку товарів, тоді як корисність фактору виробництва і попит на нього, залежать не тільки

від того, що відбувається на ринку факторів виробництва, а й від стану товарного ринку.

Отже, попит на фактори виробництва є похідним від попиту на продукцію чи послуги. Похідний характер попиту на фактори виробництва означає, що він буде залежати від:

- а) продуктивності фактору виробництва при створенні товару;
- б) ринкової вартості, або ціни товару, виробленого за допомогою даного фактору виробництва;
- в) від ціни самого фактору виробництва і відповідно від витрат, які понесе підприємство на його придбання.

Попит на фактори виробництва визначається ринковою ціною фактору виробництва. Для фірми засоби, які вона витрачає на придбання фактору виробництва, входять до складу собівартості продукції і, отже, попит на фактори виробництва є спадною кривою. Еластичність попиту на ринку готової продукції здійснює прямий вплив на умови формування попиту на фактори виробництва: чим еластичніший попит на продукт, тим еластичніший попит на фактори виробництва.

Маржинальний (граничний) дохід, його зв'язок з кривою попиту.

Оскільки граничні доходи отримані із загальних доходів, вони також пов'язані з ціною і еластичністю попиту. При зниженні ціни, збільшується обсяг реалізованої продукції і, як наслідок:

- а) граничні доходи постійно зменшуються до тих пір поки граничні обсяги збільшуються;
- б) в еластичному інтервалі функції попиту граничні доходи додатні, а загальні зростають по мірі збільшення обсягу реалізованої продукції;
- в) якщо функція питомо еластична, то граничні доходи дорівнюють нулю, а загальні максимальні;
- г) в нееластичним інтервалі функції попиту граничні доходи від'ємні, а загальні зменшуються в міру збільшення обсягу реалізованої продукції (рис. 3.10).

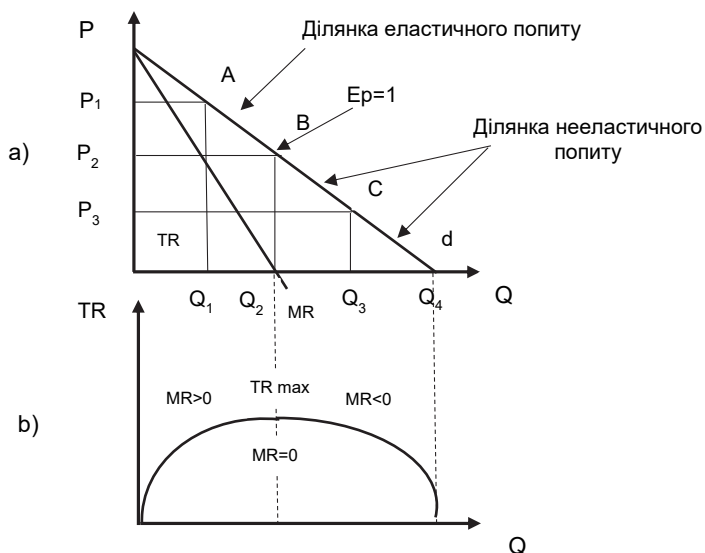

Рис. 3.10. Еластичність лінійної функції попиту та граничний дохід
де: MR – маржинальний (граничний) дохід; TR – валовий дохід.

Як вже було з'ясовано раніше, попит - функція багатьох змінних. Крім ціни, на нього впливають безліч інших факторів, в якості основних з них можна назвати дохід споживачів; ціни на взаємозамінні товари (товари-субститути); ціни на взаємодоповнюючі товари виходячи з цього, крім концепції еластичності попиту за ціною, виділяють поняття «еластичності попиту по доходу» і «перехресної еластичності попиту»

Перехресна еластичність, товари-замінники і доповнюючі (комплементарні) товари

1. Перехресна еластичність попиту використовується для визначення рівня впливу на величину попиту на даний товар зміни ціни іншого товару.

Формула розрахунку коефіцієнта перехресної еластичності має вигляд:

$$E_{XY}^D = \frac{\% \Delta Q^X}{\% \Delta P^Y} = \frac{Q_2^X - Q_1^X}{Q_1^X} * \frac{P_2^Y - P_1^Y}{P_1^Y} \quad (3.5)$$

де Q_1^X і Q_2^X - початковий і новий обсяги попиту на товар X; P_1^Y і P_2^Y - початкова і нова ціна товару Y. При використанні формули середньої точки коефіцієнт перехресної еластичності буде розраховуватися наступним чином

$$E_{XY}^D = \frac{Q_2^X - Q_1^X}{Q_2^X + Q_1^X} * \frac{P_2^Y + P_1^Y}{P_2^Y - P_1^Y} \quad (3.6)$$

Знак E_{xy}^D залежить від того, чи є ці товари взаємозамінними, взаємодоповнюючими один одного або незалежними. Якщо $E_{xy}^D > 0$, то товари взаємозамінні, і чим більше значення коефіцієнта перехресної еластичності, тим більший рівень взаємозамінності. Якщо $E_{xy}^D < 0$, то X і Y - взаємодоповнюючі один одного товари, тобто «йдуть в комплекті». Якщо $E_{xy}^D = 0$, то ми маємо справу з незалежними один від одного товарами [78].

Іншими словами, класифікація товарів за значенням коефіцієнта перехресної еластичності попиту:

а) взаємозамінні товари ($\epsilon > 0$) - обсяг попиту на такі товари і ціна інших товарів прямо пропорційні;

б) взаємодоповнюючі товари ($\epsilon < 0$) - обсяг попиту на такі товари і ціни на інші товари обернено пропорційні;

в) незалежні товари ($\epsilon = 0$) - обсяг попиту на такі товари і ціна іншого товару не пов'язані один з одним.

Прикладне економічне значення коефіцієнта перехресної еластичності полягає в тому, що з його допомогою можливо відстежити динаміку змін споживчого попиту на різні товарні позиції. Зокрема, цей коефіцієнт дозволяє визначити, чи є дві досліджувані товарні позиції товарами-субститутами або комплементарними товарами по відношенню один до одного. Ця властивість товарів важлива при дослідженні споживчого попиту, оскільки дозволяє визначити точні часові і товарні параметри його зміни [46].

Цінова еластичність попиту, як кількісна оцінка реакції попиту на зміну ціни, здатна визначати маркетингову доцільність і економічні наслідки зміни ціни. Разом з тим, можливості цінового маневру для нееластичних, сільськогосподарських товарів дещо обмежені. По-перше, зниження ціни не вигідне продавцеві, оскільки попит не зміниться, а дохід знизиться; по-друге, монопольне підвищення ціни до певного рівня не відображається на попиті, але перевищення цієї межі збільшує ймовірність перехресного попиту, тобто поява субститутів іншого рівня (наприклад, перевищення розумних цін на макаронні вироби може викликати зростання попиту на хліб чи картоплю). В цьому випадку виникає явище «перехресної еластичності», витіснення одного товару іншим під впливом цінового чинника. Знання реакції обсягу попиту даного товару на зміну ціни іншого товару дозволяє спланувати зміну цін, обсягів продажів і прибутку. Можна також визначити, який розмір зміни ціни гарантує збільшення або збереження наявного прибутку, при якій зміні ціни відбудеться переорієнтація попиту на субститути конкурентів.

Коефіцієнт перехресної еластичності за ціною додатний. При короткочасній волатильності цін сільськогосподарське виробництво нееластичне. В цілому існує часовий лаг між зміною цін і реакцією

сільського господарства. Зниження цін на продовольство веде до збільшення обсягів сільськогосподарського виробництва з метою досягнення колишнього рівня доходу, що вимагає збільшення використання матеріальних ресурсів.

Нееластичний попит на сільськогосподарську продукцію пояснюється також тим, що споживачі недостатньо оцінюють додаткову агропродовольчу продукцію в порівнянні з альтернативними товарами. Відносна нееластичність попиту на продовольство в залежності від цін пояснюється обмеженими фізіологічними потребами людини. Зазвичай споживається сталий кошик продовольства. При підвищенні цін скорочується в першу чергу придбання товарів тривалого користування. В останню чергу і тільки при постійному різкому підвищенні цін і зниженні доходів населення йде зменшення споживання продовольства. Найбільші зміни в попиті стосуються м'яса і м'ясної продукції, дещо менші зміни спостерігаються по товарах повсякденного попиту таких як хліб, картопля, молоко. Обсяг споживання продовольства визначається двома факторами: фізіологічними і економічними, тому політикою цін і доходів попит населення можна регулювати лише частково.

З підвищенням доходів на душу населення, попит також зростає, але далеко не прямо пропорційно вищезазначеним доходам. Темпи збільшення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції випереджає темпи зростання попиту на неї.

На відміну від країн, що розвиваються, зростання доходів споживачів в багатьох розвинених країнах супроводжується меншим в пропорційному вираженні збільшенням витрат на харчування. Зростання кількості споживачів означає збільшення попиту на продовольство. Але приріст населення з відносно невеликим збільшенням обсягу попиту на агропродовольство є недостатньо значним на відміну від приросту його пропозиції через застосування сучасних агротехнологій [13].

Еластичність попиту за доходом. Еластичність попиту за доходом вимірюється як відношення процентної зміни попиту на продукцію до відсоткової зміни доходів споживачів. Еластичність попиту за доходом можна визначити за допомогою відповідного коефіцієнта, який показує, наскільки зміниться попит на товар при зміні доходу споживачів на 1%. [47]

Тут також, як і в разі з перехресною еластичністю, йдеться про відсоток зсуву кривої попиту, оскільки дохід належить до нецінових чинників попиту. Обчислюється цей коефіцієнт двома методами.

Метод 1. Метод точкової еластичності.

Варіант 1. Якщо відома функція попиту товару від доходу споживача, а також конкретний дохід R , для якого потрібно розрахувати еластичність, то слід застосовувати формулу:

$$E_R = Q'_R \frac{R}{Q_R} \quad (3.7)$$

де E_R – коефіцієнт еластичності попиту за доходом; Q'_R – перша похідна функції попиту за доходом R ; Q_R – величина попиту при доході R

Варіант 2. Якщо відомі початкові й кінцеві значення попиту на товар і доходу, причому зміна доходу не перевищує 5%, то використовується формула:

$$E_R = \frac{\% \Delta Q}{\% \Delta R} = \frac{Q_2 - Q_1}{Q_1} : \frac{R_2 - R_1}{R_1} \quad (3.8)$$

де $\Delta R, \Delta Q$ – зміна доходу і попиту; R_1, Q_1 – початкові значення доходу та попиту; R_2, Q_2 – кінцеві значення доходу та попиту;

Метод дугової еластичності використовується в разі, якщо зміна доходу перевищує 5%. Тоді розраховуються середні арифметичні величини:

$$E_R = \frac{\% \Delta Q}{\% \Delta R} = \frac{Q_2 - Q_1}{(Q_1 + Q_2) : 2} : \frac{R_2 - R_1}{(R_1 + R_2) : 2} \quad (3.9)$$

Якщо $E_R < 0$, тобто при підвищенні доходу попит на товар скорочується, то такий **товар називається низькоякісним** (товаром нижчої якості, неповноцінним). Ці товари споживач вимушений купувати у разі, якщо його дохід дуже низький (висококалорійні продукти, немодний одяг та ін.). Щойно дохід підвищується, покупець відразу переключається на кращі й дорожчі товари.

Якщо $E_R > 0$, то при зростанні доходу попит збільшується, і такий **товар називається нормальним**. До нормальних належить абсолютна більшість відомих товарів. Серед них виділяють три види товарів:

1. **товари першої необхідності** – при зростанні доходів попит на них підвищується повільніше а, отже, має межу насичення. Тут $0 < E_R < 1$. Ці товари купуються вимушено при будь-якому рівні доходів;

2. **товари другої необхідності** – попит на них змінюється пропорційно зміні доходів і для них $E_R = 1$;

3. **предмети розкоші** – попит на них зростає швидше, ніж збільшуються доходи, і тому не має меж насичення. Для них $E_R > 1$.

Якщо $E_R = 0$, тобто при зростанні доходу попит не змінюється, то такі **товари називаються нейтральними** (сіль, сірники). Їх споживання залишається відносно стабільним незалежно від рівня доходу.

Проте як правило, з підвищенням доходів споживачів збільшується попит, і навпаки. Однак взаємозв'язок між зміною доходу і зміною обсягу попиту не є однозначним, як це може здатися.

Справа в тому, що попит може змінюватися швидше, повільніше або такими ж темпами, як і дохід, або взагалі не змінюватися на деякі товари. Все буде залежати від того, які товари купуються: чи то це продовольчі товари; то чи промислові товари, що входять до стандартного набору споживача; або це високоякісні товари тривалого користування. Якщо це продовольчі товари, то із зростанням доходів зростає і попит на них. Але поступово, у міру насичення потреби в продовольчих товарах, зростання попиту на них сповільнюється, тому що люди починають скорочувати споживання продовольчих товарів нижчого порядку, вважаючи за краще купувати продукти вищої якості і, врешті-решт, попит зникає, хоча доходи продовжують підвищуватися. Це означає, що еластичність попиту за доходом на продовольчі товари має тенденцію зниження до нуля в міру зростання доходів споживачів. Зовсім інакше поводить попит на високоякісні товари тривалого використання і предмети розкоші - у міру зростання доходів стабільно зростає і попит на них. Це означає, що попит на цю групу товарів характеризується дуже високою еластичністю за доходом, і він практично не має меж насичення. Попит на промислові товари, що входять до стандартного набору споживача спочатку з підвищенням доходу значно зростає, тобто він досить еластичний. Але поступово темпи його зростання сповільнюються, оскільки відбувається насичення потреби в цих товарах. Однак при досягненні доходом досить значної величини, коли споживач перестає нарощувати попит на продовольчі товари, попит на промислові товари знову починає зростати. Тому еластичність попиту за доходом на ці товари підвищується [47].

Існує також дуже тісний зв'язок аграрного сектору з галузями, які використовують сільськогосподарську сировину. Якщо немає запасів сировини, то внаслідок низьких валових зборів переробні галузі зменшують обсяги виробництва. Натомість при збільшенні валових зборів спостерігається зниження цін на сільськогосподарську сировину по відношенню до цін на готову продукцію, внаслідок чого підвищується ділова активність в галузях більш пізніх стадій виробництва у ланцюжку формування доданої вартості.

Таким чином, значення показників еластичності попиту на агропродовольчу продукцію необхідні при прийнятті управлінських рішень, що дозволяє проводити науково-обґрунтовану політику щодо цін, як з точки зору комерційної вигоди, так і підвищення рівня життя населення. Використання цих даних дає можливість також виявити реакцію споживача на зміну ціни, підготувати сільськогосподарське виробництво до зміни попиту та ефективно застосовувати інструменти регулювання агропродовольчого ринку.

До основних інструментів регулювання попиту відносять:

1). *Стимулювання доходів населення.* Розвиток агропродовольчих ринків і зростання агропромислового виробництва значним чином залежить від попиту населення, що безпосередньо пов'язано з його доходами. Держава може збільшити доходи населення шляхом зниження прибуткового податку, збільшення пенсій і зарплати працівникам бюджетної сфери, підвищенням мінімальної оплати праці та інших заходів. Слід зазначити, що збільшення доходів найбільш вразливих верств населення стимулює до швидкого зростання попиту на продовольство. Це пов'язано безпосередньо з тим, що для цієї категорії населення питома вага витрат на харчування в структурі витрат надзвичайно висока порівняно із заможними громадянами.

2). *Компенсація частини витрат на харчування населення.* До цієї групи механізму стимулювання попиту відносять запровадження безоплатних сніданків та в цілому харчування для дітей дошкільного та шкільного віку, введення дотацій на харчування для соціально незахищених верств населення. За рахунок реалізації відповідних програм держава може регулювати попит на продовольство.

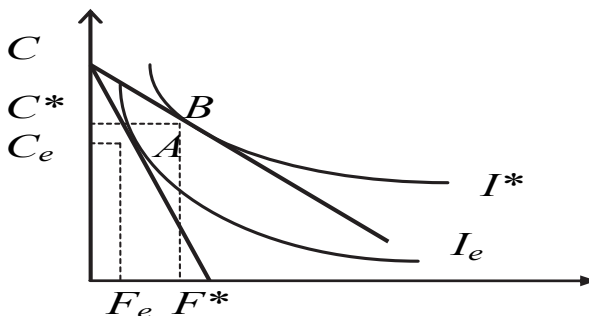

Рис. 3.11. Механізм дії субсидування на обсяги споживання продовольства

На рис. 3.11 графічно наведено механізм дії субсидій споживачам продовольства. Горизонтальна вісь відображає споживання продовольчих товарів F , вертикальна – непродовольчих C . Через запровадження державних субсидій на споживання продовольства крива байдужості I_e зміщується в I^* . Бюджетне обмеження є дотичною до кривої байдужості, рівновага у випадку відсутності продовольчих субсидій досягається в точці A , при введенні продовольчих субсидій – у точці B . Нескладно зрозуміти, що за субсидування споживання продовольства сім'я одержує можливість збільшити споживання й інших непродовольчих товарів.

3) *Управління попитом спецспоживачів та формування державних резервів.* Як інститут, держава повинна забезпечувати продовольством армію, Національну гвардію та деякі інші групи громадян, що працюють на державу. Окрім того, держава формує стратегічні запаси продовольства на випадок війни та інших надзвичайних подій. Ця частина попиту знаходиться цілком під державним контролем і повинна формуватися відповідно до цілей аграрної політики та завдань щодо регулювання продовольчих ринків.

4) *Фінансові інтервенції* — це механізм згладжування сезонних коливань попиту на стратегічно важливих ринках. Фінансові інтервенції здійснюються у випадках, коли ринкові ціни знижуються до мінімального рівня, або у випадку коли товаровиробники через скорочення попиту чи надлишку пропозиції не спроможні реалізувати свою продукцію. За цих умов, щоб підтримати ціни на сільськогосподарську продукцію на визначеному рівні держава може уповноважити спеціальні інституції, які фінансуються з бюджету, закупити частину продукції на ринку.

За рис. 3.12, при виробництві Q_e на ринку встановлюється ціна на продукт P_e . Держава вважає за необхідне підвищити ціну до рівня P^* . За цією ціною виробники будуть готові поставити на ринок обсяг продукції Q_s , а споживачі зможуть придбати тільки Q_d . Таким чином, утвориться надлишок продукції $(Q_s - Q_d) = \Delta$, який держава повинна закупити на ринку. Для підвищення ціни держава збільшує попит, закупаючи відповідну кількість продукції, яка найчастіше використовується згодом при підвищенні цін для здійснення товарних інтервенцій.

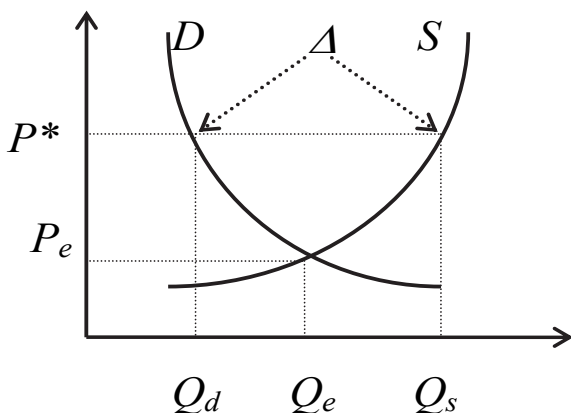

Рис. 3.12. Механізм дії фінансової інтервенції на аграрному ринку

5). *Регулювання цін.* У країнах з розвинутою ринковою економікою застосовуються наступні види цін на сільськогосподарську продукцію: гарантовані, цільові та заставні.

Гарантована ціна - встановлюється в момент підписання контракту, не підлягає зміні протягом усього терміну його дії і не залежить від термінів і порядку постачання товарної партії

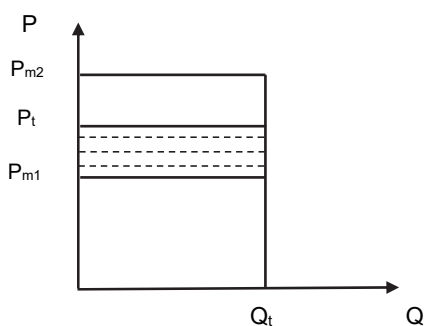
Цільова ціна - ціна, яка дозволяє не тільки покрити витрати виробникам, а й отримати їм запланований прибуток. Розраховується в такий спосіб:

$$\text{Цільова ціна} = \text{Базові витрати} + \text{Надбавка.}$$

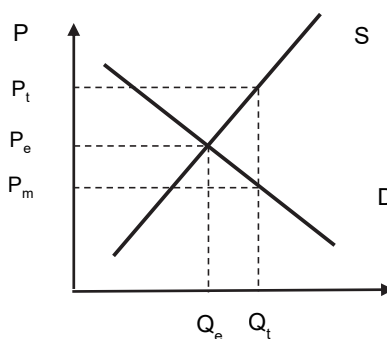
Для того, щоб підтримка цільових цін була менш затратною для держави, необхідно, щоб цільові ціни встановлювались на рівні, приблизно середньої собівартості як мінімум за останні 3-5 років даного виду продукції.

Розмір виплат залежить від величини перевищення рівня цільової ціни над рівнем ринкової ціни (рис. 3.13. а). Якщо ринкова ціна P_{m1} нижча від цільової ціни P_t , то фермери отримують компенсацію в розмірі $(P_t - P_{m1}) \cdot Q_t$. Якщо ж ринкова ціна P_{m2} перевищує цільову ціну, то виплати здійснюються не будуть.

Якщо цільова ціна зафіксована на вищому рівні в порівнянні з поточною ціною ринкової рівноваги, $P_t > P_e$, то фермери будуть зацікавлені виробити кількість продукції Q_t (рис. 3.13. б). При цьому рівні виробництва ринкова ціна повинна встановитися на рівні P_m . В даному випадку пропозиція і попит урівноважуються. Таким чином, при встановленні цільових цін підвищується рівень попиту, що відбувається за рахунок встановлення більш низької ринкової ціни в порівнянні з ціною рівноваги у випадку нерегульованого ринку.

а) принцип дії цільової

б) вплив цільових цін на ринкові ціни і доходи

Рис. 13.3. Механізм встановлення цільової ціни

Внаслідок встановлення цільових цін доходи виробників будуть становити $Q_t^*P_t$, а витрати споживачів - $Q_t^*P_m$. Різниця, як було вище зазначено, компенсується державою. Межа виплати може бути обмежена за допомогою встановлення заставних цін на рівні, що перевищує рівень ринкової ціни. В даному випадку сума виплат дорівнює $Q_t^*(P_t - P_1)$, де P_1 – заставна ціна (рис. 3.14).

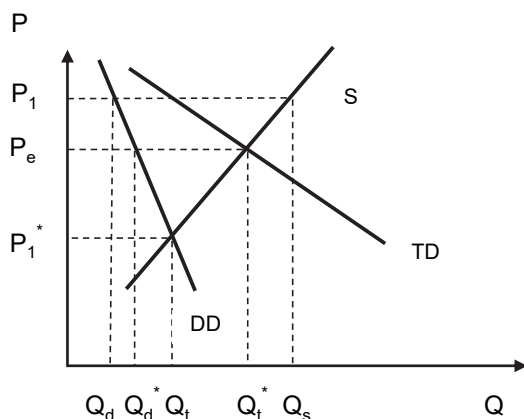

Рис. 3.14. Механізм дії заставних цін на сільськогосподарську продукцію

Механізм дії заставних цін наведений на рис. 3.14. Для того, щоб простежити вплив рівня заставної ціни на обсяг експорту, на рисунку окрім кривої внутрішнього попиту DD наведена крива сукупного попиту TD з урахуванням попиту на світовому ринку (TD-DD). У тому випадку, якщо заставна ціна встановлюється нижче ціни ринкової рівноваги, то вона не має ніякого впливу на рівень ринкових цін, оскільки фермери будуть реалізовувати продукцію на ринку (ціна P_1^*).

Якщо ж заставна ціна встановлена на рівні, що перевищує рівень ринкової рівноваги ($P_1 > P_e$), то фермери не будуть продавати продукцію на ринку. Як наслідок, можуть підвищитися обсяги державних запасів за рахунок надлишку продукції ($Q_s - Q_t$). До того ж, через високі заставні ціни скорочується експорт, оскільки більш дорога продукція стає менш конкурентоспроможною на зовнішньому ринку. Якщо заставна ціна встановлена на рівні P_1 , то кількість продукції на експорт складе $Q_t - Q_d$, що значно менше, ніж у випадку більш низької заставної ціни ($(Q_t^* - Q_d^*)$ при P_1^*).

Надлишок пропозиції на ринку, що сформований внаслідок високих заставних цін, може бути спрямований на зберігання (з можливістю реалізації продукції у випадку виникнення її дефіциту) чи

на реалізацію в якості державних продовольчих субсидій найбільш вразливим в соціальному плані верствам населення. Окрім того, надлишок продукції при сприятливій кон'юктурі може бути також реалізований на зовнішньому ринку.

Можливе введення й інших цін, що використовуються при регулюванні ринків. Однак до цінового регулювання варто відноситися з великою обережністю, адже адміністративний тиск на ринок завжди супроводжується спотворенням цінових сигналів ринку і втратою ефективності ринкового механізму.

6). *Зняття бар'єрів між регіональними і локальними ринками.* Не зважаючи на суттєві позитивні зрушення, що відбулися за останні роки, проте до цього часу не виключена можливість введення бар'єрів у торгівлі між регіональними ринками. Як приклад – неврожайний в Україні 2003 р., коли місцеві державні адміністрації забороняли вивозити продовольчу пшеницю за межі регіону допоки не будуть сформовані регіональні продовольчі запаси. Зменшуючи і знімаючи регіональні й локальні бар'єри держава збільшує попит на продукцію і таким чином сприяє формуванню єдиного продовольчого ринку країни.

7). *Стимулювання вертикальної інтеграції.* Організація інтеграційних об'єднань між підприємствами, що беруть участь у виробництві продуктів харчування від сільського господарства до торгівлі, гарантує кожному учасникові об'єднання гарантований попит на його продукцію. Формами інтеграційних об'єднань можуть бути: холдинг, агропромислово-фінансові групи, асоціації тощо. Одна з перспективних інтеграційних форм - контрактація, коли, наприклад, комплекс із відгодівлі свиней за контрактом передає поросят на відгодівлю в господарства населення, постачає їм корми, а потім приймає від них відгодованих тварин. Держава може стимулювати інтеграцію, формуючи надійну правову базу, а також використовуючи податкові і кредитні механізми.

8). *Інформаційне стимулювання попиту.* Інформація про ціни і якість товарів має першочергове значення для підвищення попиту. Держава може стимулювати попит регулюючи рекламний ринок, допомагаючи вітчизняним підприємствам в організації телевізійної, радіо, газетної й Інтернет реклами. У той же час державні органи разом з галузевими і продуктовими асоціаціями повинні інформувати населення про компанії, які фальсифікують продукти харчування та дають неправдиву рекламу про себе і свою продукцію.

3.3. Інструменти регулювання пропозиції

На відміну від попиту пропозиція відображає інший бік ринкових відносин - надходження товарів на ринок. Процес купівлі-продажу тут розглядається з позиції виробника (продавця) товару. Виробники виходячи з потреб споживачів та для задоволення їх запитів здійснюють виробництво товарів чи надають відповідні послуги.

Пропозиція - це обсяг товарів та послуг, який виробники хочуть і можуть поставити на ринок за різною ціною за певний проміжок часу. Пропозиція товару за одиницю часу (Q_t^S) залежить від наступної сукупності факторів:

$$Q_t^S = f(P_i; P_1, P_2, \dots, P_{i-1}; L_1, L_2, \dots, L_m; T; N; C; O; Z) \quad (3.10)$$

де P_i - ціна одиниці i -го товару; $P_1, P_2, \dots, P_{i-1}$ - ціни інших товарів; $L_1, L_2, \dots, L_m$ - ціни виробничих факторів (ресурсів); T - рівень застосовуваної технології; N - податки і дотації; C - цілі виробництва; O - очікування зміни цін; Z - кількість товаровиробників.

Якщо всі фактори, що визначають пропозицію, крім ціни на даний час товару P_i -прийняти незмінними, то можна значно спростити аналіз, перейшовши до функції пропозиції, що характеризує залежність обсягу пропозиції товару тільки від його ціни:

$$Q_i^S = f(P_i) \quad (3.11)$$

Здатність пропонувати товари на ринок пов'язана з використанням ресурсів. Оскільки ресурси є обмеженими на відміну від сукупних потреб, ця здатність не дозволяє задовольнити потреби всіх людей.

Обсяг пропозиції залежить від обсягу виробництва продукції, але ці дві категорії не завжди тотожні, оскільки зазвичай частина виробленої продукції споживається в рамках підприємства (внутрішнє споживання) і на ринок не надається. З іншого боку, існують різні втрати при транспортуванні і зберіганні продукції (наприклад, природні втрати). На обсяг пропозиції на ринку також впливає обсяг імпорту та державні резерви. Наприклад, обсяг пропозиції на ринку зерна формується за рахунок валових зборів, перехідних запасів та обсягу імпорту.

На обсяг продукції, яку фірма планує виробити, впливає також низка чинників, зокрема: ціна продукції; ціна ресурсів, що використовується для виробництва; рівень технологій; цілі підприємства; рівень оподаткування та субсидування; очікування виробників. Таким чином, пропозиція - функція багатьох змінних, але нас, перш за все, цікавить характер залежності між величиною пропозиції та ціною товару при незмінності інших факторів, здатних вплинути на пропозицію.

Між ціною і обсягом виробництва продукції, що може бути запропоновано на ринок, існує позитивна (пряма) залежність: при інших рівних умовах з підвищенням ціни зростає і обсяг пропозиції, і навпаки, зниження ціни супроводжується при інших рівних умовах скороченням обсягу пропозиції. Цей специфічний зв'язок називається законом пропозиції. У відповідності з законом пропозиції, чим вища ціна, тим більше продукції поставляється на ринок, і навпаки. Цю залежність можна показати графічно (рис. 3.15).

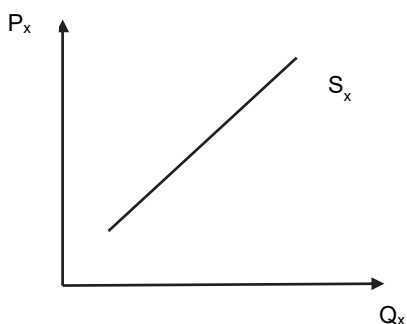

Рис. 3.15. Крива пропозиції

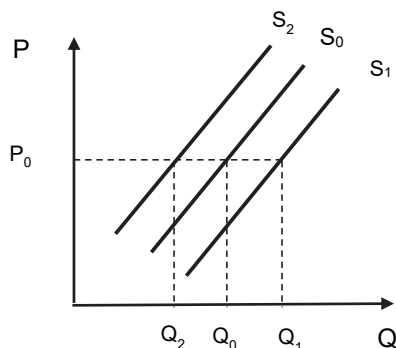

Рис. 3.16. Крива пропозиції і нецінові чинники пропозиції

Крива пропозиції - графічне вираження залежності між ціною і обсягом цієї продукції, яку виробники хочуть запропонувати на ринку. Крива пропозиції має висхідний характер, що зумовлено дією закону пропозиції.

Так само, як і в випадку з попитом, розрізняють індивідуальну і ринкову пропозицію. Індивідуальна пропозиція - пропозиція окремого виробника. Ринкова пропозиція - сукупність індивідуальних пропозицій даного товару. Ринкова пропозиція знаходиться чисто арифметично, як сума пропозицій даного товару різними виробниками по кожній можливій ціні. Графік ринкової пропозиції визначається шляхом горизонтального підсумовування графіків індивідуальної пропозиції.

Нецінові фактори пропозиції

Крива пропозиції будується виходячи з припущення, що всі фактори, крім ринкової ціни, залишаються незмінними. Вище вже було вказано, що крім ціни на обсяг пропозиції впливають багато інших чинників. Вони отримали назву нецінових. Під впливом зміни якогось з них величини пропозиції змінюються при кожній ціні. У цьому випадку говорять, що відбувається зміна пропозиції. Це проявляється в зміщенні кривої пропозиції вправо або вліво (рис. 3.16).

Коли пропозиція зростає, то крива S_0 зміщується вправо і займає положення S_1 , в разі зниження обсягів пропозиції крива пропозиції зміститься вліво до положення S_2 .

На пропозицію сільськогосподарської продукції впливає безліч факторів. Серед основних факторів, здатних змінити обсяг пропозиції і змістити криву S вправо чи вліво, можна виділити наступні (ці фактори називаються неціновими детермінантами пропозиції).

1. **Кліматичні та погодні умови.** Клімат формує сукупність сталих обмежень у виробництві продукції і впливає на пропозицію в довгостроковому періоді. Погодні умови - головна причина виникнення ризику незапланованого підприємствами зміни пропозиції сільськогосподарських товарів за роками.

2. **Ціна ресурсів.** Ціна ресурсів, що використовуються у виробництві продукції. Чим більша вартість праці, землі, сировини, енергоносіїв тощо тим нижчий прибуток виробника і тим менше його бажання пропонувати на продаж дану продукцію. Тому при підвищенні ціни на фактори виробництва обсяг пропозиції скорочується, а при зниженні цін на ресурси, навпаки – пропозиція продукції зростає.

3. **Рівень технології.** Будь-яке технологічне вдосконалення, як правило, призводить до скорочення витрат на ресурси (зниження витрат виробництва) і тому супроводжується підвищенням пропозиції продукції.

4. **Цілі підприємства.** Основна мета будь-якого підприємства - максимізація прибутку. Однак часто підприємства можуть формувати інші цілі, що відображаються на обсязі пропозиції. Наприклад, переорієнтація підприємства на виробництво органічної сільськогосподарської продукції може привести до зниження її обсягу. Враховуючи те, що ціна на органічну продукцію, як правило вища, підприємство може отримати більші (рівні) прибутки за рахунок зменшення пропозиції продукції, що вироблена за традиційною технологією.

5. **Податки і субсидії.** Податки впливають на витрати підприємств. Підвищення рівня оподаткування означає для підприємства зростання витрат на виробництво продукції, а це, як правило, викликає скорочення пропозиції; зниження рівня оподаткування має зазвичай зворотний ефект. Субсидії знижують витрати виробництва, тому підвищення субсидування агробізнесу, безумовно, стимулює розширення виробництва, і крива пропозиції зміщується вправо.

6. **Ціни на інші товари** також можуть впливати на пропозицію. Наприклад, значне підвищення цін на нафту може призвести до збільшення пропозиції біопалива.

7. **Очікування виробників.** На обсяг пропозиції, як і на обсяг попиту, впливають очікування, а саме: інформація про імпорتنі закупівлі або передбачувані експортні субсидії, обіцянки урядової підтримки галузі тощо.

8. **Кількість виробників** (рівень монополізації ринку). Чим більше виробників виробляє даний вид продукції, тим вищий обсяг пропозиції цього товару на ринку. І навпаки.

9. **Співвідношення постійного і змінного капіталу.** У фондоемних галузях, де високі постійні витрати, пропозиція є більш стабільною і менш реагує на зміни цін. Зокрема, це такі галузі як тваринництво і високомеханізоване рослинництво. Оскільки витрати на основний капітал вже зроблені, виробник буде продовжувати виробництво і намагатися якимось їх окупити навіть при несприятливій кон'юктурі на ринку.

10. **Виробництво доповнюючої до основної сільськогосподарської продукції.** Значний вплив на обсяг і динаміку пропозиції в сільському господарстві має виробництво продукції, що доповнює основну. Це пов'язано зі специфікою технології, коли в межах одного виробничого циклу виробляється декілька видів продукції або використовується один і той же ресурс. До доповнюючої відноситься продукція, що одержана в одному і тому ж технологічному процесі, наприклад баранина і шерсть, молоко і телятина. Їх виробництво і пропозиція здійснюється паралельно. Зростання цін на доповнюючу продукцію викликає зростання пропозиції на основну: як правило, підвищення попиту і ціни на шерсть викликає зростання пропозиції на ринку баранини.

Еластичність пропозиції

Так само як і поняття «еластичність попиту» виділяють поняття «еластичність пропозиції». Еластичність пропозиції за ціною - показник, що відображає рівень чутливості пропозиції до зміни ціни запропонованого товару.

Цінову еластичність пропозиції можна оцінити кількісно, за допомогою коефіцієнта цінової еластичності пропозиції. Коефіцієнт цінової еластичності пропозиції E_P^S розраховується так само, як і коефіцієнт цінової еластичності попиту E_P^D , тільки замість величин попиту беруться величини пропозиції:

$$E_P^S = \frac{(Q_2 - Q_1) \cdot (P_2 + P_1)}{(Q_2 + Q_1) \cdot (P_2 - P_1)}$$

де Q_1 і Q_2 - початковий і теперішній обсяг пропозиції; P_1 і P_2 - початкова і теперішня ціна.

Залежно від значення коефіцієнта еластичності пропозиції виділяють:

- нееластичну пропозицію (рис. 3.17.а): значна відсоткова зміна ціни призводить до незначної відсоткової зміни обсягу пропозиції; коефіцієнт еластичності пропозиції менше 1. Прикладом ринку, для якого характерно нееластична пропозиція, може служити ринок свіжої риби. Адже продати її необхідно в будь-якому випадку за будь-яку ціну, інакше цей товар просто зіпсується і його буде зовсім неможливо реалізувати.
- еластична пропозиція (рис. 3.17.б) незначна відсоткова зміна ціни товару викликає значний вплив на обсяги пропозиції; коефіцієнт еластичності пропозиції більше 1;
- пропозиція з одиничною еластичністю (рис. 3.17.в): зміна ціни товару, виражене у відсотках, в точності компенсується аналогічним процентним зміною обсягу пропозиції; коефіцієнт еластичності пропозиція дорівнює 1;
- абсолютно еластична пропозиція (рис. 3.17.г): можливе існування тільки однієї ціни, при якій товар буде пропонуватися для продажу; коефіцієнт еластичності прямує до нескінченності. Будь-яка зміна ціни призводить або до повної відмови від виробництва товару (якщо ціна знижується), або до необмеженого збільшення пропозиції (якщо ціна підвищується);
- абсолютно нееластичне пропозиція (рис. 3.17.д): як би не змінювалася ціна товару, в даному випадку його пропозиція буде постійною (однаковою); коефіцієнт еластичності дорівнює нулю.

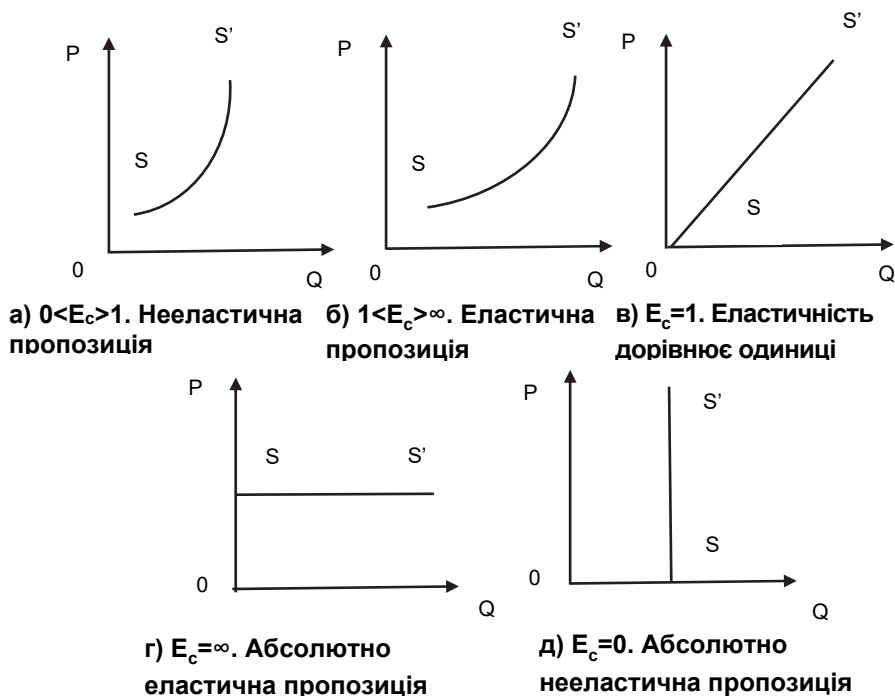

Рис. 3.17. Еластичність пропозиції

Цінова еластичність пропозиції сільськогосподарської продукції є низькою через обмеженість та мобільності багатьох виробничих ресурсів, а також залежно від циклу розвитку рослин і тварин. Досить високою може бути еластичність пропозиції в тепличному овочівництві, птахівництві. Навпаки, у виробництві фруктів еластичність пропозиції є вкрай низькою через тривалий інтервал між закладкою садів і початком їх плодоношення.

У середньостроковому періоді еластичність пропозиції стає більш високою (в межах можливості виробничого циклу). Сільськогосподарські виробники можуть максимально інтенсифікувати свою працю, збільшуючи використання мобільних виробничих ресурсів - добрив, кормів, води для зрошення. Кардинального перерозподілу ресурсів в цей період, проте, не відбувається.

У довгостроковому періоді еластичність пропозиції сільськогосподарської продукції може бути високою. Це пов'язано з тим, що сільськогосподарські підприємства перегруповують виробничі ресурси, виділивши значну їх частку на виробництво самої прибуткової продукції (як, наприклад, для України це соняшник,

пшениця, кукурудза, соя та інші експортоорієнтовані сільськогосподарські культури).

На рівень і еластичність пропозиції сільгосппродукції впливає також динаміка цін на сільськогосподарські ресурси. Так, підвищення цін на добрива, як правило, викликає скорочення пропозиції на ринку сільськогосподарської продукції.

До найбільш вагомих факторів, що визначають еластичність пропозиції сільськогосподарської продукції також можна віднести наступні:

1. Еластичність пропозицій тим вище, чим більші можливості тривалого зберігання продукції і чим нижчі витрати на її зберігання.

2. Пропозиція товару буде еластичною, якщо технологія виробництва дозволяє виробнику швидко наростити обсяг виробництва за умови зростання ринкової ціни на продукцію або настільки ж швидко переорієнтуватися на виробництво будь-якої іншої продукції в разі погіршення ринкової кон'юнктури і зниження ціни товару. У разі застосування ресурсозберігаючих технологій (наприклад, при мінімальній обробці ґрунту) відбувається зниження витрат виробництва і зростання доходу сільськогосподарських товаровиробників, що, природно, спонукає їх збільшити пропозицію зерна та інших товарів на ринку.

3. Ступінь еластичності пропозиції залежить також від фактору часу: чим більше у виробника часу «пристосуватися» до нових ринкових умов, пов'язаних зі змінами ціни, тим еластичнішою буде пропозиція.

Вивчення інструментів регулювання пропозиції має надзвичайно важливе значення, оскільки її обмеження може позитивно відобразитися на рівні доходів виробників сільськогосподарської продукції. Саме зростання рівня доходів сільських товаровиробників формує умови для підвищення їх зацікавленості у збільшенні виробництва сільськогосподарської продукції, що у свою чергу приводить до поліпшення забезпечення населення країни продуктами харчування та підвищення їх доступності для широких верств населення. Регулювання пропозиції здійснюється за допомогою наступних інструментів:

1). Прямі цінові субсидії виробникам. Держава може здійснювати пряму підтримку сільськогосподарських товаровиробників за рахунок платежів за кожну одиницю виробленої продукції.

У цьому випадку субсидування виступає як стабілізуючий чинник для деяких галузей (племінне тваринництво), коригує провали ринкової економіки. Цілком очевидно, що підтримка повинна надаватися ефективним виробникам і концентруватися в найбільш «вузьких» місцях. Необхідність субсидування визначається низькою

рентабельністю сільськогосподарського виробництва. Фактично рівень субсидування лише дещо коригує та пом'якшує відносно низьку ефективність господарської діяльності в аграрному секторі. Механізм і наслідки впливу субсидування наведено на рис. 3.18.

Припустимо, що спочатку ринок знаходився в рівновазі в точці О: виробництво складає Q_1 , а ціна рівноваги – P_m . Урядовими заходами вводиться підтримка в розмірі SUB. Підвищення ціни спонукає до виробництва P_{sub} , завдяки чому в точці А виробники збільшують випуск до Q_2 . При незмінній кривій попиту D на ринку утворюється надлишок сільськогосподарської продукції в розмірі ΔQ . З метою реалізації цього надлишку виробники змушені будуть знизити ціни до P_{m1} .

Зниження ціни частково поглине ефект субсидування. Власне зниження ціни внаслідок субсидування буде залежати від еластичності попиту на даний вид продукції. Субсидування тваринницької продукції, як більш еластичної, при інших рівних умовах повинно мати більший позитивний ефект для виробників. Проте споживачі в будь-якому випадку частково отримають вигоду, що залежить від еластичності продукції. Окрім того, зниження ціни створює умови для імпортозаміщення та розвитку експорту. Субсидування підтримує виробництво, адже на відновлення за інших умов буде потрібно значно більших затрат, ніж це буде означати втрати для суспільства. В довгостроковій перспективі різниця між ціною, що враховує вплив субсидій і новою рівноважною ціною складе $MSUB \times SUB$. Зсув кривої пропозиції вправо в положення S_2 приведе ринок до рівноваги в точці В.

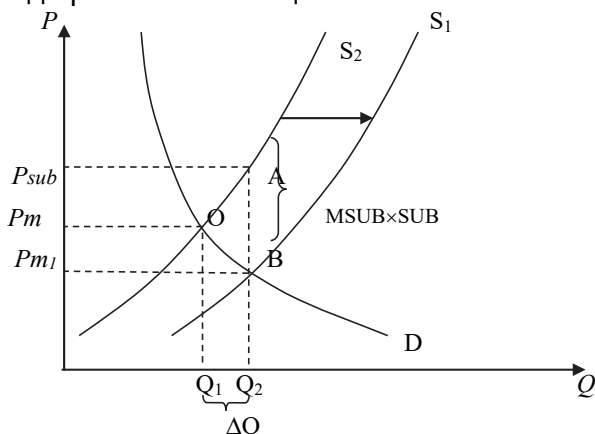

Рис. 3.18. Економічні наслідки від субсидування сільського господарства

2). Заходи щодо зниження витрат у сільському господарстві. Зниження витрат у сільському господарстві здійснюється через субсидування ресурсів для аграрного виробництва. Таке субсидування може відбуватися через виплати фіксованих субсидій на кожну одиницю придбаного ресурсу (наприклад, придбання мінеральних добрив). Товаровиробники можуть одержувати також субсидії на здійснення відповідної діяльності (наприклад, для проведення меліоративних робіт).

Розглянемо найпростіший випадок політики зниження ціни тільки на один виробничий ресурс, тоді як ціна на продукцію на всі інші ресурси залишається незмінною. На верхньому графіку рис. 3.19 крива R показує сумарну вартість продукту X , крива C – сумарну вартість ресурсів. Різниця між R і C , тобто прибуток, досягає свого максимуму при обсязі виробництва X_e . Зниження ціни одного ресурсу приводить до скорочення сумарних витрат виробництва, і крива C зміщується в положення C^* . За графіком максимум прибутку досягається в точці X^* , при цьому маса прибутку збільшується. Тобто, при зниженні ціни ресурсу виникає стимул до зростання виробництва продукції.

На нижньому рис. 3.19 наведені ізокванти заміщення двох ресурсів – A , на який знижена ціна, і B – усі інші ресурси. За рисунком зниження ціни на A веде до збільшення застосування й інших ресурсів. При обсягах виробництва X_e оптимальний набір ресурсів (A_e, B_e), при зниженні ціни ресурсу A і, як наслідок, збільшенні обсягів виробництва до X^* набір ресурсів досягає оптимуму в точці (A^*, B^*).

Коли ціни на ресурси не є фіксованими, ресурси переміщуються між різними секторами при зміні вартості граничного продукту і, таким чином, частина субсидій залишається у власника ресурсу чи фактора виробництва. Розмір такого трансферта залежить не тільки від еластичності попиту, пропозиції чи заміщення на ринку ресурсів, й від цінових еластичностей на ринку сільськогосподарської продукції. Якщо врахувати високий рівень монополізму на ринках ресурсів, то цілком можлива ситуація повного вилучення додаткових доходів сільськогосподарських товаровиробників на користь постачальників цих ресурсів.

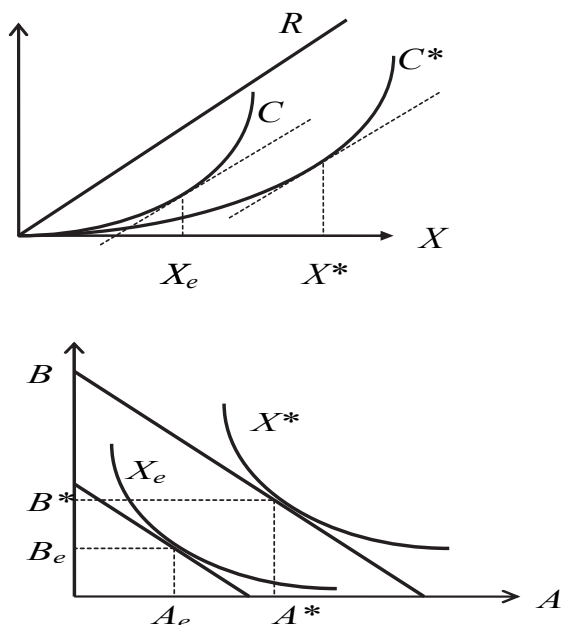

Рис. 3.19. Економічні наслідки від субсидування виробничого ресурсу

3). Пільгове кредитування. У зв'язку з високими відсотками за користування кредитами в Україні та враховуючи специфіку сільськогосподарського виробництва держава може здійснювати пільгове кредитування сільськогосподарських підприємств. На даний час пільгове кредитування базується на відшкодуванні з державного бюджету різниці у відсоткових ставках за користування кредитами.

4) Лізинг техніки. Субсидування засобів виробництва доповнюється стимулюванням попиту на продукцію промисловості, що здійснюється за рахунок запровадження лізингу. У сільськогосподарських підприємствах нині в наявності надто зношений парк сільськогосподарської техніки, проте у більшості з них відсутні кошти для її придбання. Для вирішення цього складного завдання розробляються відповідні державні програми, а в державному бюджеті передбачаються значні кошти для фінансування придбання техніки через лізингові операції.

5) Програмне управління. Розповсюджений і перспективний метод державного регулювання пропозиції — реалізація державних програм у сфері сільськогосподарського виробництва. Ці програми можуть бути спрямовані на розвиток відповідних галузей сільського господарства, виробництво суспільно необхідних продуктів, наприклад,

дитячого харчування, або здійснення робіт з поліпшення родючості чи меліорації земель. Ефективність програмного управління втрачають внаслідок того, що такі програми часто не забезпечуються бюджетним фінансуванням в повному обсязі, відбувається розпорошення ресурсів між значною кількістю таких програм.

6) Ліцензування учасників ринку може використовуватися як чисто інформаційний метод збору інформації про стан ринку і як інструмент усунення несумлінних конкурентів. Ліцензування відноситься до числа механізмів, що в принципі можуть сприяти зростанню корупції.

7). Контроль за якістю продукції включає систему сертифікації і набір передбачених законодавством інспекційних процедур. Обмеження щодо якості дозволяють витиснути з ринку дешеву, проте небезпечну для здоров'я населення продукцію.

8). Товарні інтервенції – заходи, симетричні до фінансових інтервенцій, і застосовуються для згладжування сезонного підвищення цін. Необхідність стабілізації ціни може виникнути і в тому випадку, коли ринкова ціна зростає внаслідок скорочення обсягу пропозиції чи внаслідок розширення ринкового попиту (рис. 3.20 а, б). В цьому випадку в якості інструменту стримування зростання ціни держава використовує товарні інтервенції на агропродовольчому ринку.

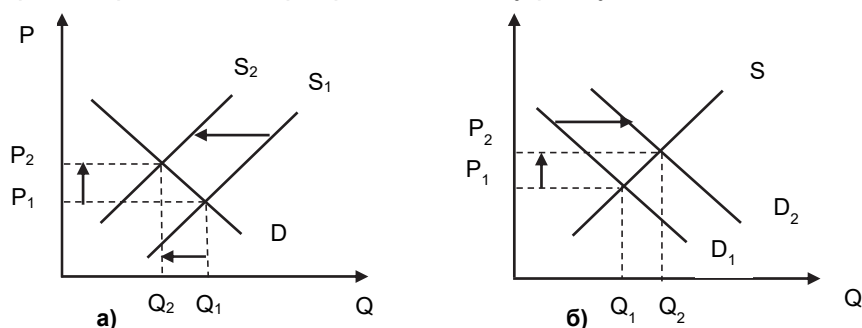

Рис. 3.20. Вплив різних факторів на ринкову ціну

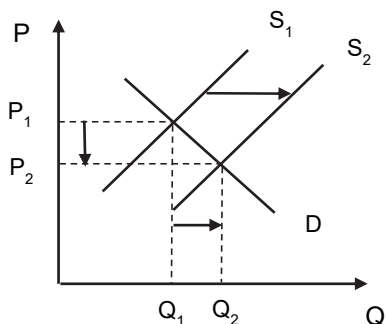

Рис. 3.21. Механізм дії товарних інтервенцій

На рис. 3.21 наведено ситуацію, коли держава вважає за необхідне знизити ціну до рівня P_2 . З цією метою збільшено на ринку обсяг пропозиції за рахунок здійснення товарних інтервенцій з державних резервів. Внаслідок збільшення пропозиції з Q_1 до Q_2 утворюється надлишок продукції ($Q_2 - Q_1$), при цьому ринкова ціна знижується з P_1 до P_2 .

Таким чином, інтервенції можуть застосовуватися в діапазоні між мінімальними і максимальними цінами: фінансові – між мінімальним рівнем (рівень початку інтервенції) і рівнем, за досягнення якого інтервенція припиняється; товарні – між максимальним рівнем (початок інтервенції) і рівнем, за досягнення якого інтервенція припиняється (3.22).

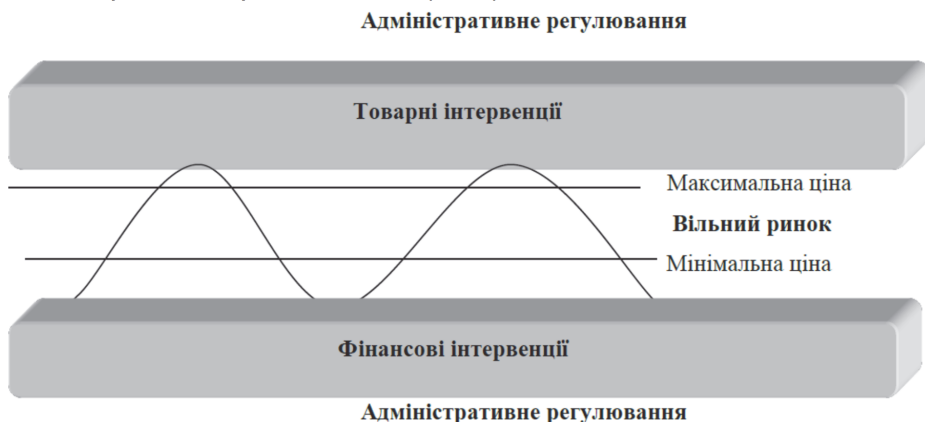

Рис. 3.22. Цінове регулювання ринку сільськогосподарської продукції

Економічний ефект від встановлення максимально допустимої ціни (ціна стелі) та мінімальної ціни на сільськогосподарську продукцію детально проаналізовано в даному навчальному посібнику у темі 2.

9). Збутова кооперація дозволяє консолідувати пропозицію щодо дрібних учасників ринку, наприклад, фермерських господарств чи господарств населення. Сприяючи розвитку кооперації держава стимулює пропозицію на відповідних продовольчих ринках.

10). Прямі платежі на підтримку доходів сільськогосподарських товаровиробників. У зв'язку з зміною характеру аграрної політики та формування цілей, спрямованих на підтримку доходів сільськогосподарських товаровиробників, важливе значення стали відігравати прямі виплати, що пов'язані зі скороченням угідь, поголів'я і проведенням екологічних та інституційних заходів. Це по суті не ринкові заходи, проте вони вписуються в загальну філософію економічного регулювання сільського господарства. Різний рівень таких

виплат та характер субсидій також має значення для встановлення рівня рівноваги між попитом і пропозицією, цінами і обсягами виробництва як у межах країни, так і на світовому ринку.

На рис. 3.23 показано вплив прямих виплат на ринкову рівновагу. Припустимо, що при відсутності субсидування на внутрішньому ринку має місце крива пропозиції A_i і крива попиту N_i . Внаслідок субсидування, крива пропозиції зміщується по вертикалі вниз на величину субсидії S на одиницю товару.

Специфічною особливістю такого економічного інструмента є те, що прямі виплати для підтримки доходів не пов'язані з обсягами виробництва. Разом із тим потрібно розуміти, що подібні виплати не стимулюють виробництво і в підсумку не приведуть до перевиробництва, як це відбувається при системі підтримки цін. У цьому випадку (якщо така політика проводиться незалежно від інших інструментів), ринкові ціни встановлювалися б на нижчому рівні, а експорт не потребував би додаткових витрат. Проте такі виплати здійснюються лише як додатковий інструмент до основних методів підтримки цін.

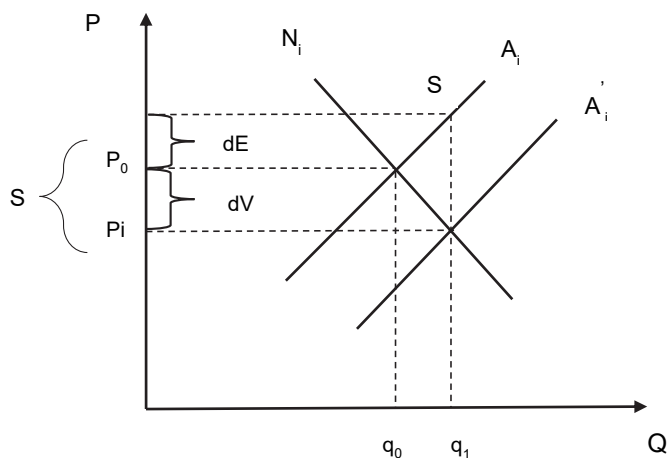

Рис. 3.23. Економічні наслідки від прямої підтримки доходів сільськогосподарських товаровиробників

Як справедливо зазначає М. Трейсі, пряма підтримка доходів фермерів має перевагу перед підтримкою цін на ринку, оскільки при її запровадженні виробництво безпосередньо регулюється ринковими сигналами, відбувається зміщення підтримки від споживачів до платників податків через національний бюджет. А оскільки оподаткування значним чином прогресивне і більше навантаження його припадає на людей з вищими доходами, то в

принципі це справедливіша система, ніж підтримка цін. Адже підвищення вартості одиниці продукції відбувається для всіх категорій громадян незалежно від їх доходів, що не відповідає принципу соціальної справедливості. Графічно це можна виразити наступним чином (рис. 3.24).

На рис. 3.24 показано взаємозв'язок кількох факторів – втрати платників податків (через податки), втрати споживачів (через вищий рівень цін) та взаємна залежність обсягів пропозиції продовольства й цін на нього. Рівновагу заданих факторів визначає рівень виробництва, закупівельних і роздрібних цін та податків.

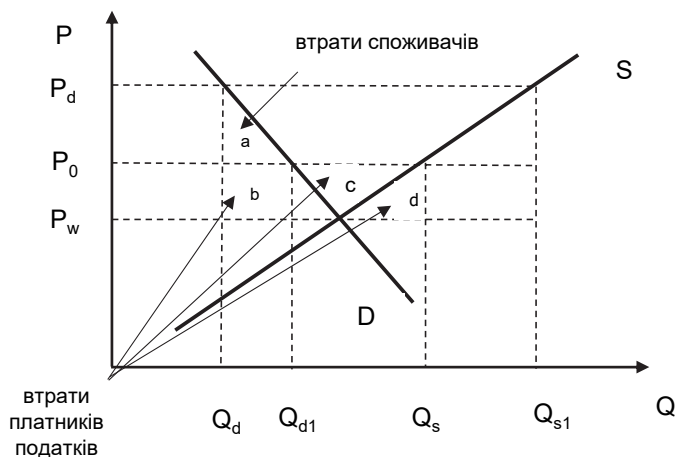

Рис. 3.24. Втрати платників податків та споживачів від програм з підтримки цін

де: a, b, c, d – різні рівні встановлення рівноваги при відповідних вихідних показниках

11). Виробничі квоти. Економічний зміст виробничих квот полягає в обмеженні реалізації продукції. Вони застосовуються в тому випадку, якщо скорочення посівних площ приводить до більш інтенсивного використання землі, що залишилася в обігу. При встановленні виробничої квоти кількість товарної продукції залишається постійною, починаючи з рівня, що визначається квотою. Квотування виробництва зумовлює підвищення цін і доходів фермерів. Разом із тим споживачі програють від недоспоживання продукції та від підвищення цін. До недоліків квотування можна віднести стимулювання збереження неефективного виробництва і високу вартість програми для держави. Механізм і наслідки запровадження виробничих квот наведено на рис 3.25.

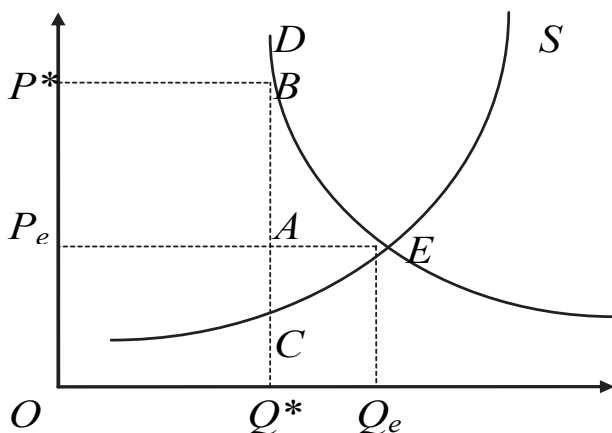

Рис. 3.25. Економічні наслідки від введення виробничої квоти на сільськогосподарську продукцію

За відсутності квотування виробництва фермери змогли б виробити обсяг продукції, що відповідає рівню Q_e , і продали б його за ціною P_e . Проте, державна програма обмежила виробництво сумарною квотою Q^* . При такому обсязі пропозиції ціна підвищується до рівня P^* , і виробники готові за цією ціною виробляти більше, однак їм це не дозволено. Якби не було програми, фермери одержали б від продажу обсягу продукції Q_e суму, рівну прямокутнику OP_eEQ_e . У результаті підвищення ціни до P^* фермер одержує OP^*BQ^* . Таким чином, його надходження від продажу виросли на $(OP^*BQ^* - OP_eEQ_e)$. У той же час фермери заощаджують на виробничих витратах, оскільки виробляють менший обсяг продукції. Крива пропозиції, як відомо, відображає граничні витрати в галузі, тому площа Q^*CEQ_e показує зекономлені витрати. Таким чином, втрата фермерів від недовиробництва рівноважного обсягу продукції дорівнює площі трикутника ACE , а чистий вигравш усього фермерського сектору від квотування визначатиметься величиною, рівної різниці площ $(P_e^*BA - ACE)$.

12). Обмеження виробництва сільськогосподарської продукції. Метою таких програм є як контроль надлишкового виробництва сільськогосподарської продукції, так і поліпшення стану довкілля. Наприклад, результати наукових досліджень свідчать, що виведення земель сільськогосподарського призначення з виробництва в цілому зменшують рівень ерозії ґрунтів, позитивно впливають на стан довкілля (CLARKE, 1992; FIRBANK, 1998), та зокрема, сприяють збільшенню видової різноманітності диких рослин і тварин, так званої «біодіверсифікації».

Застосування такого інструменту аграрної політики як виведення земель сільськогосподарського призначення з виробництва, дозволяє досягти необхідного контролю над пропозицією, не вдаючись до зниження цін на продукцію. Будь-яка схема такого виведення добровільна і припускає ту або іншу форму компенсації сільськогосподарському товаровиробникові.

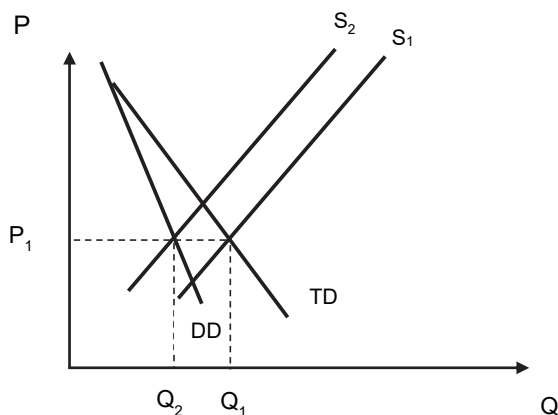

Рис. 3.26. Механізм обмеження використання землі

де DD – крива внутрішнього сукупного попиту; TD - крива попиту світового ринку.

На рис. 3.26 наведено зміщення кривої пропозиції від S_1 до S_2 , що приводить до скорочення обсягу виробництва від Q_1 до Q_2 . Зміщення кривої пропозиції відбулося внаслідок виведення з обороту частини земель сільськогосподарського призначення.

Бокс 4.

В 1988 р. Європейський Союз ввів першу програму виведення земель сільськогосподарського призначення з виробництва – «П'ятирічну добровільну програму виведення землі з сільськогосподарського виробництва» («Five-Year Voluntary Set-Aside Scheme»). Відповідно до даної програми виробники, які виводили зі складу ріплі 15% або більше площі своїх сільськогосподарських земель строком на п'ять років, отримували рентні платежі з бюджету ЄС. Крім того, в одному з років дії цієї схеми її учасники звільнялися від сплати податків спільної відповідальності. Це зробило програму надзвичайно привабливою, і число її учасників в цьому році було незвично високим. Крім того, програма добровільного виведення землі з виробництва не припускала ніяких обмежень щодо площі такої землі, тому окремі фермери вирішили зовсім не обробляти всю свою землю. Однак в цілому площа землі, яку виведено із

виробництва, становила відносно невелику частку від загальної площі землі під зерновими культурами.

Протягом періоду виведення землі з виробництва (з 15 січня по 31 серпня) така земля не може використовуватися в сільськогосподарському виробництві, за винятком вирощування певних непродовольчих культур, для яких, в свою чергу, передбачені суворі правила щодо використання отриманої продукції. Разом з тим, землі, виведені з виробництва, можуть використовуватися для тимчасового зберігання продукції підприємства, наприклад, скирти соломи або буртів цукрових буряків. Крім того, після закінчення періоду виведення землі з виробництва дозволяється використання у виробничих цілях ділянок, які не включені в сівозміну, однак фермери ні в якому разі не повинні змінювати сільськогосподарські ознаки таких земельних ділянок. Тобто на ділянках, які виводяться з виробництва, а також в безпосередній близькості до них, забороняється будівництво капітальних будівель, кам'яних стін, огорож, висаджування дерев, проведення зрошувальних каналів, риття котлованів, а також археологічні розкопки.

Для мінімізації втрат азоту земельні ділянки, виведені з виробництва, повинні бути покриті рослинним покривом, який може створюватися як внаслідок природного заростання, так і шляхом висівання насіння відповідних культур або збереження існуючої рослинності на ділянках, що ні оброблялися і в попередньому році. Рослинний покрив на ділянках, виведених з виробництва, повинен зберігатися до 1 липня, разом з тим для контролю бур'янів дозволяється вибіркове використання гербіцидів.

3.4. Інструменти регулювання зовнішньоекономічної діяльності

Усі держави світу пов'язані між собою складними схемами зовнішньоекономічних відносин — торгівлею, переміщенням капіталів, робочої сили, валютними операціями тощо. Зовнішньоекономічні відносини будь-якої країни розвиваються на основі міжнародного поділу праці та відкритості економіки.

Зовнішньоекономічна діяльність — це сукупність відносин суб'єктів господарської діяльності України та іноземних суб'єктів господарювання, побудованих на принципах взаємної вигоди, еквівалентного обміну і дотримання положень міжнародного права.

Розвиток зовнішньоекономічної діяльності суб'єктів господарювання сприяє включенню національної економіки у світові господарські процеси, посиленню її конкурентоспроможності на світових ринках, підвищенню технічного рівня виробництва, раціональному використанню всіх ресурсів, ліквідації дефіциту, підвищенню рівня життя населення, розв'язанню багатьох соціальних та екологічних проблем.

Держава бере активну участь у розвитку ЗЕД шляхом цілеспрямованого впливу на певні сфери й об'єкти цієї діяльності. Такий вплив здійснюється за допомогою комплексу інструментів регулювання, які поділяються залежно від застосування мита на тарифні та нетарифні (табл. 3.2).

Таблиця 3.2

Класифікація інструментів регулювання зовнішньоекономічної діяльності

Методи		Інструменти	Регулює переважно	
Тарифні		Митні податки Тарифна квота		імпорт імпорт
Нетарифні	кількісні	Квотування Ліцензування “Добровільні обмеження”	експорт експорт	імпорт імпорт
	приховані	Державні закупівлі Вимоги про зміст місцевих компонентів Технічні бар'єри Податки і збори		імпорт імпорт імпорт імпорт
	фінансові	Субсидії Кредитування Демпінг	експорт експорт експорт	

Мито є найдавнішим інструментом торговельної політики. Загалом **мито — це податок, який держава накладає на товар, якщо він перетинає державний кордон або кордон митної зони**. Мито виконує *захисну* та *фіскальну* функції.

Раніше мито слугувало насамперед фіскальним цілям — отриманню державних доходів. Воно належить до найстаріших джерел доходів держави. Однак мито є не тільки джерелом доходів держави, а й так званою тарифною перешкодою для торгівлі. Нарахування мита штучно підвищує ціну товарів при переміщенні їх через кордон, що впливає на попит та пропозицію.

Мотиви нарахування мита сьогодні такі:

- для формування доходів держави (так званий фіскальний мотив);
- для коригування рівноваги платіжного балансу;
- для захисту вітчизняних товаровиробників (класичний аргумент захисного мита);
- для захисту економіки країн, що розвиваються;
- для захисту молодих галузей вітчизняної економіки;
- для захисту вітчизняних робочих місць;

- для перерозподілу доходів;
- позаекономічні мотиви (національний престиж, національна безпека тощо).

Мито являє собою загальнодержавний податок на товари, які переміщуються через митний кордон України. Платниками мита є фізичні та юридичні особи, які переміщують товари через митний кордон України.

Таблиця 3.3

Класифікація мита

За напрямом товарних потоків	Експортне	<i>Імпортне</i>	Транзитне
За способом стягнення	Адвалерне	Специфічне	Комбіноване
За характером застосуванням	Сезонне	Антидемпінгове	Компенсаційне
За походженням	Автономне	Конвенційне	Преференційне
За типом ставок	Постійне	Змінне	-
За способом нарахування	Номінальне	Ефективне	-

1. За напрямом товарних потоків розрізняють:

1. **Ввізне** – мито, яким оподатковуються товари, що ввозяться в країну з метою реалізації на внутрішньому ринку країни.
2. **Вивізне** – мито, яким оподатковуються товари, що вивозяться з країни з метою реалізації на зовнішньому ринку.
3. **Транзитне мито** – мито, яке стягується з товарів, що перевозяться транзитом через територію певної країни.

Найбільше економічне значення сьогодні має ввізне мито. Вивізне мито накладається тільки деякими країнами, насамперед на аграрні продукти та сировину.

З метою захисту внутрішніх агропродовольчих ринків використовується ввізне (імпортне) мито, що являє собою податок, який держава накладає на товар, якщо він перетинає державний кордон або кордон митної зони. На рис. 3.24 крива S_d відображає пропозицію внутрішнього виробника. При рівноважній ціні P_e обсяг внутрішнього виробництва буде дорівнювати X_e . Пропозиція світового ринку, тобто імпорту, абсолютно еластична. Тому якщо ціна світового ринку P_e , то імпортна пропозиція буде відображатися кривою S_i . Сумарна пропозиція наведена жирною лінією. Попит на продукцію на внутрішньому ринку складає Q_e (Рис. 3.27).

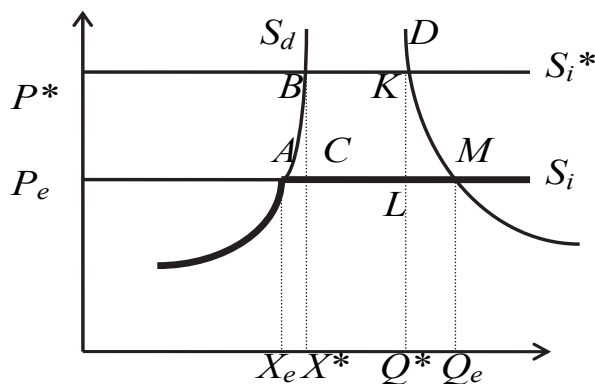

Рис. 3.27. Економічні наслідки від введення ввізного мита на сільськогосподарську продукцію

Нехай для підвищення внутрішньої ціни на продукт уряд вводить імпортне мито $T = P^* - P_e$. Тоді імпортна пропозиція збільшиться на рівень S_i^* , внутрішнє виробництво зросте до X^* , а внутрішнє споживання скоротиться до Q^* . Таким чином, виграв фермерів від введення мита T складає $PeP^*BA = PeP^*BP - ABC$. Споживачі від підвищення цін втрачають KLM . Для держави це одна з небагатьох програм підтримки фермерських цін, що не коштує їй нічого, а навпаки, забезпечує додатковий дохід, який дорівнює обсягові імпорту, помноженому на T , тобто $T(Q^* - X^*) = BCKL$.

Митно-тарифне регулювання експорту є заходом симетричної дії до митно-тарифного регулювання імпорту. Незважаючи на те, що в більшості розвинутих країн експортне мито не застосовується, а в США його введення навіть заборонено конституцією – воно використовується для обмеження вивозу з країни продуктів, внутрішня ціна яких на порядок нижча від світової.

Якщо уряд намагається обмежити експорт за допомогою ввізного мита, то внутрішня ціна на продукцію знижується на розмір мита від P_w до P_{w+t} (рис. 3.28). Крива сукупного попиту зміщується вниз на величину запровадженого мита на рівень S_{d+w+t} . При новому рівні попиту рівновага внутрішньої пропозиції і сукупного попиту досягається в точці G , в якій внутрішнє споживання збільшується на Q_1Q_2 , а внутрішня пропозиція знижується Q_5Q_4 . Експорт скорочується від Q_5Q_1 до Q_4Q_2 . Внаслідок запровадження мита відбулося збільшення внутрішнього споживання і скорочення внутрішнього виробництва продукції, що у свою чергу привело до скорочення експорту.

Специфічні мита в основному накладаються на стандартизовані товари і мають значну перевагу, оскільки прості в адмініструванні і в більшості випадків не залишають свободи для зловживань. Проте рівень митного захисту з допомогою специфічних мит залежить від коливання ціни на товари.

Наприклад: специфічне мито в 1000 дол. США за один імпортований автомобіль значно сильніше обмежує імпорт автомобіля ціною 8000 дол. США, оскільки складає 12,5% його ціни, ніж автомобіля ціною 12000 дол. США, оскільки складає 8,3% його ціни. Як наслідок, імпортовані ціни зростають, рівень захисту внутрішнього ринку з допомогою специфічного тарифу падає. Але, з іншого боку, під час економічного спаду і падіння імпортованих цін специфічний тариф збільшує рівень захисту національних виробників.

3. За характером мито буває:

1. Сезонне – мито, яке використовується для оперативного регулювання зовнішньої торгівлі продукцією сезонного характеру, перш за все сільськогосподарської. В основному термін їх дії не може перевищувати декількох місяців на рік, і на цей період дія звичайного митного тарифу по цих товарах призупиняється.

2. Антидемпінгове – мито, яке використовується у випадку ввезення на територію країни товарів за ціною нижчою, ніж їх нормальна ціна в експортуючій країні, якщо такий імпорт завдає збитків місцевим виробникам подібних товарів або перешкоджає організації і розширенню виробництва таких товарів.

3. Компенсаційне – мито, яке стягується з імпорту тих товарів, при виробництві яких прямо чи опосередковано використовувалися субсидії, якщо їх імпорт завдає шкоди національним виробникам таких товарів.

4. За походженням:

1. Автономне – мито, яке вводиться на основні односторонніх рішень органів державної влади. В основному рішення про введення митного тарифу приймається у вигляді закону парламентом держави, а конкретні ставки мита встановлюються відповідним відомством (за звичай міністерством торгівлі, фінансів або економіки) і одобряються урядом.

2. Конвенційне (договірне) – мито, яке встановлюється на базі двосторонньої або багатосторонньої угоди, такої як ГАТТ, або угоди про митний союз.

3. Преференційне – мито, яке має нижчу ставку порівняно із звичайним діючим митним тарифом, яким оподатковуються товари на

основі багатосторонніх угод, на товари походженням з країн, що розвиваються.

З 1971 року діє Загальна система преференцій, яка передбачає значне зниження імпорتنих тарифів розвинутих країн на імпорт готової продукції з країн, що розвиваються. Україна, як й інші країни, з імпорту з країн, що розвиваються не стягує мито взагалі.

5. За типом ставок:

1. Постійні – митний тариф, ставки якого одночасно встановлені органами державної влади і не можуть змінюватися залежно від обставин. Більшість країн світу мають тарифи з постійними ставками.

2. Змінні – митний тариф, ставки якого можуть змінюватися у встановлених органами державної влади випадках (у разі зміни рівня світових або внутрішніх цін, рівня державних субсидій). Такі тарифи досить рідке явище, але використовуються, наприклад, у Західній Європі в рамках єдиної сільськогосподарської політики.

6. За способом вирахування:

1. Номінальні – тарифні ставки, вказані в митному тарифі. Вони можуть дати тільки саме загальне уявлення про рівень митного оподаткування, якому країна піддає свої імпорт або експорт.

2. Ефективні – реальний рівень митного податку на кінцеві товари, нарахованого з урахуванням рівня мит, накладених на імпортні вузли і деталі цих товарів.

Тарифна квота – це різновид змінних мит, ставки яких залежать від обсягу імпорту товару: при імпорті у межах певних кількостей (квот) він оподатковується за базовою внутрішньоквотою ставкою тарифу, при перевищенні певного обсягу імпорт оподатковується за вищою, понадквотою ставкою тарифу. Тарифне квотування є інструментом комбінованого характеру, який поєднує елементи економічного і адміністративного впливу. Активно застосовується в ЄС, а також передбачено Угодою із сільського господарства у рамках ГАТТ/ВТО.

Тарифні квоти не накладають жодних обмежень на загальну кількість товару, що імпортується; вони обмежують лише преференційну торгівлю. В рамках СОТ тарифні квоти використовуються для реалізації мінімальних зобов'язань щодо доступу на ринок, передбачені в Угоді по сільському господарству.

Відповідно до вимог ГАТТ/СОТ встановлення тарифних квот повинно відповідати наступним принципам:

- виконання зобов'язань щодо зв'язаних тарифів;
- недискримінаційність тарифних квот;
- прозорість запровадження тарифних квот;

- – будь-які процедури ліцензування імпорту, що стосуються тарифних квот, відповідають угодам з цього питання.

Угода про асоціацію між ЄС та Україною передбачає застосування тарифних квот для певних «чутливих» товарів:

Тарифна квота ЄС: 36 груп товарів (Додаток І-А, Доповнення А).

Тарифна квота України: 3 групи товарів (Додаток І-А, Доповнення В).

Тарифна квота ЄС стосуються:

1. **продуктів тваринного походження:** м'яса (яловичини, свинини, баранини, курятини), молока та молочних продуктів, яєць, меду тощо;
2. **продуктів рослинного походження:** зерна (пшениці, ячменю, вівса, кукурудзи), грибів, часнику тощо;
3. **готових харчових та інших продуктів:** цукру та цукрових продуктів, виноградного та яблучного соку, цукрової кукурудзи, оброблених томатів, етанолу, цигарок.

Тарифна квота визначають обсяг, який може постачатися за нульовими ставками (табл. 3.4). Якщо квоту перевищено, до експортера застосовуються ставки РНС (Режим найбільшого сприяння – це не менш сприятливий режим, який надається державами одна одній у міжнародному договірному порядку у сфері торгівлі, мореплавства, правового становища громадян, мит тощо, ніж той, який наданий чи буде наданий кожною зі сторін, що домовляються, будь-якій третій країні).

Тарифна квота застосовуються двома способами:

- перший прийшов – перший отримав;
- імпортна ліцензія.

Для регулювання міжнародної торгівлі використовуються також **нетарифні методи**. Нетарифні методи регулювання поділяються на: а) кількісні обмеження (квотування; ліцензування; «добровільні обмеження»); б) приховані: (державні закупівлі; вимоги про вміст місцевих компонентів; технічні бар'єри; податки і збори); фінансові: (субсидії, кредитування, демпінг).

Таблиця 3.4

**Тарифні квоти ЄС на імпорт деяких видів агропродовольчої продукції
України в межах формування зони вільної торгівлі Україна-ЄС**

Категорія	Обсяг тарифної квоти, т/рік	Мито в межах квоти	Експорт України до ЄС в 2014 р., т	Експорт України до ЄС в 2013 р., т	Мито за межами квоти (РНС)
Мед	5000	0%	26121	17145	17,3%
Ячмінна крупа і борошно	6000	0%	12653	12211	93 євро/т
Оброблені томати	10000	0%	11411	1391	14,4%
Виноградний та яблучний сік	10000	0%	84032	73834	18,9%+27євро/гл; 36,5%+121євро/гл
Пшениця м'яка, пшеничне борошно та гранули	950000	0%	1048614	101658	95 євро/т
Кукурудза, кукурудзяне борошно та гранули	400000	0%	7680590	6482331	5,35 євро/т (з липня 2014 р.)
М'ясо птиці та напівфабрикати	36000	0%	17408	496	149 євро/т

Джерело: [21].

Кількісні обмеження – це засіб нетарифного регулювання торговельного обороту, який полягає у визначенні переліків та граничних обсягів товарів, дозволених до експорту або імпорту протягом певного періоду (наприклад, ліцензування та квотування експорту/імпорту). До технічних бар'єрів відносять засоби, які утруднюють торгівлю між державами, зокрема: національні стандарти та вимоги, системи сертифікації продукції; санітарні, фітосанітарні, ветеринарні норми та вимоги; вимоги екологічного характеру; специфічні вимоги до упаковки та маркування товарів тощо.

Квотування імпорту застосовують для обмеження надходження імпорту на внутрішній ринок. На відміну від запровадження імпортного мита, квотування дає можливість добре прогнозувати ситуацію на ринку та швидко і без втрат одержати значні бюджетні доходи. Експортні квоти можна використовувати для обмеження вивозу продукції з країни. Проте пряме квотування відносять до небажаних заходів регулювання з позицій СОТ, і від нього в перспективі потрібно відмовитися. Разом із тим імпортні квоти не являють собою безпосередніх жорстких кількісних обмежень щодо імпорту і з погляду СОТ мають право на застосування.

Механізм дії імпорتنих квот наведений також на рис. 3.27. Тільки замість фіксування імпортного мита $T=P^*-P_e$, держава тепер фіксує обсяг дозволеного імпорту $q=Q^*-X^*$.

Вигоди й втрати фермерів і споживачів такі ж, що й при запровадженні імпорتنих квот. Різниця в тому, що держава не одержує надходжень від імпортного мита. Дохід, рівний площі $ABKL$, потрапляє до тих, хто одержав право придбати продукцію на світовому ринку за ціною P_e і продати на внутрішньому ринку за ціною P^* . Така їхня перевага дозволяє державі ввести платний (конкурсний) розподіл квот. У цьому випадку дохід $ABKL$ буде поділений між бюджетом й імпортерами. На відміну від імпортного мита квоти працюють не так ефективно в умовах нестабільності світових цін. А оскільки світові ціни на агропродовольство істотно змінюються, то країни іноді вводять змінні імпортні мита: якщо світова ціна змінилася на ΔP , то й імпортне мито змінюється на ΔP .

Технічні бар'єри. Технічні бар'єри застосовуються з метою захисту життя і здоров'я населення, тварин та рослин і забезпечують недопущення проникнення в країну неякісної продукції. Проте загальна вимога до застосування технічних бар'єрів згідно з Угодами СОТ – вони не повинні бути дискримінаційними чи становити засіб прихованого протекціонізму.

До технічних бар'єрів відносять заходи, які ускладнюють торгівлю між державами, зокрема: національні стандарти та вимоги; система сертифікації продукції; санітарні, фітосанітарні й ветеринарні норми та вимоги; вимоги природоохоронного характеру; специфічні вимоги до упаковки та маркування.

Субсидування експорту являє собою захід прямої підтримки експортерів, що підпадає під обмеження СОТ. Механізм дії експортних субсидій наведений на рис. 3.29.

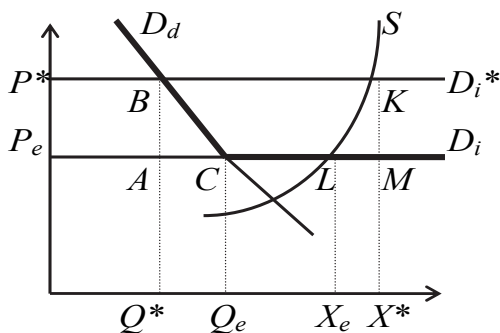

Рис. 3.29. Економічні наслідки від застосування експортних субсидій на сільськогосподарську продукцію

Держава виплачує експортні субсидії, що дорівнює площі $ABKM$. Споживачі несуть додаткові витрати у зв'язку зі зростанням ціни і зменшенням продукції на ринку, що відповідає $PeP*BC$. Виробники одержують додатковий дохід $PeP*KL$. Таким чином, соціальні витрати на проведення експортних субсидій дорівнюють $PeP*KL - ABKM - PeP*BC = ABC + KLM$.

Кредитування і страхування експорту застосовується для стимулювання експорту продукції. Часто кредитування і страхування експорту бере на себе держава, і воно здійснюється на пільгових умовах.

Просування продуктів на іноземні ринки. Просування товарів, або промоушен, можна розглядати як один із заходів державного стимулювання імпорту. Держава допомагає вітчизняним компаніям вийти на іноземні ринки. Для цього організуються спеціальні промоушен-фірми, що організують іноземні виставки, рекламні акції тощо. Іноді держава ставить відкриття іноземних ринків для своїх компаній однією з умов у двосторонніх економічних переговорах.

3.5. Інструменти організаційного, інфраструктурного та інформаційного характеру

До заходів організаційного, інфраструктурного та інформаційного характеру відносять:

1. Розвиток біржової торгівлі. У сучасних умовах розвитку аграрного сектору України необхідним є забезпечення ефективного функціонування біржового ринку сільськогосподарської продукції. Його метою є створення цивілізованих економічних відносин між виробниками і споживачами агропродукції на внутрішньому і зовнішньому ринках. Багатовіковий досвід діяльності біржових ринків у країнах із розвинутою економікою доводить їх спроможність виконувати функції прозорого ціноутворення, страхування цінових ризиків, трансферту товарних і фінансових потоків, прогнозування та планування виробництва тощо. Для вітчизняного біржового ринку це ще й забезпечення прозорості експортно-імпортних товарних потоків сільськогосподарської продукції та продовольства. Проте сучасна біржова торгівля не в повній мірі відповідає покладеним на неї функціям, що пов'язано з низькою активністю учасників внутрішнього ринку, великою кількістю товарних бірж, відсутністю досконалої законодавчої та матеріально-технічної бази для проведення торгів із застосуванням сучасних біржових інструментів. Відтак біржова

торгівля сільськогосподарською продукцією та продовольством на сучасному етапі розвитку потребує суттєвого вдосконалення.

До основних функцій біржі належить, по-перше, концентрація попиту і пропозиції в одному місці. На торгах зосереджуються покупці та продавці однорідних видів товарів, зацікавлені в укладенні угод, які укладаються за принципом рівноправності учасників торгів, застосування вільних (ринкових) цін, публічного проведення біржових торгів.

По-друге, формування ринкових цін, оскільки тільки під час конкурентних торгів визначаються реальна вартість товару. Цим біржова ціна відрізняється від договірних цін позабіржового ринку. На біржових торгах ціна формується під впливом конкурентних дій покупців та продавців однорідних товарів, тому реально відображає фактичний стан ринку та є його індикатором. У свою чергу, договірні ціни визначаються двома особами: продавцем та покупцем товару, та не завжди відображає ситуацію на ринку.

По-третє, розповсюдження інформації про кон'юнктуру біржового ринку всім зацікавленим суб'єктам господарської діяльності. Немає різниці, реалізується продукція на біржі чи збувається на позабіржовому ринку: суб'єкти договірних відносин, мають знати біржову ціну, виходячи з якої самостійно визначати вартість власного товару.

Держава може стимулювати розвиток біржової торгівлі, здійснюючи через біржі закупівлю продукції для спецспоживачів, держрезерву, а також використовуючи біржі для проведення товарних та фінансових інтервенцій.

2. Розвиток торгівлі деривативними інструментами.

Глобалізація світового біржового ринку сприяла значній трансформації напрямів використання деривативів – (від англ. *Derivative*) – це похідний інструмент, вартість якого похідна від фактично пропонованої ціни будь-якого активу, що знаходиться в його основі (товару, цінних паперів, валюти). У Податковому кодексі України, «дериватив – це стандартний документ, що засвідчує право та/або зобов'язання придбати або продати цінні папери, матеріальні або нематеріальні активи, а також кошти на визначених ним умовах у майбутньому».

Деривативи виникли як відповідь на необхідність боротьби з ціновою волатильністю на товарних ринках як інструменту хеджування цінових ризиків. У зв'язку з цим можна констатувати, що першочерговим призначенням деривативів в умовах ринкової економіки є надання можливості уникнення втрат через управління ризиками. При цьому, під управлінням ризику слід розуміти як страхування ризиків учасників, так і перерозподіл ризиків між усіма учасниками ринку.

Торгівля ф'ючерсами, опціонами, свопами й іншими деривативами дозволяє учасникам продовольчих ринків хеджувати свої ризики і повною мірою гарантувати свою прибутковість. Проте на сучасному етапі учасники ринку не володіють достатніми фінансовими можливостями для самостійної організації такої торгівлі. Тому зараз їм необхідна підтримка як одного з гарантів деривативних угод.

3. Розвиток системи складських документів на зерно.

Коливання цін і нагальна потреба у коштах для фермерів є частинами загальної проблеми для виробників сільськогосподарської продукції взагалі, та в Україні зокрема. Це створює системне коло заборгованості, яке фермерам важко подолати, і це загальна проблема в ланцюгу доданої вартості сільського господарства в країні. Такі проблеми можуть бути вирішені через застосування системи складських документів на зерно – це законодавчо врегульовані правила та процедури обороту складських документів між суб'єктами зернового ринку, які врегульовують правовідносини, пов'язані з правами власності, економічними й організаційними відносинами, що виникають при зберіганні товару та відчуженні прав власності на нього.

Фінансування під складські документи (ФСД) проводиться з використанням документів, пов'язаних з безпечним зберіганням сільськогосподарської продукції на складі як застави (рис. 3.30).

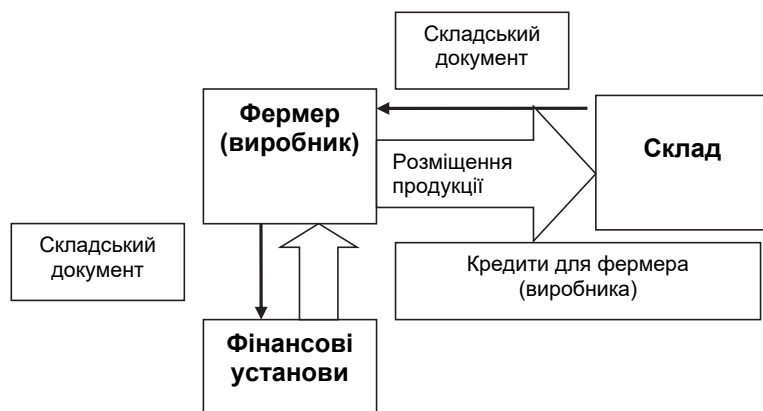

Рис. 3.30. Загальна схема фінансування після збору врожаю на основі системи складських документів

Джерело: [59].

Фермери використовують свій врожай як заставу позики. Виробники розміщують свій урожай на складі, де виробник отримує квитанцію або свідоцтво, що підтверджує зберігання продукції певної кількості, якості і сортності. Потім фермер може використовувати

отримані складські документи як форму застави для отримання кредиту при збереженні власності. ФСД надає фермерам більш легкий доступ до фінансування після збору врожаю і можливість використовувати всі переваги збільшеної ціни під час міжсезоння (для сезонних сільськогосподарських культур). Склад зберігає продукцію у сертифікованих умовах і працює як комерційне підприємство, отримуючи плату за послуги зберігання та забезпечення інших необхідних послуг.

ФСД як система, таким чином, сприяє досягненню подвійної мети: забезпечення ланцюга вартості послуг для виробників зі складування, і одночасно доступ до кредитів під заставу продуктів, які зберігаються. Це дає можливість фермерам продавати свою продукцію за прийнятнішою ринковою ціною, зберігаючи її до піка зростання цін і в той же час маючи кошти для покриття боргів. У цілому, система складських документів забезпечує співпрацю між банками, виробництвом, страхуванням і торговельними системами на аграрному ринку на основі сталої платформи.

4. Сертифікація зернових складів на відповідність послуг із зберігання зерна та продуктів його переробки є однією з найважливіших умов успішного функціонування системи складських документів на зерно, особливо при використанні цих документів для кредитування сільськогосподарських товаровиробників. Основна мета цієї сертифікації відповідності полягає в захисті прав вкладників зерна – виробників зерна і власників зерна – отримувати своє зерно назад у тій же якості і кількості, що передбачені у відповідних угодах зі складами або, у разі, якщо це не стає можливим, отримати адекватну компенсацію.

Таким чином, одним із найбільш важливих і критичних завдань серед інших, що виконуються підсистемою сертифікації – реалізація державного контролю за наданими послугами зберігання сільськогосподарської продукції та продуктів її переробки і контроль за їх ринками.

5. Регулювання логістичних витрат. Основним завданням транспортного обслуговування аграрних підприємств є своєчасне вивезення сільськогосподарської продукції, її подальшої переробки, зберігання та своєчасної доставки продуктів харчування до кінцевого споживача.

Розвиток аграрного сектору передбачає реалізацію системного підходу, що ґрунтується на поєднанні можливостей виробництва, розподілу і зберігання окремих видів сільськогосподарської продукції. Саме логістика виступає потужним інструментом підвищення ефективності діяльності, оскільки дозволяє оптимізувати рух сільськогосподарської продукції від виробника до споживача. А від якості та оперативності транспортування продукції залежить її

конкурентоспроможність та, відповідно, фінансові результати діяльності підприємства.

Від безперебійної та ритмічної роботи транспорту залежить загальна затратність діяльності. На транспортуванні вантажів та вантажно-розвантажувальних роботах у сільськогосподарських підприємствах, доставці продукції рослинництва і тваринництва на переробку і на продаж, обслуговуванні підприємств переробної промисловості використовується близько 40% нафтопродуктів із загальної їх кількості. Кожний четвертий працівник залучається до виконання транспортних робіт.

Витрати на перевезення вантажів і виконання вантажно-розвантажувальних робіт становлять 18–22% від загального розміру витрат на виробництво і реалізацію сільськогосподарської продукції. З підвищенням рівня інтенсивності сільського господарства питома вага транспортних витрат зростатиме. Тому зменшення транспортних витрат виступає значним резервом зниження собівартості сільськогосподарської продукції.

Наразі витрати українських аграріїв на логістичну і транспортну складову перевищують аналогічні витрати європейських і американських компаній. Це знижує конкурентоспроможність української сільськогосподарської продукції на світових ринках. Крім того, сьогодні в українському АПК склалася ситуація, при якій зростання зернового експорту випереджає розвиток логістики. За прогнозами, до 2022 року експорт українських зернових на світові ринки складе 41 млн тонн, що на 46% більше, ніж у 2013 році, а традиційним експортним ринком для України стане Азія.

Як підраховували в компанії Noble Resources Ukraine, доставка аграрної продукції з поля до внутрішнього елеватора порту з урахуванням всіх додаткових витрат (на державну сертифікацію, навантаження та інше) обходиться українським сільськогосподарським виробникам майже в 33 долари США за 1 тонну. Тобто, витрати на логістику при експорті з України в два рази вищі, ніж з ЄС, і в 1,7 раза – ніж із США. Одна з причин – складність процесів документарного оформлення українського експорту, які вимагають значних грошових і часових витрат [80].

6. Інформаційне забезпечення агропродовольчих ринків – найважливіший механізм ринкового саморегулювання.

У сучасних умовах глобалізації стимулювання переходу сільського господарства на інноваційний шлях розвитку з використанням інформаційних технологій вимагає розробки комплексних заходів та ефективних механізмів державної політики. Ефективні заходи аграрної політики в інформаційній сфері полягають у розв'язанні проблем застосування в процесі державного управління

електронного урядування, забезпеченні сільськогосподарським виробникам доступу до мережі Інтернет для збільшення обсягів виробництва агропродовольчої продукції, підвищення конкурентоспроможності вітчизняного агропромислового комплексу, зростання доходів та зайнятості сільського населення.

Розвиток інформаційного забезпечення аграрного сектору економіки України потребує вдосконалення механізмів реалізації державної аграрної політики та формування системи державної маркетингово-логістичної підтримки виробників сільськогосподарської продукції. Це, у свою чергу, сприятиме економічній конкуренції на ринках аграрної продукції та інформаційній підтримці управлінської діяльності господарюючих суб'єктів аграрного сектору економіки та ринкової інфраструктури.

Державна аграрна політика має сприяти розвитку інфраструктури аграрного ринку та забезпечити вирішення наступних завдань: формування оптових ринків аграрної продукції та матеріально-технічних ресурсів; розвиток мережі агроторгових домів, а також системи дорадництва.

Інформаційне забезпечення розвитку ринків основних видів аграрної продукції є одним із важливих компонентів у системі ресурсного забезпечення управлінської діяльності суб'єктів ринкової інфраструктури, об'єднуючим елементом у мережі формувань асоційованого типу, координуючим ланцюгом окремих сегментів аграрного ринку, об'єктивним орієнтиром під час прийняття рішень у системі державного регулювання реалізації сільськогосподарської продукції і продовольства та вдосконаленні політики держави щодо розвитку цих ринків.

Основна мета інформаційного забезпечення – це створення прозорого інформаційного середовища з питань функціонування ринків на базі використання можливостей новітніх інформаційних технологій та засобів телекомунікації, теле-, радіомовлення, преси. Інформаційне забезпечення ринкових формувань асоційованого типу має створюватися з використанням корпоративних комп'ютерних мереж та розподілених баз даних суб'єктів аграрного ринку. Необхідною умовою його успішного функціонування є попередня типізація основних офісних інформаційних програм суб'єктів ринку, що входять до складу таких формувань [77].

Значну частину витрат щодо інформаційного забезпечення ринків у сучасних умовах може перебрати на себе держава. Забезпечуючи інформаційну прозорість ринків і надаючи учасникам ринку інформацію, держава має право вимагати від своїх партнерів відповідного рівня інформаційної відкритості і співробітництва в інформаційній сфері.

ЛІТЕРАТУРА ДО РОЗДІЛУ 1

1. Аверкиева Е.С. Теоретико-методологические аспекты исследования общественного благосостояния // Journal of Economic Regulation (Вопросы регулирования экономики) Том 5, №4. 2014. С.44-61.
2. Аграрная политика России в контексте государственной безопасности (политологический анализ): монография / И.М. Зейналов. – М.-Берлин: Директ-Медиа, 2016. – 243 с.
3. Аграрная политика: научные основы и «особый российский путь» ее осуществления / И. Н. Буздалов // Россия и современный мир. - 2015. - № 2. – С.129-143.
4. Аграрний устрій України : наукове видання ; за ред. Ю.О. Лупенка, М.Ф. Кропивка - К.: ННЦ «ІАЕ», 2017. - 72 с.
5. Алексеев В.В. Агропромышленный менеджмент / Алексеев В.В., Агаев Б.В., Сагдеев М.А. – М. : ООО «ДеКА», 2003. – С. 92.
6. Андрійчук В.Г. Сучасна аграрна політика: проблемні аспекти /Андрійчук В.Г., Зубець М.В., Юрчишин В.В. – К.: Аграрна наука, 2005. – С. 42
7. АПД (2017): Аграрні перспективи України 2017-2030. Базовий сценарій: прогнозні оцінки розвитку аграрного сектору за умов поточних економічної та політичної ситуацій та відсутності державної підтримки. Київ.
8. Аткинсон Э., Стиглиц Дж. Лекции по экономической теории государственного сектора М., 1995.
9. Баумоль У. Экономическая теория и исследование операций. М., 1965.
10. Баутвелл У. Взаимодействие между рынком и правительством. Доклад на симпозиуме экономистов США и СНГ / У. Баутвелл. – М.: 1992. – С. 1.
11. Білінська О.В. Правові засади державної аграрної політики України: дис. канд. юрид. наук: 12.00.06 / Білінська Ольга Володимирівна. – Х., 2013. – С. 15.
12. Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе. М., 1994. С. 546-547.
13. Бобкова С.И. Влияние ценовой эластичности на рынок продовольственных ресурсов // Известия Самарского научного центра Российской академии наук, 2006. т. 8, №4, с. 1002-1012.
14. Бородин К.Г., Строков А.С. Модели частичного равновесия, как инструмент исследования и прогнозирования состояний рынков продовольствия //Информатизация в АПК: состояние, тенденции, перспективы (Никоновские чтения - 2012). – 2012. – с. 234-237.
15. Буздалов И.Н. Аграрная теория: концептуальные основы, тенденции развития, современные представления / Буздалов И.Н. – М.: Академия, 2005. – С.105.
16. Бьюкенен Дж. Конституция экономической политики // Вопр. экономики. 1994. № 6. С.108
17. Бьюкенен Дж. Минимальная политика рыночной системы // Вопр. экономики. 1990. № 12. С.11-12.
18. Варламов Т.П. Большая экономическая энциклопедия: Самое полное современное издание: Более 7000 экономических терминов /Авт. кол. : Т. П. Варламова, Н. А. Васильева, Л. М. Неганова и др. — М. :Эксмо,2008. — С. 816

19. Великий енциклопедичний юридичний словник / [за ред. Ю.С. Шемшученка]. – К. : ТОВ «Вид-во «Юридична думка», 2007. – С. 652.
20. Великий тлумачний словник сучасної української мови: 170000 слів і словосполучень / [авт.-уклад. Бусел В. Т.]. – К. : Ірпінь: ВТФ «Перун», 2004. – С.785.
21. Вероніка Мовчан. Тарифні квоти ЄС на імпорт з України./ Вероніка Мовчан, Ірина Коссе, Рікардо Джуччі – К.: Німецька консультативна група в Україні, Інститут економічних досліджень та політичних консультацій [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.beratergruppe-ukraine.de/wordpress/wp-content/uploads/2014/06/PB_06_2015_ukr.pdf.
22. Воробьев А.В. Теории аграрной политики// Современная политэкономия: Учебное пособие / Под общ. ред. П.С. Лемещенко. Мн.: Книжный дом, Мисанта, 2005.
23. Генеза ринкової економіки: Терміни. Поняття. Персоналії: екон. словник-довідник / [наук. ред. Г.І. Башнянин та В.С.Іфтемічук]. – Л. : Магнолія плюс, 2004. – С.72.
24. Глобальна торгова система: розвиток інститутів, правил, інструментів СОТ: Монографія / [гер. авт. кол. і наук. ред. Т. М. Циганкова]. — К. : КНЕУ, 2003. — С. 660
25. Дем'яненко С.І. Інноваційне зростання основа стабільності агропромислового комплексу / С.І. Дем'яненко // Наука та інновації: Науково-практичний журнал. – 2005. – Т.1, №1. – С. 87-98.
26. Діброва А. Д., Крилов Я. О., Діброва Л. В., Діброва М. А. Регулювання ринку зерна України в умовах глобальних викликів: монографія. Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2020. - 160 с.
27. Діброва А.Д. Державне регулювання сільськогосподарського виробництва: теорія, методологія, практика / Діброва А.Д. – К.: Формат, 2008. – С.46.
28. Дозорова Т.А. Аграрная политика: сущность, приоритеты и региональные особенности [Електронний ресурс] / Т.А. Дозорова. – Режим доступу: <file:///C:/Users/user/Downloads/agrarnaya-politika-suschnost-prioritety-i-regionalnye-osobennosti.pdf>
29. Долаючи обмеження: засади адаптивних рішень та систем: [монографія] / [А.Д. Діброва та ін.]; за ред. А. Д. Діброви, В. Є. Андрієвського; Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України, Ін-т розвитку адаптивних систем Київ, 2020. – 896 с.
30. Економічна енциклопедія: у 3 т. / [гол. ред. Б.Д.Гаврилишин].– К. : Академія, 2000. – Т.1. – С. 17.
31. Економічна енциклопедія: у 3 т. / [гол. ред. Б.Д.Гаврилишин].– К. : Академія, 2000. – Т.2. – С. 131.
32. Жоголева Е.Е. Методология разработки приоритетов аграрной политики России /Е.Е. Жоголева. – М. : Информатик, 1996. – С. 228.
33. Загородній А.Г. Фінансово-економічний словник / Загородній А.Г., Вознюк Г.Л. – Л. : Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2005. – С.410.
34. Зинченко А.П. Аграрная политика: [учеб. пособие для студ. вузов, обуч. по агр. спец.] / [Зинченко А.П., Назаренко В.И., Шайкин В.В. и др.]; под ред. А.П.Зинченко. – М. : КолосС, 2004. – С.8.
35. Изотов Д.А. Эмпирические модели общего экономического равновесия // Пространственная экономика. 2014. №3. С.138-167.
36. Ільяшенко В.А. Структура продовольчого ринку України / В.А. Ільяшенко // Економіка та держава 2006. – №8 – С. 19-22.

37. Історія економічних вчень. https://pidruchniki.com/1663080353786/politekonomiya/dzheymz_makgill_byukenen_1919-2013
38. Кваша С.М. Методологічний базис прийняття суспільних рішень в аграрній політиці/ С.М. Кваша //Економіка АПК. – 2013. – №8.
39. Кваша С.М., Григорьев С.О. / Сутність та особливості аграрного ринку. // Вісник ОНУ ім. Мечникова, 2016.Т.21. Вип.8 (50) - С.56-59.
40. Кваша С.М., Діброва А.Д., Жемойда О.В. Аграрна політика: навчальний посібник. – К.: Вид-во Ліра-К, 2018. – 388 с.
41. Киреев А.П. Международная экономика / Киреев А.П. – Ч.1. Международная микроэкономика: движение товаров и факторов производства. Учебное пособие для вузов. – М.: Междунар. отношения, 2000. – С. 199.
42. Киселев С.В. Государственное регулирование сельской экономики [Електронний ресурс] / С.В. Киселев. – Режим доступу: – www.agro.econ.msu.ru/publ.html
43. Клаус В. Экономическая теория и реальность трансформационных подходов//Проблемы теории и практики управления. 1995. № 6.
44. Концепції «провалів» ринку та держави у галузі фінансування суспільного сектору економіки/ В.В. Небрат // Наукові записки НаУКМА. – К., 2012. – С. 19.
45. Коуз Р. Фирма, рынок и право / Р. Коуз ; [пер. с англ. Б. Пинскера ; науч. ред. Р. Капелюшников]. – М. : Дело ЛТД, 1993. – 192 с.
46. Кривошлыков В.С. Ценовая эластичность спроса на продовольственном рынке //Вестник НГИЭИ. 2019. № 3 (94). с.107-120.
47. Лекция 2. Спрос и предложение. Эластичность спроса. Режим доступу: <http://elib.psu.by:8080/bitstream/123456789/19274/2/Лекция%202.pdf>
48. Малік М.І. Інституціональні особливості розвитку і регулювання аграрного підприємництва / Малік М.І., Шпикуляк О.Г., Розгон А.В. //Збірник наукових праць ВНАУ. – 2010. – №3. – С. 8-9.
49. Маршалл А. (1993). Принципы политической экономии. Том 1. М.: Прогресс. С. 112.
50. Маршалл А. Принципы экономической науки. Т.1. М., 1993.
51. Мезенцева Е.С. Государственное регулирование АПК в развитых странах [Електронний ресурс] / Е.С. Мезенцева //Вестник СевКавГТУ, Серия Экономика. – 2004. – №1 (12). – Режим доступу до журн.: <http://www.ncstu.ru>
52. Мочерний С.В. Економічний енциклопедичний словник: у 2 т. / Мочерний С.В., Ларіна Я.С., Устенко О.А., Юрій С.І.– Л.: Світ, 2005. – Т.1. – с. 12
53. Мочерний С.В. Економічний енциклопедичний словник: у 2 т. / Мочерний С.В., Ларіна Я.С., Устенко О.А., Юрій С.І.– Л. : Світ, 2005. – Т.2. – С.152
54. Напрями формування пропозиції на ринку агропродовольчої продукції України: монографія / Жемойда О.В. - К.: ННЦ «ІАЕ», 2014 - 380 с.
55. Основы анализа аграрного рынка: [учебник] / У. Кестер; ред.: О. Нивьевский. - 4-е изд., перераб. и доп. - К. : АДЕФ-Украина, 2012. - с.380.
56. Особливості формування попиту на продовольство в сучасних умовах / О. М. Варченко, І. В. Свиноус, О. В. Липкань // Актуальні проблеми економіки. - 2017. - № 1. - С. 50-61.
57. Осташко Т.О. Внутрішній агропродовольчий ринок України в умовах СОТ / Осташко Т.О., Волощенко Л.Ю. ; Ленінова Г.В.; відпов. ред. д-р екон. наук, проф. В.О.Точилін; НАН України; Ін-т екон. та прогнозів. – К. : 2010. – С. 151.

58. Радостева Э.М. Основы аграрной политики: учебное пособие / Э.М. Радостева, М.Г. Порвадов. – Пермь : Изд-во ФГБОУ ВПО Пермская ГСХА, 2015. – С. 12.
59. Регулювання аграрного сектору економіки України в умовах євроінтеграції: [монографія] / [Діброва А. Д. та ін.]; за ред. А. Д. Діброви, В.Є. Андрієвського; Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України, Ін-т розвитку аграр. ринків. - Київ : Інтердрук, 2014. - 572 с.
60. Розвиток аграрної політики України в умовах євроінтеграції : [монографія] / [А. Д. Діброва та ін.]; за ред. А. Д. Діброви, В. Є. Андрієвського ; Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України, Ін-т розвитку аграр. ринків. - Київ : Інтердрук, 2014. - 568 с
61. Румянцева Е.Е. Новая экономическая энциклопедия: Более 3000 терминов / Румянцева Е.Е. – М. : Инфра–М, 2005. – С.4
62. Рылько Д. Мировая продовольственная система: уроки для России / Д.Рылько, В.Демьяненко // Мировая экономика и междунар. отношения. – 1999. – №8. – С. 26–34.
63. Саблук П.Т. Особливості аграрної реформи в Україні. – К.: ЗАТ «Нічлава», 1997. – С. 283.
64. Серова Е.В. Аграрная экономика: [учебн.]. – [Електронний ресурс] / Серова Е.В. – М. : Высшая шк., 1999. – Режим доступа: – <http://www.ecsocman.edu.ru>
65. Скидан О.В. Аграрна політика України в період ринкової трансформації / Скидан О.В. ; Житомир. нац. агрокол. ун-т. – Житомир, 2008. – С. 375.
66. Современная рыночная экономика. Государственное регулирование экономических процессов: Энциклопедический словарь / Российская академия гос. службы при Президенте РФ / [общ. ред. Кушлин В.И., Чичканов В.П.]. – М. : Изд-во РАГС, 2004. – С.481.
67. Стратегія розвитку аграрного сектору економіки України на період до 2020 р.
68. Трейси М. Сельское хозяйство и продовольствие в экономике развитых стран: Введение в теорию, практику и политику / Трейси М. – СПб : Экон. шк., 1995. – С. 185-190.
69. Трофімцева О. Українсько-англійський словник з аграрної політики /О.Трофімцева, О. Жемойда.– К. : Німецько-український агрополітичний діалог, 2015. – С. 4.
70. УКАБ та АПД (2017): Потенціал дерегуляції в аграрному секторі України: аналіз з точки зору господарської діяльності підприємств. Київ.
71. Формування біоекономічного потенціалу сільського господарства України в умовах ризиків кліматичних змін /за ред. А.Д. Діброва; Національний університет біоресурсів і природокористування України. – Ніжин: Видавець – ПП Лисенко М.М., 2017. – 256 с.
72. Хорунжий М.Й. Аграрна політика: [підручник] / М.Й. Хорунжий – К.: КНЕУ, 2010. – С.19.
73. Цінова еластичність попиту: її види і способи визначення. <https://dl.sumdu.edu.ua/semipub/htz/325090/index.html?clear=true?clear=true>
74. Чебан І.В., Діброва А.Д., Діброва Л.В. Формування та розвиток ринку біоенергії в Україні: монографія, Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2021 – 320 с.
75. Чміль А.С. AGMEMOD: Методичні рекомендації щодо вивчення моделі // Німецько-український агрополітичний діалог. К., 2019. 72с.

76. Шпикуляк О.Г. Інституції у розвитку та регулюванні аграрного ринку: теорія, методологія і організація. – Автореф. дис.д-ра. екон. наук. – К. : ННЦ «ІАЕ» УААН, 2010. – С. 6-7.
77. Щербина С.В. Механізм формування державної політики у сфері інформаційного забезпечення аграрного сектору економіки України / С.В.Щербина [Електроний ресурс] – Режим доступу: <http://academy.gov.ua/ej/ej16/txts/12SSBSEU.pdf>
78. Эластичность спроса по цене. Концепции эластичности спроса по доходу и перекрестной эластичности спроса <http://modern-econ.ru/micro/rynok/elastichnost/spros.html>
79. Юрій Козак, Валерій Мацкул. Математичні методи та моделі для магістрів з економіки. Практичні застосування. Видавництво: Центр навчальної літератури, 2017. 254 с.
80. Як погана логістика заважає українським аграріям вийти на міжнародні ринки / [Електроний ресурс]. – Режим доступу: <http://persona.pumb.ua/ua/club/digest/detail.php?CODE=yak-pogana-logistika-zavazhae-ukrayinskim-agrariyam-viyti-na-mizhnarodni-rinki>.
81. Adenäuer, M. (2008), 'CAPRI versus AGLINK-COSIMO, Two Partial Equilibrium Models – Two Baseline Approaches', 12th Congress of the European Association of Agricultural Economists – EAAE 2008 (University of Bonn, Bonn, Germany).
82. AGLINK COSIMO MODEL DOCUMENTATION/ A partial equilibrium model of world agricultural markets. - Режим доступу: <http://www.agri-outlook.org/about/Aglink-Cosimo-model-documentation-2015.pdf>
83. Agricultural Policy, Agribusiness, and Rent-Seeking Behaviour. Andrew Schmitz; Charles B Moss; Troy G Schmitz; Hartley W Furtan; H Carole Schmitz; /Second Edition. Toronto: University of Toronto Press. 2014. - P. 32-33.
84. Anatolii Dibrova, Liubov Pankratova, Iryna Cheban. Simulation of Agricultural Policy Scenarios Using the AGMEMOD Model. ICTERI 2020. Proceedings of the 16th International Conference on ICT in Education, Research and Industrial Applications. Integration, Harmonization and Knowledge Transfer. Volume II: Workshops. Kharkiv, Ukraine, October 06-10, 2020. P.471-486.
85. Banse M., Grethe H. Top down, and a little bottom up: modelling EU agricultural policy liberalization with LEITAP and ESIM. In Contributed paper at the 11th Annual Conference on Global Economic Analysis. Helsinki, Finland
86. Bchir M.H., Decreux Y., Guérin J.L., Jean S. MIRAGE, a Computable General Equilibrium Model for Trade Policy Analysis. CEPII, Working Paper, no. 2002. - Режим доступу: <https://www.gtap.agecon.purdue.edu/resources/download/1256.pdf>
87. Buchanan J., Tullock G. The Calculus of Consent. Michigan, 1962.
88. Chappuis T., Walmsley T.L. Projections for World CGE Model Baselines. GTAP Research Memorandum, no. 22. September 2011. Available at: <https://www.gtap.agecon.purdue.edu/resources/download/5625.pdf>
89. Cheban I., Dibrova A. Development of liquid biofuel market: an impact assessment of the new system of support in Ukraine // Journal of International Studies, vol. 13. №1. 2020. P. 262-278.
90. Davydenko Nadiia, Dibrova Anatolii, Onishko Svetlana, Fedoryshyna Lidiia. The Influence Of The Gross Regional Product On The Formation Of The Financial Potential Of The Region //Journal of Optimization in Industrial Engineering. Volume 14, Issue 1 - Serial Number 29, Winter and Spring 2021, P. 177-181.

91. Deliverable number: AGMEMOD WP6 P16 D8. Project no. SSPE-CT-2005-021543 Document number: AGMEMOD WP4 P21 D6. Project no. SSPE-CT-2005-021543 European Council (2003) Council Regulation (EC) R1782/2003.
92. Dibrova A., Davydenko N., Nehoda Y., Titenko Z. Financial provision for competitiveness of agricultural enterprises // *Intellectual Economics* – 2020, Volume 14, Issue 1, 2020, Pages 67-75.
93. Dibrova Anatolii, Dibrova Larysa, Krylov Yaroslav, Dibrova Maksym. Perspective development of the grain market and its regulation mechanism in Ukraine // *Economic Sciences for Agribusiness and Rural Economy*, Warsaw University of Life Sciences, №3. 2019, pp. 67–75.
94. Dibrova Anatolii. Priority directions of development of export agrofood productions of Ukraine /Dibrova Anatolii, Dibrova Larysa, Dibrova Maksym // *The Agri-Food Value Chain: Challenges for Natural Resources Management and Society*». - Slovak University of Agriculture in Nitra, 2016. – P. 39-46.
95. Downs A. *An Economic Theory of Democracy*. New York, 1957.
96. Garforth, C. and T. Rehman (2006): Review of models for agricultural policy analysis. Project report No 5 of the Department for environment, food and rural affairs at the University of Reading, United Kingdom of Great Britain)
97. Graham Redman. *The John Nix Pocketbook for Farm Management*: 49th Edition for 2019 Publisher: Agro Business Consultants Ltd, 2019, 300 P.
98. Henry C Taylor. *Agricultural Economics* Publisher: Wentworth Press, 2019, 334 P.
99. Ianchovichina E., Nicita A., Soloaga I. Trade Reform and Household Welfare: the Case of Mexico / *Policy Research. Working Paper WPS2667*. August, 2001. Available at: http://www-wds.worldbank.org/external/default/WDSContentServer/WDSP/IB/2001/11/22/000094946_01091104014291/Rendered/PDF/multi0page.pdf
100. Johan Swinnen. *The Political Economy of Agricultural and Food Policies* (Palgrave Studies in Agricultural Economics and Food Policy). 2018. 276 p.
101. John W. W. Mellor. *Agricultural Development and Economic Transformation: Promoting Growth with Poverty Reduction* (Palgrave Studies in Agricultural Economics and Food Policy). 2017. 280 p.
102. Kaldor N. (1939). Welfare propositions in economics and interpersonal comparisons of utility // *Economic Journal*. Sept., no. LXIX, P. 550.
103. Kym Anderson. *Agricultural Trade, Policy Reforms, and Global Food Security* (Palgrave Studies in Agricultural Economics and Food Policy), Publisher: Palgrave Macmillan; 1st ed. 2016 edition. 370 p.
104. Minor P., Walmsley T. MyGTAP Data Program: A Program for Customizing and Extending the GTAP Database. GTAP Working Paper, no. 79, 2013. Available at: <https://www.gtap.agecon.purdue.edu/resources/download/6660.pdf>
105. Monke E. *Policy analysis matrix for agricultural development* / E. Monke, S. Pearson. – Ithaca and London: Cornell University Press, 1989. – 279 p.
106. Niskanen, W.A. *Бюрократія: Службовець чи Керівник?* – Лондон: Інститут економічних досліджень, 1973.
107. Olson M. *The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups*. Massachusetts, 1965.
108. Paarlberg Donald. *Farm and food policy* / Paarlberg Donald. – University of Nebraska Press, 1980. – P. 12.

109. Philippidis G., Helming J., & Tabeau A. Model linkage between CAPRI and MAGNET: An exploratory assessment. (JRC Technical Reports).
110. Pigou A. C. (1932). Economics of welfare, 4th edition. London, Macmillan and Co. C.69.
111. Rausser G.C. (1992). Predatory versus productive government. The case of U.S. agricultural policies. *Journal of Economic Perspectives* 63 (3): 133-57.
112. Ronald Kay, William Edwards, Patricia Duffy. *Loose Leaf for Farm Management* 9th Edition Publisher: McGraw-Hill Education; 9 editio, 2019, 496 P.
113. Theories of Regulation: Why Do We Regulate? Susan E. Dudley, Jerry Brito. *Regulation: a primer*. Second Edition. 2012.
114. Tongeren van, F., H. van Meijl and Y. Surry (2001): Global models applied to agricultural and trade policies: a review and assessment. *Agricultural economics* 26 (2):149-172).
115. Trade policy simulation models: Estimating global impacts of agricultural trade policy reform in the Doha Round / [Электроний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.fao.org/3/a-j6878e.pdf>
116. Vincent H. Smith, Ed., Joseph W. Glauber, Ed., Barry K. Goodwin, Ed. *Agricultural Policy in disarray*. American enterprise institute/ 2018. 298 P.
117. Walmsley T.L., Dimaranan B.V., McDougall R.A. A Base Case Scenario for the Dynamic GTAP Model, July 2000. Available at: <https://www.gtap.agecon.purdue.edu/resources/download/1271.pdf>.

РОЗДІЛ 2.

АГРАРНА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ

Сергій Кваша, Олег Нів'євський та Павло Мартишев

2.1. Основні віхи аграрної політики з часу здобуття незалежності	189
2.2. Зростаюча роль України у забезпеченні глобальної продовольчої безпеки	197
2.3. Роль сільського господарства в економіці України	203
2.4. Поточна аграрна політика в Україні	229
2.5. Вплив та розвиток секторів постачальників матеріально-технічних ресурсів та переробників	253

2. Аграрна політика України

На основі теорії та методології аграрної політики, розробленої в попередньому розділі, у розділі 2 ми аналізуємо та оцінюємо формування аграрної політики в Україні від розпаду Радянського Союзу до сьогодні. Ми починаємо з опису еволюції державної політики в агропродовольчому секторі. На початку ми описуємо основні віхи формування аграрної політики з часів незалежності, прослідковуючи шлях до політичної економії сучасної аграрної політики в Україні. Далі ми описуємо роль агропродовольчого сектору в розвитку національної економіки та забезпеченні продовольчої безпеки в світі. Після цього ми детально зосереджуємось на роботі сільськогосподарського сектору, розглядаючи структуру аграрних підприємств та фермерських господарств, використання ними землі, загальний та галузевий невикористаний потенціал продуктивності. Сучасна аграрна політика та інституційна структура описані та детально проаналізовані в розділі 2.4. Цей розділ завершуємо оглядом секторів, які є постачальниками ресурсів для сільського господарства та споживачами аграрної продукції.

2.1. Основні віхи аграрної політики з часу здобуття незалежності

Продовжуючи та використовуючи опис раніше визначених віх з моменту здобуття Незалежності у працях фон Крамона-Таубаделя та Нів'євського (2009), ми визначаємо п'ять основних етапів формування аграрної політики в Україні¹.

Етап I : 1991-1994 рр. У цей період було проведено кілька ринкових реформ. Збереглося більшість ключових елементів радянської системи (централізовані закупівлі основних сільськогосподарських продуктів, державне забезпечення ресурсами, адміністративний контроль потоків продукції, цін та націнок). У 1992 р. колгоспи та радгоспи було перетворено на так звані колективні сільськогосподарські підприємства (КСП). Ця переважно формальна зміна призвела до незначної реальної реструктуризації в сільськогосподарському секторі. Постачання сировини та переробка залишалися в руках держави. У 1991 р. закон зробив можливим приватне фермерство. До 1994 р. з'явилося 32 000

¹ Чотири етапи розробки аграрної політики запозичено з праць фон Крамона-Таубаделя та Нів'євського (2009 р.) з деякими незначними правками. Етап IV до 2013 р. розширено зі змінами, які відбулися у формуванні аграрної політики після 2006 р.. Етап V по суті є сучасною фазою формування аграрної політики в Україні.

приватних фермерських господарств. У 2002 р. ця кількість зросла приблизно до 43 000. Однак приватні господарства залишалися невеликими (середній розмір менше 30 га в 1990-х рр., а в 2002 р. він зріс до 66 га) і виявилися набагато менш потужними як сила, що формує аграрну політику, у порівнянні з приблизно 12 000 КСП та їх підприємствами-наступниками.

Загалом, на даному першому етапі політика дотримувалася дуже консервативного курсу, в основному зберігаючи радянські структури власності, бюджетні нарахування та державне регулювання ринків. Ціни й надалі регулювали на рівні в середньому 10% від відповідних світових ринкових цін, і це приносило дуже великі прибутки експортерам зерна та тваринницької продукції. Ця рента оціночно складала 4,1 млрд. дол США або 20% українського ВВП у 1992 р., і зосереджувалась в руках вузького кола осіб, які мали доступ до товарів та ринків збуту. Політики відреагували на це шквалом адміністративних заходів, спрямованих на скасування такого експорту (або перенаправлення надходжень), включаючи встановлені у 1993 р. квоти на експорт та його ліцензування. Значні обсяги ренти розподілялися також у вигляді бюджетних дотацій, у тому числі й для сільського господарства, та у вигляді субсидованих кредитів підприємствам. У 1993 р. на тлі значної макроекономічної дестабілізації, коли інфляція перевищила 4700%, державні кредити надавали під 20%, що було вигідно для тих, хто міг швидко конвертувати позикові кошти у валюту чи ліквідні товари.

Обсяг сільськогосподарського виробництва, а особливо тваринництва, також різко скоротилися на даному етапі, хоча й повільніше, ніж виробництво в решті секторів економіки. Зменшення субсидій призвело до швидкого зростання цін на сировину та відповідного погіршення умов торгівлі для сільського господарства. В результаті обсяг використання ресурсів і врожайність різко впали; у період з 1990 по 1996 рр. рівень внесення мінеральних добрив впав у середньому з 102,5 до 12,5 кг азотного еквіваленту/га, тоді як середня врожайність зернових знизилася з 3,2 т/га в 1988-90 рр. до 2,3 т/га в 1994-96 рр. По мірі занепаду економіки сільське господарство забиало робочу силу через скорочення промислового виробництва, а натуральне виробництво продуктів харчування на присадибних ділянках стало єдиною реальною стратегією виживання для багатьох українців. Таким чином, обсяг виробництва домашніх господарств залишався більш-менш незмінним до 1994 року.

Етап II: 1995-1998 рр. За цей період було здійснено кілька перспективних реформ. В основному вони були спрямовані на досягнення макроекономічної стабілізації шляхом скорочення

фіскального дефіциту та фінансування реформ за допомогою монетарної експансії. У результаті бюджетні нарахування у сільському господарстві України різко скоротилися після 1994 р. з 11% до приблизно 2% ВВП. На початку цього етапу також було здійснено низку політичних реформ, що стосувалися сільського господарства; наприкінці 1994 р. було створено правову основу для розподілу земельних часток-паїв між членами КСП, а до 1996 р. було скасовано більшість квот і ліцензійних обмежень на експорт сільськогосподарської продукції.

Однак після цього багатообіцяючого початку, реформи в сільському господарстві сповільнились, і період з 1996 по 1998 можна з упевненістю вважати змарнованим. КСП – це трохи більше, ніж старі колгоспи та радгоспи під новими назвами. Хоча їх члени теоретично мали права на свої окремі земельні ділянки, у них було мало практичних засобів для реалізації своїх прав, оскільки продаж та оренда землі були заборонені, а земельні ділянки не були розмежовані та виділені в натурі.

У харчовій промисловості механізм приватизації, який давав постачальникам і державі 51% і 25% акцій відповідно, а решту отримували працівники та сторонні інвестори, був запроваджений у 1996 р. Однак у так званих «стратегічних» сферах (як, наприклад, реалізація зерна), частка держави часто була більшою, а ключові підприємства часто виводили з під приватизації. Як наслідок, значна частина сектору харчової промисловості та збуту залишалася монопольною та неефективною. Для ключових сільськогосподарських експортних продуктів (наприклад, зерна та олійних культур) неефективна переробка та маркетинг (тобто транспортування та зберігання) безпосередньо призвели до зниження цін на сільськогосподарських підприємствах. У 1999 р. було підраховано, що неефективні структури з продажу зерна залишали українським сільгоспвиробникам лише приблизно 40% експортної ціни FOB.

У сфері торговельної політики скасування квот і ліцензійних обмежень призвело до малоефективної лібералізації. Контроль торгівлі — це важелі, які дають змогу направляти торгові потоки та будь-які пов'язані з ними ренти. Хоча експортні квоти та ліцензії було скасовано, щоб відповідати умовам МВФ та Світового банку в 1996 р., ті, хто скористався цими обмеженнями, швидко знайшли альтернативи. Наприклад, для багатьох товарів було запроваджено так звані «індикативні» та «рекомендовані» ціни (мінімальні експортні ціни). Навіть якщо вони не були офіційно обов'язковими, місцеві митники могли б, залежно від того, хто запитував, наполягати на їх застосуванні. Щоб уникнути дорогих затримок, трейдерам доводилося або «вирішувати» суперечки на місцевому рівні з відповідними митниками, або їм доводилося налагоджувати контакти

з високопоставленими особами в Києві, які могли б «посприяти» транзакціям. Починаючи зі збору врожаю 1996 р., деякі регіональні (обласні) органи влади оголосили заборону на експорт зерна, нібито для забезпечення оплати матеріально-технічних ресурсів, які були поставлені навесні, та оплати податкових боргів. Хоча обласна влада не мала права вводити такі заборони, реакція центральної влади в Києві була неоднозначною; неодноразові заяви про те, що такі заборони є незаконними, супроводжувалися посиленнями на необхідність утримувати державні резерви та стягувати податки та борги. У кожному з наступних трьох років (1997-1999 рр.) аналогічним чином застосовувалися регіональні заборони на експорт та конфіскація зернових та олійних культур.

За цих умов приватні постачальники матеріально-технічних ресурсів не змогли забезпечити оплату своїх поставок (іноземні агрохімічні підприємства накопили дебіторську заборгованість приблизно на 200 млн доларів США до кінця 1999 р.), а постачальники матеріально-технічних ресурсів перебувало на дуже низькому рівні. Разом із нездатністю уряду постачати потрібні вхідні ресурси у потрібний час відповідним господарствам, а також через низькі закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію, це спричинило швидке скорочення обсягу виробництва рослинництва в Україні у другій половині 1990-х рр. Виробництво тваринництва також продовжував скорочуватися, і до 1999 р. обсяг сільськогосподарського виробництва впав до 50% від рівня, що був до незалежності. Розмір виробництва в домашніх господарствах залишався більш-менш стабільним, але виробництво в КСП в 1990-х рр. впало більш, ніж на 70%.

Загалом даний другий етап розвитку аграрної політики характеризувався дисбалансом між макроекономічними та галузевими реформами. Хоча певна макроекономічна стабільність була відновлена в середині 1990-х рр., коли темпи інфляції знизилися, а економічне скорочення сповільнилося, – макроекономічні реформи не були підтримані структурними реформами в сільському господарстві та інших секторах. Отже, макроекономічна стабільність утворила «тонку шкірку над гнилою серцевиною». Ці дисбаланси завершилися фінансовою кризою у вересні 1998 р. Ця криза була спровокована міжнародними подіями (в Південно-Східній Азії, Росії, Латинській Америці), але надзвичайна вразливість української економіки була доморощеною, і певна корекція була неминучою. У третьому та четвертому кварталах 1998 р. гривня девальвувала приблизно на 45% відносно долара США, а до четвертого кварталу 1999 р. – приблизно на 100%. Це дало сільському господарству важливий імпульс, створивши основу для наступного етапу в еволюції аграрної політики в Україні.

Етап III: 1999-2000 рр. Третій етап незалежної аграрної політики України був коротким, але вирішальним. Після фінансової кризи 1998 р. та після переобрання наприкінці 1999 р. президент Кучма визнав необхідність прискорення процесу реформ, у тому числі й в сільському господарстві. 3 грудня 1999 р. він підписав Указ Президента (№ 1529/99 «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору економіки»), яким передбачалося, що всі КСП розподіляють земельні паї та здійснюють реструктуризацію для утворення нових суб'єктів господарювання не пізніше ніж 30 квітня 2000 р. Він довірив сформувати новий уряд Віктору Ющенку, колишньому голові Національного банку України, який орієнтувався на реформи. Одним із перших заходів прем'єр-міністра Юценка була постанова Кабінету Міністрів від 17 січня 2000 р. «Про нові підходи до забезпечення сільськогосподарських товаровиробників матеріально-технічними ресурсами», яка передбачала, що уряд відтепер постачатиме сільськогосподарські матеріально-технічні ресурси тільки за готівкову плату і яка по суті поклала кінець державному замовленню на зерно та іншу сільськогосподарську продукцію.

У 1999 р. уряд України запровадив значні податкові пільги для сільськогосподарського сектору, які з тих пір були домінуючим елементом загальної фіскальної підтримки сільського господарства (докладніше див. розділ 2.4.4). Податкові пільги акумулювались з так званого єдиного податку 4-ої групи спрощеної системи оподаткування (або фіксованого сільськогосподарського податку до 2015 р. – ФСП) та спеціального режиму податку на додану вартість у сільському господарстві. ФСП — це єдиний податок, який тепер замінює податки на прибуток і землю, але до 2012 р. він замінював близько 12 інших податків і зборів (дані Світового банку, 2013 р.), і залишив сільськогосподарські прибутки по суті неоподатковуваними. Відповідно до режиму ПДВ у сільському господарстві, аграрії мали право утримувати ПДВ, отриманий від продажу виробленої ними продукції, для відшкодування ПДВ на матеріально-технічні ресурси та для інших виробничих цілей. Обидва типи податкових пільг є прогресивними за своєю природою, оскільки вони сприяють або надають непропорційно більшу підтримку більш продуктивним та часто більшим сільгосп підприємствам, таким чином неявно віддаючи перевагу великомасштабному сільському господарству в Україні.

У березні 2000 р. новий закон списав борги сільськогосподарським підприємствам, які виконали умови Указу № 1529/99. Більшість колишніх КСП це зробили, і в ході цього процесу кількість колгоспів скоротилася, оскільки вони прийняли нові правові форми, насамперед товариства та кооперативи. Розподіл земельних часток, передбачений

Указом № 1529/99, змінив структуру власності на землі сільськогосподарського призначення в Україні на користь приватних власників. До січня 2002 р. у державних руках залишалося лише 4% ріллі в країні; близько 30% перебували у приватній власності та у користуванні сільських жителів (особисті селянські господарства та присадибні ділянки), а понад 65% перебувало у власності членів колишніх КСП. Загалом власниками землі стали майже 7 млн українців із середньою земельною часткою-паєм 4,2 га. Супутні заходи щодо сприяння розвитку ринку оренди земель сільськогосподарського призначення (оренда землі була офіційно легалізована законом, ухваленим у жовтні 1998 р.), призвели до появи ринку оренди, що забезпечило власникам землі нове джерело доходу.

Разом такі рішення викликали значний оптимізм в українському сільському господарстві, і в 2000 р. в даний сектор влилося набагато більше капіталу, ніж у попередні роки. У 2000 та 2001 рр. вперше з 1995 р. сільськогосподарські підприємства України отримали сукупний прибуток, і за ці роки зріс обсяг виробництва сільськогосподарської продукції; вперше з часів Незалежності в цей час почала зростати і харчова промисловість. Як у сільському господарстві, так і в харчовій промисловості, почала падати зайнятість, а заробітна плата зростала. Особливо вражаючим був розвиток харчової промисловості, що підтримувався значним притоком прямих іноземних інвестицій, подвоївши експорт за п'ять років.

Етап IV: 2001-2013 рр. Третій етап ключових реформ був нетривалим і поступився місцем четвертому етапу зупинок та диригентських заходів. Ці заходи в основному являли собою спроби регулювати ринки окремих продуктів, наприклад зернових, цукру та олійних культур. Наприклад, Указ № 832 (червень 2000 р.) та Закон № 2238-14 (січень 2001 р.) вимагали сертифікації експорту зерна, передбачали обов'язкове страхування врожаю для виробників зерна та посилили роль державного холдингу «Хліб України», який було засновано у 1996 р., і який продовжував контролювати стратегічну частину інфраструктури збуту зерна в Україні (наприклад, елеватори в ключових місцях, портові споруди). Ці заходи було вжито на тлі поганого врожаю пшениці в 2000 р., що призвело до швидкого стрибка цін на пшеницю з експортного паритету до імпортного. Через політичну чутливість цін на пшеницю та хліб політики повернулися до свого способу планування та спробували регулювати ціни та потоки продукції. Ця модель ринкової нестабільності, надмірної реакції через дирижизм та посилення нестабільності повторилася також після дуже поганого врожаю зернових у 2003 р., у відповідь на підвищення цін на м'ясо та цукор у 2005 р., та подальші багаторазові

експортні обмеження на ринках зерна, коли ціни на світовому ринку почали зростати. Експортні обмеження в 2006-2007, 2007-2008, 2010-2011 та в 2011-2012 маркетингових роках мали форму квот або експортних податків. З 2012-2013 р. відшкодування експортного ПДВ було скасовано, по суті, оподатковуючи експорт зерна (Світовий Банк, 2013 р.). Крім того, з 2011 року було введено добровільні експортні квоти. Вивчаючи минулий досвід, зернотрейдери вжили заходів, щоб зменшити невизначеність таких обмежень, і підписали Меморандум про взаєморозуміння з Міністерством аграрної політики та продовольства України, в якому вони добровільно погодилися обмежити експорт зерна на рівні 80% від обсягів експорту зерна.

Інші заходи, вжиті в 2001 р. або після нього, включали мінімальні ціни на цукор та систему заставних цін на зерно, змодельовану за зразком системи заставних цін в США (яка була недостатньо фінансована і, отже, була значною мірою неефективною). У вересні 1999 р. було прийнято рішення про введення 23% податку на експорт насіння соняшнику, і ні реформаторський уряд Ющенка, ні пізніші уряди не виявляли наміру скасувати цей податок. З липня 2001 р. цей експортний податок був зменшений з 23% до 17%, та прибрані лазівки із звільнення від податку, таким чином збільшивши ефективне податкове навантаження на експорт.

Нарешті, новий Земельний кодекс, який скасовував колективну власність на землю, було ухвалено Верховною Радою України у 2001 р. Водночас Кодекс запровадив мораторій або заборону на купівлю-продаж близько 38,5 млн. га сільськогосподарських угідь – рішення, яке поставило сільське господарство та усю економіку на нижчу траєкторію розвитку. Спочатку його було прийнято на п'ять років, а згодом неодноразово його подовжували, і він діє досі, але, як очікується, буде скасований у липні 2021 р. (за даними KSE, 2021 р.).

Помаранчева революція, яка відбулася після суперечливих президентських виборів наприкінці 2004 р., не призвела до серйозних змін у зупинці та загалом неринковій орієнтації аграрної політики з 2000 р. Позитивним є те, що було зроблено ряд важливих кроків на шляху вступу України до СОТ, який відбувся в 2008 р. Зокрема, в середині 2005 р. було внесено важливі зміни до тарифних розкладів, які знижували тарифи на нечутливі продукти харчування та сільськогосподарську продукцію, уніфікували режим найбільшого сприяння (MFN) та повних тарифних ставок, підвищили уніфікацію тарифів та зменшили ряд змішаних і специфічних тарифів. Крім того, Україна підписала угоду про вільну торгівлю з державами ЕФТА (Ісландією, Ліхтенштейном, Норвегією та Швейцарією), яка набула чинності у 2012 р.

Етап V: 2014 рр. – досьогодні. П'ятий етап аграрних реформ був повністю зумовлений порядком денним Угоди про асоціацію (УА) з ЄС, яка передбачала значну програму ринкових та інституційних реформ. Зміст УА, пов'язаний з торгівлею, визначено у Поглибленій та всеосяжній зоні вільної торгівлі (ПВЗВТ), яка є важливою частиною загальної Угоди. Угоду про асоціацію було ініційовано в березні 2012 р., і вона мала бути підписана на саміті ЄС у Вільнюсі в листопаді 2013 р. Всупереч очікуванням українського народу, її не було підписано в останню хвилину, що спричинило повстання на Майдані, Революції Гідності, та призвело до анексії Криму Росією і гібридної війни із Росією на сході Донбасу. Долаючи різноманітні перешкоди, УА було підписано після Революції Гідності і вона набула чинності 1 вересня 2017 р. (Емерсон і Мовчан, 2018 р.).

ПВЗВТ покликана поглибити доступ України до європейського ринку та заохочувати подальші європейські інвестиції в Україну, сприяючи тіснішій економічній інтеграції в загальному контексті політичної асоціації. ПВЗВТ передбачає деяку лібералізацію торгівлі, але основним компонентом, що стосується агропродовольчого сектору, є інституційне наближення, включні із (Світовий банк, 2013 р.; детальний посібник та опис структури відносин між ЄС та Україною доступний у Емерсон та Мовчан, 2018 р.):

- технічні регламенти щодо промислової продукції, стандарти та процедури оцінки відповідності (стандартизація, оцінка відповідності, ринковий нагляд, метрологія та акредитація щодо положень, що регулюють обіг промислової продукції відповідно до правової концепції ЄС);
- санітарні та фітосанітарні (СФЗ) заходи (забезпечення поступового наближення українського законодавства та практики до права ЄС щодо харчових продуктів та кормів, здоров'я та благополуччя тварин, включаючи наближення законодавства, створення потенціалу та впровадження включно - у сфері харчових продуктів, звертаючи увагу на безпечність кормів, здоров'я та благополуччя тварин, простежуваність та аудит, що проводяться контролюючими органами);
- сільське господарство та розвиток сільських територій (через посилення аграрнополітичного діалогу, підвищення конкурентоспроможності та схем покращення якості).

Крім того, Україна підписала угоду про вільну торгівлю з Канадою та Ізраїлем (Мовчан, 2020 р.). Основними українськими продуктами харчування, які отримують вільний доступ до канадського ринку, є соняшникова олія, цукор та кондитерські вироби, хлібобулочні вироби та алкоголь. З іншого боку, Канада може

збільшити експорт олії каноли, яловичини, замороженої риби та різних видів оброблених харчових продуктів.²

Революція Гідності 2014 р. спровокувала анексію Криму Росією та війну з Росією на сході України, поставивши країну під значний макроекономічний та фінансовий тиск у 2014 р., що вимагало підтримки міжнародних партнерів та донорів для забезпечення макроекономічної стабільності. З іншого боку, це відкрило вдосталь можливостей для реформ, які були обумовлені підтримкою донорів (насамперед з боку МВФ). Що стосується агропродовольчого сектору, то основними кроками було прийняття в 2016 році політики гнучкого обмінного курсу, політики інфляційного таргетування, кардинальне очищення вітчизняного банківського сектору та скасування спеціального режиму оподаткування ПДВ в сільському господарстві.

Ці події також проклали шлях до суттєвої програми земельної реформи, яка завершилася скасуванням мораторію на купівлю-продаж земель сільгосппризначення (закон про обіг землі № 552-IX від 31 березня 2020 р.), децентралізації та дерегуляції управління земельними ресурсами у 2021 році (КШЕ, 2021 р.).

2.2. Зростаюча роль України у забезпеченні глобальної продовольчої безпеки

Ринок збуту агропродовольчої продукції України у світі зростає. За останні два десятиліття український агропродовольчий експорт зріс більш ніж у 10 разів у номінальному вираженні (хоча з деякими короткостроковими коливаннями) та у 5,5 рази в реальному вираженні (див. рис. 2.2.1 та 2.2.2). При цьому імпорт агропродовольчих товарів України зріс лише в 4,5 рази в номінальному і в 2,4 рази в реальному вираженні, що зробило Україну чистим експортером агропродовольчої продукції. З 2001 р. середньорічний приріст експорту агропродовольчих товарів становив 14,6% у номінальному та 10,5% у реальному вираженні.

² <https://www.international.gc.ca/trade-commerce/trade-agreements-accords-commerciaux/agr-acc/ukraine/canada-ukraine.aspx?lang=eng>

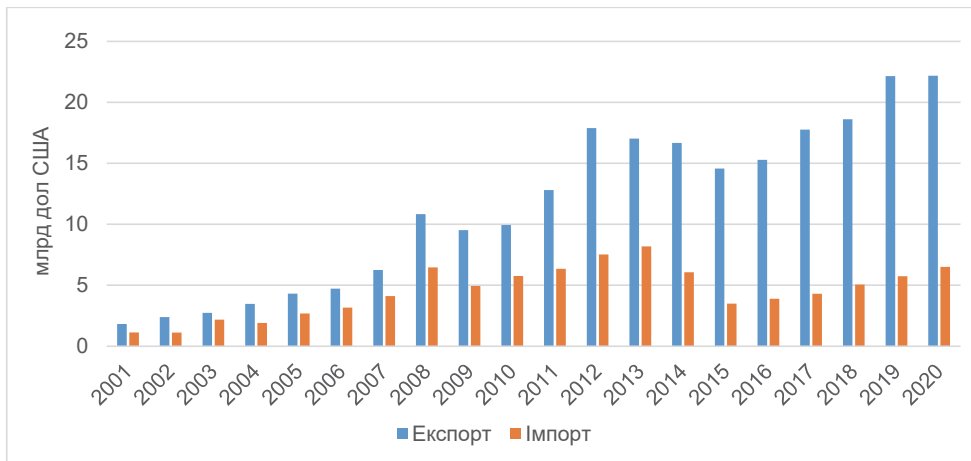

Рис. 2.2.1. Торгівля агропродовольчою продукцією в Україні в 2001-2018 рр.
Джерело: власна презентація з використанням даних Укрстату

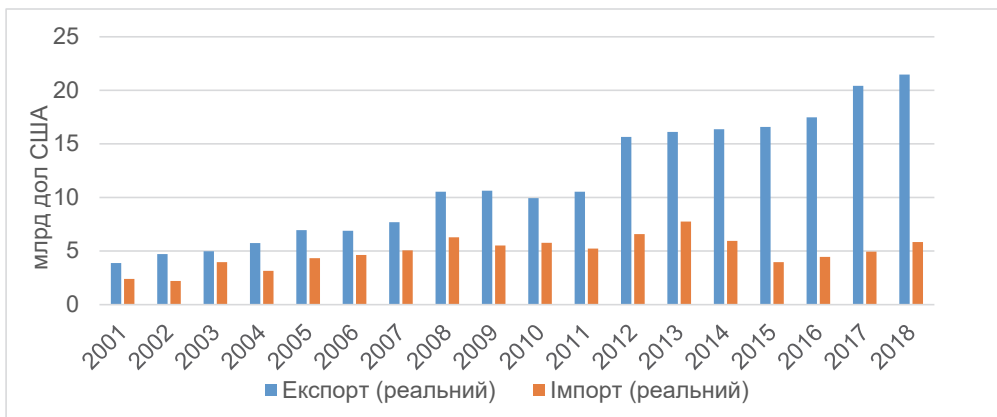

Рис. 2.2.2. Торгівля агропродовольчою продукцією в Україні в 2001-2018 рр.
 (у цінах 2010 р.)
Джерело: власна презентація з використанням даних Укрстату

У структурі українського агропродовольчого експорту все більше переважає сільськогосподарська сировина. Наприклад, частка продовольчих товарів (код товарних груп 16-24 у Гармонізованій системі опису та кодування товарів - HS) у загальному експорті агропродовольчих товарів зменшилась із середніх 27% у 2001-2003 рр. до 16% у 2016-2018 рр. За цей же період частка основних товарів зросла з 6,6% до 11% для олійних культур, з 27,7%

до 38,4% для зернових (з домінуванням пшениці та кукурудзи), і з 15,7% до 25,3% для соняшникової олії. (див. рис. 2.2.3).

Експорт з України провідної сільськогосподарської продукції (олійних культур, рослинної олії та зернових) займає зростаючі частки світової торгівлі на ринках, які занепадають. Українські олійні культури та зернові, а також і олія, – це всі групи продуктів, які класифікують як «переможці в секторах, що занепадають» (див. Рис. 2.2.4), тобто продукти, для яких частка України у світовому експорті зростає, хоча обсяги даного експорту в світі зменшуються. Це може бути поганим сигналом для подальших перспектив експорту цих сільськогосподарських товарів.

Рис. 2.2.3. Найпоширеніші агропродовольчі експортні товари в Україні 2001-2018 рр., номінально

Джерело: власна презентація за даними Укрстату

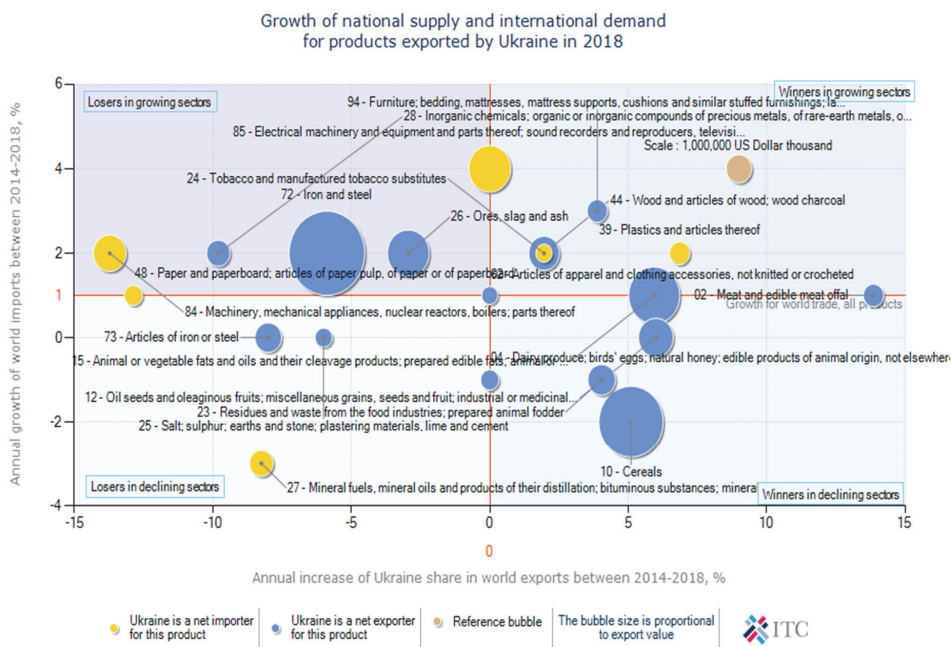

Рис. 2.2.4. Український експорт проти світового імпорту

Джерело: розрахунки ІТС на основі статистики UN COMTRADE та ІТС. Примітка: на графіку показано щорічне збільшення частки України у світовому експорті проти річного зростання світового імпорту 2014-2018 рр., групи товарів у 2-значній Гармонізованій системі

Україна стала важливим постачальником своїх провідних експортних товарів (зерно та соняшникова олія) на світові ринки. Хоча український експорт зерна на світові ринки демонстрував помітні коливання, Україна, як правило, була серед провідних світових постачальників. Що стосується олійних культур, Україна займає ще більшу частку у світовому експорті, а щодо соняшникової олії Україна займає позицію провідного світового експортера (див. Рис. 2.2.5).

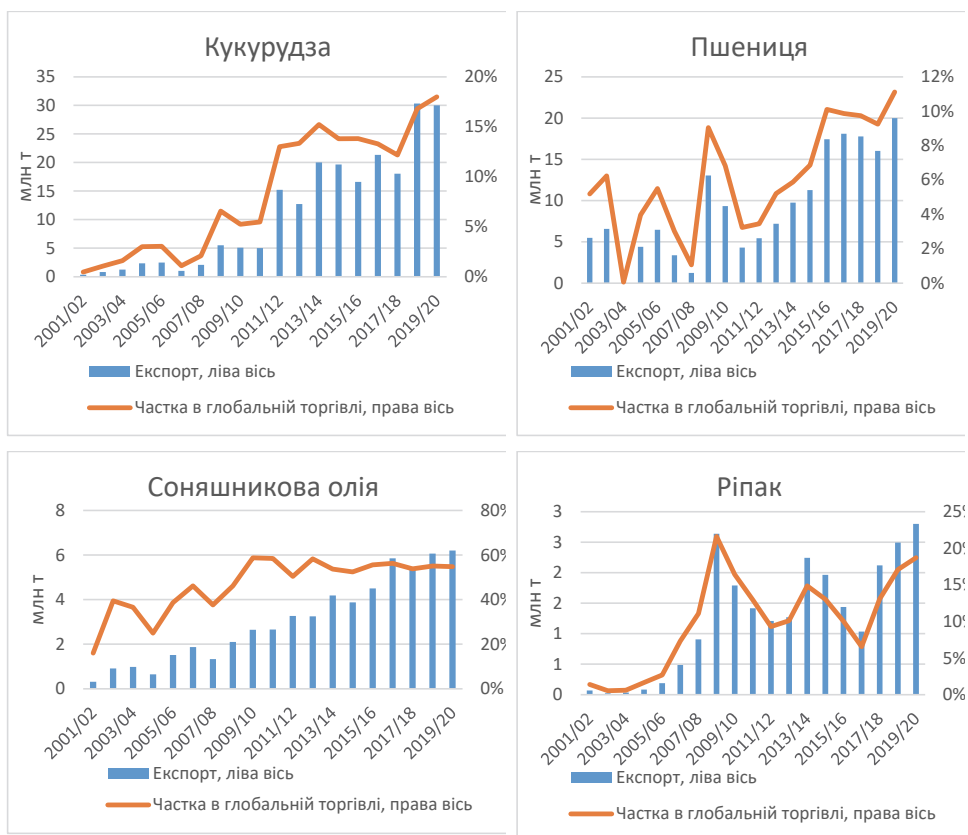

Рис. 2.2.5. Провідні експортні товари України: обсяги експорту та частки у світовому експорті

Джерело: власна презентація з використанням даних USDA PSD

Україна постачає свої ключові сільськогосподарські товари на одні з найбільших і найдинамічніших ринків. Азія була основним ринком експорту українських агропродовольчих товарів, забезпечуючи понад 45% надходжень від експорту агропродовольчих товарів для України. Основними партнерами в Азії є Індія, Туреччина та Китай, майже половина соняшникової олії постачається в Індію (див. рис. 2.2.6). Росія суттєво втратила свою вагу як торгового партнера через конфлікт на сході України.

У глобальному масштабі агропродовольчий сектор України відіграє значну і зростаючу роль у забезпеченні глобальної продовольчої безпеки. Оцінюючи експорт зерна, його внесок у глобальну продовольчу безпеку еквівалентний нагодовуванню близько 332 млн людей (на додаток до власного населення), що можна порівняти з нинішнім населенням США. Лише близько двох

десятиліть тому Україна могла прогодувати лише близько 40 млн людей³. Ці цифри, безумовно, є спрощенням і не враховують інші важливі агропродовольчі товари України⁴ (рослинні олії, молочні продукти, олійні культури). Проте, беручи до уваги, що зернові є основою харчування людей і що у 2023 р. на планеті буде жити ще на 776 мільйонів більше людей (ОЕСР/ФАО, 2014 р.), роль України в глобальній продовольчій безпеці важко переоцінити.

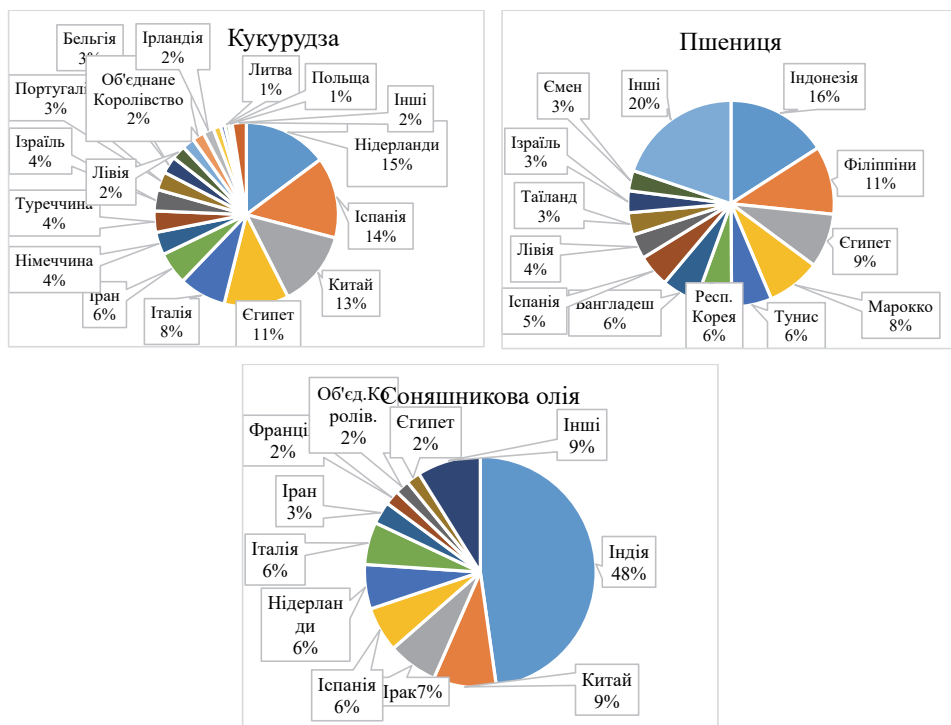

Рис. 2.2.6. Експортні ринки, на які постачаються основні експортні товари України у 2018 р. у % від загальної вартості експорту
Джерело: власна презентація з використанням даниї UN COMTRADE

³ Експорт основних зернових культур України (пшениця, ячмінь та кукурудза) становив у середньому 56,5 млн тонн у 2019/20 МР та 7 млн тонн у 2001/02 МР. Виходячи з напрямків українського експорту зернових та споживання зернових на душу населення (FAOSTAT), ми припустили, що середнє споживання зернових в Україні становило 170 кг/особа/рік. Це перетворює 56,5 млн тонн експорту зернових (в середньому 7 млн тонн у 2001/02 МР) у 332 млн осіб у 2019/20 (40 млн осіб у 2001/02 МР).

⁴ Агропродовольчі товари – це товари, що містяться в групах 1-24 Гармонізованої системи (ГС) тарифної номенклатури (див. <http://comtrade.un.org/db/mr/rfCommoditiesList.aspx>).

2.3. Роль сільського господарства в економіці України

2.3.1. Макроекономічні зміни та контекст

Економічне зростання України було нерівномірним з моменту здобуття незалежності в 1991 р., і на нього вплинула сильна залежність від зовнішніх факторів, світова фінансова криза 2008 року та нещодавній внутрішній конфлікт, який почався у 2014 р. (Світовий Банк, 2020 р). За останні два десятиліття українська економіка переживала періоди буму (2004-08 рр.), спаду (2008-09 рр.), повільного відновлення (2010-11 рр.), стагнації (2012-2013 рр.), рецесії (2013-2015 рр.), глибокого падіння (2014/2015 рр.) та повільного відновлення (2015 р.-сьогодні). Протягом 2000-2007 рр. Україна підтримувала високі річні темпи зростання в середньому 7%. Приплив капіталу пришвидшився, а зростання кредитування стрімко розвивалося завдяки зовнішнім запозиченням комерційних банків. Це дозволило провести експансіоністську фінансову політику, яка призвела до накопичення структурного дефіциту. Ріст майже повністю зумовлювався сприятливими зовнішніми умовами, але не підтримувався структурними реформами, необхідними для підтримки довгострокового зростання. З початком світової фінансової кризи у 2007 р. ріст української економіки зупинився. Протягом 2008-2013 рр. динаміка економічного зростання була негативною і становила в середньому -0,7% щорічно. Революція Гідності 2013-2014 рр., події в Криму в березні 2014 р. та збройний конфлікт на сході країни з 2014 р. призвели до тривалої серйозної рецесії, а економіка скоротилася на 16% протягом 2014-2015 рр. Згодом Уряд України здійснив низку реформ, пов'язаних із фінансовими та бізнес-середовищами, які допомогли стабілізувати економіку. Економічне зростання відновилося, хоча й помірними темпами. Реальний валовий внутрішній продукт (ВВП) зріс на 2,5% у 2017 р. та на 3,4% у 2018 р. (табл. 2.3.1). Причинами такого підйому є збільшення притоку грошових переказів від трудових мігрантів у країнах ЄС, підвищення зарплат та пенсій у державному секторі, оновлення споживчого кредитування.

Таблиця 2.3.1.

Основні макроекономічні показники в Україні

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Середня к-сть населення (млн. осіб)	46.1	46	45.8	45.6	45.6	45.4	42.9	42.8	42.6	42.4
Темпи зростання реального ВВП (% зміни до попереднього року)*	-	-	5.5	0.2	0.0	-6.6	-9.8	2.4	2.5	3.4
ВВП у поточних цінах (млрд. грн.)	913	1,083	1,302	1,411	1,455	1,567	1,979	2,383	2,983	3,559
ВВП на душу населення в поточних цінах (тис. грн.)	19.8	23.6	28.5	31.0	32.0	35.8	46.2	55.8	70.2	84.2
ВВП на душу населення за купівельною спроможністю (поточні ціни; тис. дол. США)	7.3	7.7	8.3	8.5	8.7	8.8	8	8.3	8.7	9.3
ВДВ у поточних цінах (млрд. грн.)	831	950	1,127	1,214	1,285	1,384	1,685	2,019	2,519	3,016
Дефлятор ВВП (%)	13.0	13.8	14.3	8.1	4.3	15.9	38.9	17.3	22.1	15.4

Інфляція (середньорічна, % зміна до попереднього року)	15.9	9.4	8.0	0.6	-0.3	24.9	43.3	12.4	13.7	9.8
Загальна зайнятість (млн. осіб)	20.2	20.3	20.3	20.4	20.4	19	17.4	17.3	17.2	17.3
Рівень безробіття (%)	9.6	8.8	8.6	8.1	7.7	9.7	9.5	9.7	9.9	9.1
Залишок поточного рахунку (% ВВП)	-11.7	3.7	-1.5	-2.4	1.1	-1	0.9	1.4	2.3	2.2
Баланс державного управління (% ВВП)	-3.9	-5.9	-1.8	-3.8	-4.4	-5	-2.3	-2.9	-1.6	-1.7
Зовнішній борг (% ВВП)	88.2	86	77.4	76.8	77.5	95.8	131	121.7	103.9	87.7
Обмінний курс, середньорічний (грн./євро)	10.9	10.5	11.1	10.3	10.6	15.7	24.2	28.3	30	32.1
Обмінний курс, середньорічний (грн./дол. США)	7.8	7.9	8.0	8.0	8.0	11.9	21.8	25.5	26.6	27.2
Зведені державні витрати (млрд. грн.)	242	304	333	396	403	430	577	685	839	986

Джерела: власна презентація з використанням даних Укрстату, Національного банку України, Світового банку WDI. Примітка: * - у постійних цінах 2010 р.

Найпомітнішими з останніх економічних реформ були монетарна політика та трансформація банківського сектору, проведені Національним банком України (НБУ). НБУ є лідером реформ в Україні з 2014 р., прийнявши низку політик, які закладають основу для економічного процвітання України (Городніченко та Білан, 2020 р.). По-перше, він запровадив інфляційне таргетування з гнучким обмінним курсом. Жорстка та прозора монетарна політика допомогла знизити інфляцію до цільового рівня 5% у 2019 р., що заклало основу для наступного зниження відсоткової ставки. Гнучкий режим обмінного курсу зробив українську економіку більш стійкою до внутрішніх і зовнішніх шоків. По-друге, НБУ очистив банківський сектор і зробив його більш прозорим і стійким. Незважаючи на масове банкрутство комерційних банків та паніку їх клієнтів, це призвело до консолідації сектору та покращило розподіл фінансових ресурсів. Нарешті, НБУ змінив підхід до формування політики, забезпечивши більшу прозорість та незалежність від політичного тиску. У 2019 р. установу було визнано одним із найпрозоріших центральних банків (Городніченко та Білан, 2020 р.).

Реформа фіскальної політики та державних фінансів сприяла істотному скороченню бюджетного дефіциту. До 2013 р. фіскальна політика та політика державних фінансів поставили економіку України на межу кризи (Марчак, 2020 р.). Щоб уникнути дефолту, у 2014 р. уряд домовився про програму «стенд-бай» з МВФ (у 2015 р. замінила її на чотирирічну програму розширеного фінансування), змусивши Україну дотримуватися серйозної фіскальної дисципліни. Протягом наступних років країна зробила ряд кроків до збалансування державного бюджету. Ці кроки включали: реструктуризацію державного боргу, скорочення дефіциту «Нафтогазу» та прозору схему комунальних субсидій, автоматичне

відшкодування ПДВ, збільшення можливостей залучення іноземних інвестицій через державні облігації, зменшення податкових пільг. Крім того, зміни до Бюджетного кодексу 2015 р. передбачали значне скорочення переліку випадків, коли можуть бути внесені зміни до державного бюджету (Марчак, 2020 р.).

Реформа торговельної політики стимулювала відкриття нових експортних ринків та зростання обсягів торгівлі. Поштовхом до цієї реформи став запуск ПВЗВТ з ЄС, який був найамбітнішим проектом лібералізації торгівлі України (Мовчан, 2020 р.). Окрім безмитного доступу до європейського ринку, ПВЗВТ сприяла реформуванню нормативно-правових актів, що стосуються санітарних та фітосанітарних заходів (СФЗ) та технічних бар'єрів у торгівлі (ТБТ). Це дозволяє експортувати продукцію не тільки на ринок ЄС, а й на ринки інших розвинених країн. Інші досягнення, пов'язані з торговельною політикою, включають лібералізацію іноземної валюти, пом'якшення адміністративних бар'єрів у торгівлі послугами, інтернаціоналізацію державних закупівель, зміни в структурі торговельної політики (Мовчан, 2020 р.).

Прогрес у вищезазначених напрямках тісно пов'язаний з реформами управління, які забезпечують покращення інституційної спроможності. Зокрема, реформа державного управління залучила талановитих людей на добре оплачувані посади в уряді, частково за підтримки ЄС. Інші вдосконалення стосувалися державного обліку та адміністрування податків. Судова реформа мала на меті підвищити рівень захисту основних прав, які мають вирішальне значення для економічного зростання. Реформа передбачає підвищення ролі Верховного Суду, запровадження електронних декларацій для суддів, переатестацію суддів, створення Вищого суду з питань інтелектуальної власності та Вищого антикорупційного суду, посилення інституту адвокатів та інші зміни. Нарешті, реформа дерегуляції створила більш сприятливе економічне середовище для бізнесу через спрощену реєстрацію прав власності на фірми та нерухомість, полегшення процедури відкриття бізнесу, захист прав інвесторів, скасування чи спрощення для низки галузевих нормативних актів. Ці заходи призвели до покращення рейтингу України в рейтингу Doing Business зі 112 місця у 2014 р. до 71 місця у 2019 р.

Незважаючи на прогрес у ключових реформах після 2014 року, все ще існують деякі суттєві перешкоди для відновлення економіки. По-перше, високий рівень корупції та домінування олігархічних груп у політиці сприяють нерівним правилам ведення

бізнесу, що відбивається на негативних настроях інвесторів. У поєднанні з недоліками регулювання та великою кількістю державних підприємств це може створити серйозні викривлення ринку та монополізацію в таких ключових секторах, як енергетика та транспорт. По-друге, банківський сектор страждає від високої частки державних банків; їх домінування призводить до невмілого кредитування та великої кількості проблемних кредитів. По-третє, відсутність ринку сільськогосподарських земель скорочує надходження кредитів та інвестицій в аграрний сектор.

2.3.2. Основні показники діяльності сільського господарства

Загалом українське сільське господарство демонструє неабияке стійке зростання. Починаючи з 2000 р., сектор переживає відновлення після майже десятиліття глибокої перехідної рецесії. У 2018 р. він перевищив рівень 1990 року за згенерованою додану вартістю та випуском продукції (рис. 2.3.1 та 2.3.2). Це свідчить про те, що сільське господарство робить все більший внесок в українську економіку, постійно збільшуючи додану вартість своєї продукції. Загалом сільське господарство України з 2001 р. зросло на 71%, демонструючи неабияку стійкість навіть у часи зниження світових цін на сировину та глибокої кризи. Решта секторів економіки, однак, зростали більш помірними темпами або навіть скорочувалися: послуги зросли на 45%, а виробництво скоротилося на 8% з 2001 р. Тим не менш, українське сільське господарство все ще працює значно нижче свого потенціалу. Враховуючи родючі чорноземи та сприятливий клімат, Україна здатна досягти такої ж середньої врожайності, як і в ЄС, тобто збільшити її приблизно вдвічі. Усуваючи цей розрив у продуктивності, сільське господарство України могло б зробити набагато більший внесок в економіку та добробут країни. Це вимагатиме більш капіталомісткого сільського господарства, фінансованого за рахунок потенційних внутрішніх та іноземних інвестицій у цей сектор.

Роль агропродовольчого сектора в економіці України є надзвичайно важливою. Його частка у ВВП (включаючи лісове господарство та рибальство) з 2001 р. коливається приблизно на рівні 10%: у 2001 р. він становив 14%, потім впав до мінімальних 6,5% у 2007 р., повернувшись до 12% у 2015 р. і відтоді стабілізуючись на рівні 10% (рисунок 2.3.2). Частка сільського господарства в загальному обсязі зайнятих в Україні певною мірою зменшилася з 18% у 2000 р. до 15% у 2018 р. Сільське населення (14 млн осіб) становить 31% від загальної кількості населення. Харчова

промисловість накопичує ще 4% ВВП України і ще 4% усіх зайнятих. Якщо врахувати також основні галузі сільського господарства (забезпечення сировиною, харчова промисловість, торгівля), внесок сектора в українську економіку збільшується приблизно до 20% ВВП. Важливість агропродовольчого сектору також підтверджується високою часткою витрат на продукти харчування в бюджетах домогосподарств. Через постійне економічне зростання протягом останніх двох десятиліть ця частка повільно знижувалася з 64 до 47,7% (рис. 2.3.3).

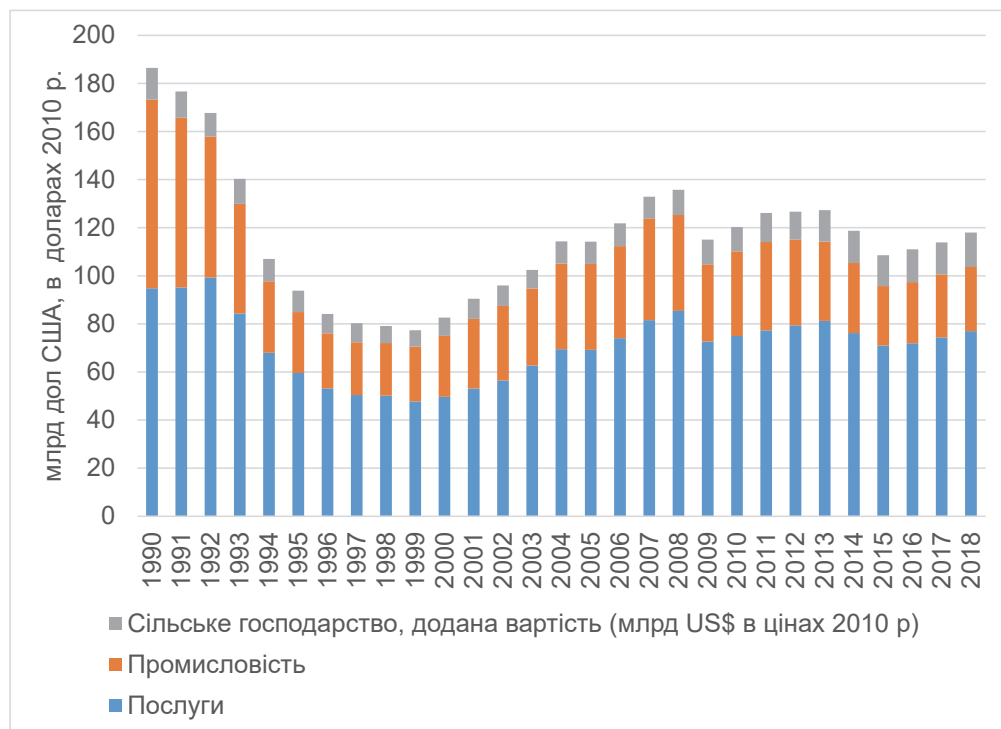

Рисунок 2.3.1. Внесок сільського господарства, промисловості та послуг у ВВП (у доларах США 2010 р.)

Джерело: власна презентація з використанням статистики Світового банку WDI по Україні

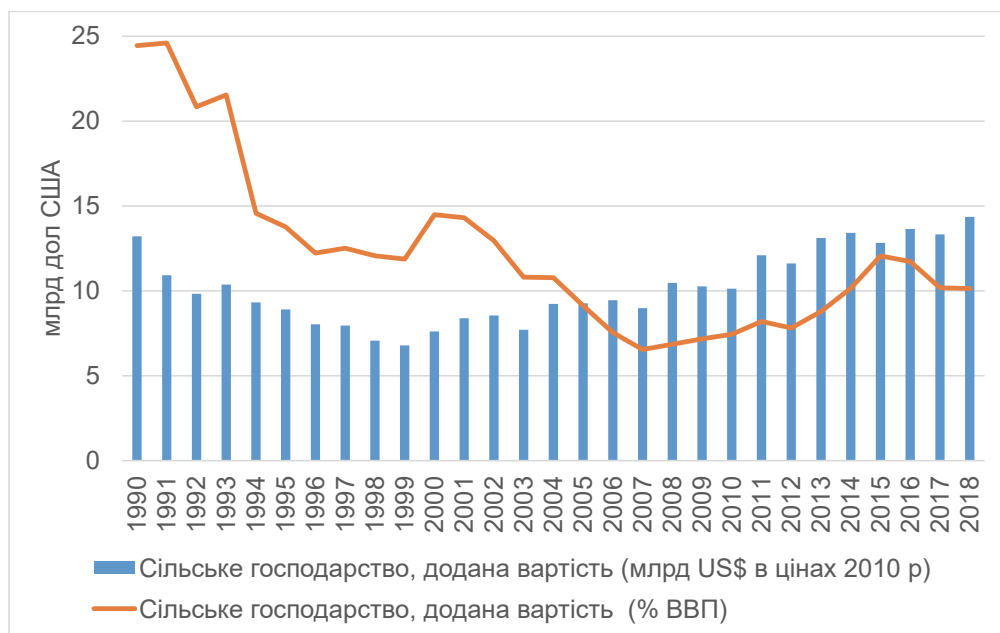

Рисунок 2.3.2. Додана вартість сільського господарства (у доларах США 2010 р.) та у % ВВП

Джерело: власна презентація з використанням статистики Світового банку WDI щодо України

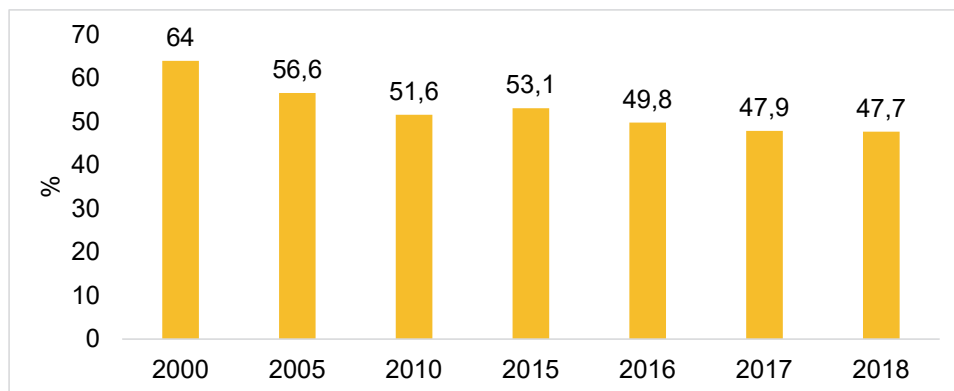

Рис. 2.3.3. Питома вага продуктів харчування у витратах українських домогосподарств

Джерело: власна презентація за даними Укрстату

Агропродовольчий сектор має важливе значення для торговельного балансу країни та надходження іноземної валюти. Частка агропродовольчого експорту в загальному експорті зросла з 11% у 2001 р. до майже 50% у 2020 р. (рис. 2.3.4). При цьому частка агропродовольчої продукції в загальному імпорті залишається низькою, що не перевищує 10%. У майбутньому частка сільського господарства може зрости, оскільки послуги зазвичай ростуть повільно, а продуктивність сільського господарства в Україні далека від потенціалу. Зростання ролі агропродовольчого сектору виглядає особливо ймовірним на тлі поточної рецесії в промисловості та постійно зростаючого світового попиту на продукти харчування.

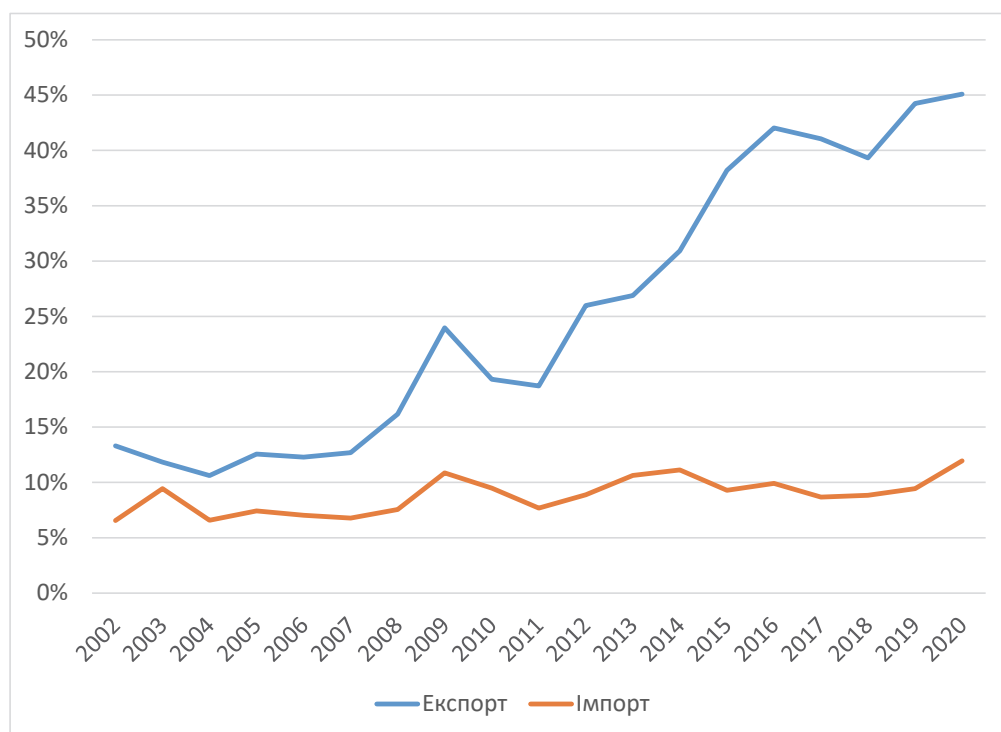

Рис. 2.3.4. Частка сільського господарства в експорті та імпорті України
Джерело: власна презентація за даними Укрстату

2.3.3. Структура сільськогосподарських виробників

Розвиток аграрного сектору характеризується сильним процесом консолідації. Незважаючи на істотне зростання обсягів виробництва, загальна кількість сільгоспвиробників скоротилася з 50 648 у 2008 р. до 40 333 у 2018 р. (табл. 2.3.2). Найбільш скорочується категорія дрібних фермерів до 20 га. Помірно скоротилася площа, контрольована середніми виробниками (до 5000 га). При цьому кількість і загальна площа великих підприємств, з площею землі в обробітку понад 10 тис. га, за останнє десятиліття зростає вдвічі. Концентрація сільськогосподарських угідь була зумовлена різними факторами, а саме депопуляцією в сільській місцевості, відсутністю належної державної підтримки дрібних фермерів та спеціалізацією на рослинництві, що збільшує значення ефекту масштабу.

Таблиця 2.3.2.

Структура сільськогосподарських підприємств за розміром

	2008		2012		2018	
	Площа (1000 га)	К-сть с/г виробників	Площа (1000 га)	К-сть с/г виробників	Площа (1000 га)	К-сть с/г виробників
Total	21,229	50,648	21,914	55,866	20,005	40,333
0		8,411	-	8,214	-	8,875
< 5.0	19	5,965	17	5,332	9	2,972
5.1–10.0	33	4,213	30	3,809	19	2,496
10.1–20.0	80	5,170	74	4,795	59	3,811
20.1–50.0	536	14,118	504	13,334	417	11,076
50.1–100.0	349	4,892	361	5,016	354	4,909
100.1–500.0	1,832	7,572	1,777	7,261	1,851	7,573
500.1–1000.0	2,050	2,846	1,884	2,624	1,933	2,704
1000.1–2000.0	4,090	2,863	3,684	2,565	3,513	2,447
2000.1–3000.0	3,338	1,362	3,102	1,270	2,594	1,063
3000.1–4000.0	2,481	721	2,179	632	1,612	467
4000.1–5000.0	1,659	372	1,482	334	1,110	250
5000.1–7000.0	1,823	313	1,959	337	1,497	258
7000.1–10000.0	1,216	148	1,504	179	1,057	127
> 10000.0	1,721	93	3,356	164	3,978	180

Джерело: власна презентація за даними Укрстату

Валова продукція сільського господарства (ВАП) в Україні формується двома групами виробників, а саме зареєстрованими комерційними підприємствами та не зареєстрованими сімейними господарствам – домогосподарствами. Більше чотирьох мільйонів невеликих домогосподарств (у середньому мають 2,8 га землі кожне) виробляють продукти харчування як для власних потреб, так і для продажу, але розпоряджаються 37% загальної площі сільськогосподарських угідь і виробляють майже 41% валової продукції сільського господарства країни (у 2018 р.), але їх частка в ВАП зменшується (див. рисунок 2.3.5). Решта сільськогосподарської продукції була вироблена в основному приватними сільськогосподарськими підприємствами, оскільки державні підприємства виробили лише менше 1% від валового обсягу сільськогосподарської продукції у 2018 р.

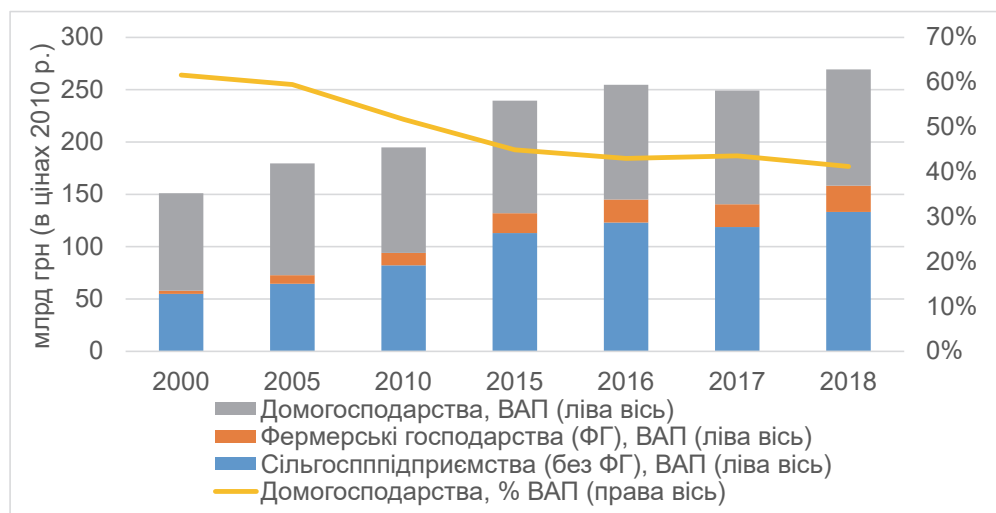

Рис. 2.3.5. Валова продукція сільського господарства (ВАП) в Україні

Джерело: власна презентація за даними Укрстату

Сільськогосподарські підприємства в Україні бувають двох типів: фермерські господарства та інші види сільгоспвиробників (корпоративні). Ці сільгосппідприємства, на відміну від домогосподарств, є зареєстрованими юридичними особами. Налічується близько 9892 корпоративних господарств (в основному правонаступники колишніх колгоспів і радгоспів), кожне з яких обробляє в середньому близько 1 650 га сільгоспземель (табл. 2.3.3) і згенерувало майже 50% ВАП у 2018 р. Є близько 30 441

фермерських господарств із середньою площею обробітку 105 га сільгоспземель, що в цілому обробляють лише близько 13% ріллі в Україні та згенерували 9% ВАП у 2018 р.

Процес консолідації земель у сільському господарстві призвів до появи великих вертикально інтегрованих агрохолдингів. Кількість корпоративних господарств скоротилася з приблизно 17 700 у 2004 р. до 9 892 у 2018 р.. Зростаюча кількість корпоративних господарств переходить під контроль агрохолдингів, які були створені з різними цілями, різного розміру, форми та організаційних форм, але мають деякі спільні характеристики. Агрохолдинги зазвичай складаються з материнської компанії, яка в більшості випадків не бере участь у первинному сільськогосподарському виробництві, але приймає загальну стратегію, плани на виробництво та інвестиції, а також керує доступом до факторів виробництва, включаючи ринки сировини та продукції, землю та фінанси. Ця материнська компанія, як правило, «утримує» 5-50 індивідуальних корпоративних господарств площею близько 2 000-15 000 га кожне, а розмір агрохолдингів коливається від 30 000 до 700 000 га. У 2018 р. агрохолдинги обробляли 5-6 млн га сільськогосподарських угідь в Україні. Найбільшим агрохолдингом є «Кернел» із земельним банком близько 700 тис. га. Ці надвеликі агрохолдинги виробляють близько чверті ВАП.

Таблиця 2.3.3.

Використання землі за видами господарств у 2018 р.

	К-сть одиниць	Площа землі, всього (1000 га)	Середня площа сільськогосподарських угідь (га)
Сільськогосподарські господарства, приватні	40,333	20,746	-
Корпоративні господарства	9,892	16,294	1,650
вкл. агрохолдинги	-	5,000 – 6,000	30,000-700,000
Фермерські господарства	30,441	4,452	105
Сільськогосподарські господарства, державні	278	937	2,963
Домогосподарства	4.6 млн	15,706	3

Джерело: власна презентація за даними Укрстату

2.3.4. Використання землі

Територія України складається переважно із сільськогосподарських земель. Площа території України становить 60,4 млн. га, з яких 71% (42,7 млн. га) займають сільськогосподарські землі (див. табл. 2.3.4). Близько 5% (2,6 млн. га) сільськогосподарських площ освоєно під зрошення; більша частина з них зосереджена в південній частині країни. Фактично зрошувані площі скоротилися з 2,2 млн. га в 2003 р. до приблизно 0,5 млн. га в 2018 р. Близько 31 млн. га сільськогосподарських угідь є ріллею. Більше половини ріллі України є чорноземом – найродючішим типом ґрунтів у світі, що забезпечує чудову та високоякісну основу для виробництва сільгосппродукції (рис. 2.3.6).

Таблиця. 2.3.4.

**Використання земель сільськогосподарського призначення в Україні
2000–2018 рр., тис. га**

	2000	2008	2010	2012	2015	2018
Площа землі, всього	60,355	60,355	60,355	60,355	60,355	60,355
Сільськогосподарські землі, всього	48,817	41,626	41,576	41,536	41,511	41,489
Рілля	32,537	32,473	32,477	32,518	32,531	32,544
Для садівництва	924	304	291	291	893	894
Пасовища та сінокоси	7,924	7,918	7,893	7,870	7,848	7,820
Сінокоси	2,407	2,416	2,411	2,411	2,407	2,399
Пасовища	5,517	5,502	5,482	5,460	5,441	5,421
Землі під паром	431	192	180	147	239	229

Джерело: власна презентація за даними Укрстату

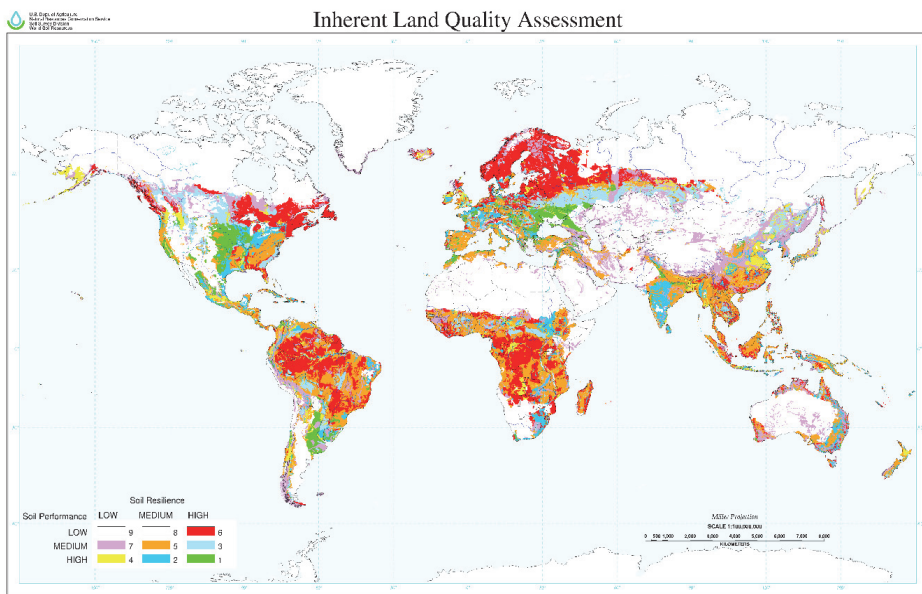

Рисунок 2.3.6. Карта якості землі

Джерело: Служба збереження природних ресурсів, Міністерство сільського господарства США

Загалом в Україні під тиском урбанізації площа сільськогосподарських угідь дещо скоротилась. Близько 137 тис. га перестали бути сільськогосподарськими угіддями протягом 2008-2018 рр.. Ще більш важливим фактором є ерозія ґрунтів, оскільки в країні щорічно розмивається понад 500 млн т ґрунту. Щороку ерозія спричиняє втрату родючості ґрунту на всій орній землі, яку зараз можна оцінити приблизно в п'ять мільярдів доларів США в еквіваленті поживних речовин (Світовий банк/ФАО, 2014 р.). Таким чином, потенціал для розширення земель і, як наслідок, для екстенсивного зростання виробництва рослинництва в Україні не є значним.

2.3.5. Невикористаний потенціал

Українське сільське господарство переживає відновлення після майже десятиліття перехідної рецесії після розпаду СРСР у 1991 р. Лише у 2018 р. обсяг його виробництва досяг того рівня, що був до незалежності (див. рис. 2.3.7). Виробництво сільськогосподарських підприємств різко впало в перехідний період.

Домогосподарства, навпаки, зосередили увагу на сільському господарстві для виживання в період трансформаційних труднощів і підвищували обсяг своєї продукції. Протягом останнього десятиліття частка сільськогосподарських підприємств у загальному обсязі виробництва постійно збільшується.

Проте продуктивність сільського господарства в Україні ще далеко від свого потенціалу. Додана вартість в сільському господарстві України на гектар є лише невеликою частиною доданої вартості в інших європейських країнах та конкурентах на світових аграрних ринках. У 2018 р. в Україні вона становила 440 доларів США, у Польщі – 1100 доларів, у Бразилії – 1400 доларів, у Німеччині – 1700 доларів США, у Франції – 2450 доларів. Основна причина цього полягає в тому, що сільськогосподарське виробництво в Україні дедалі більше зосереджується на продукції з нижчою доданою вартістю (наприклад, зернові або олійні культури).

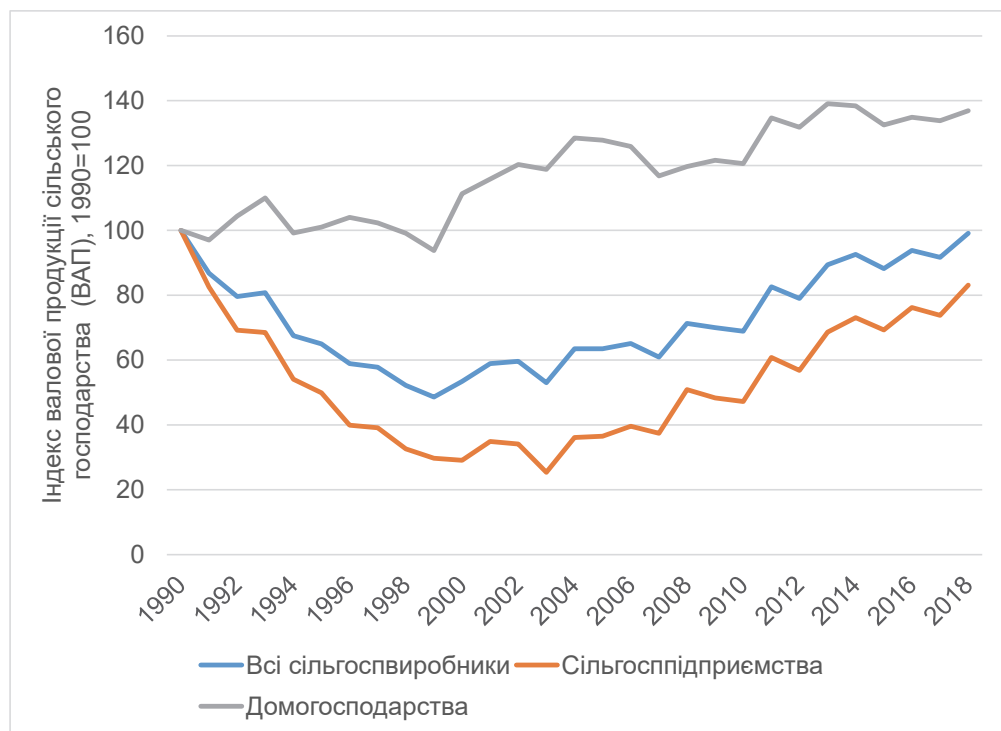

Рис. 2.3.7. Індекс валової продукції сільського господарства (ВАП) в Україні
Джерело: власна презентація за даними Укрстату

Зростання сільського господарства зумовлено насамперед рослинництвом. З 2000 р. виробництво продукції рослинництва зросло більш ніж у два рази, тоді як виробництво продукції тваринництва зросло лише на 20%, а її частка в ВАП скоротилася приблизно з 40% до 26%. Крім того, виробництво тваринництва з 2010 р. стагнувало, а виробництво продукції рослинництва зросло на 60% (рис. 2.3.8).

Домогосподарства все ще домінують у виробництві продукції тваринництва, хоча їх частка суттєво скоротилася з майже 80% у 2000 р. до 53% у 2018 р. Загалом сільськогосподарські підприємства поступово «забирають» частку виробництва домогосподарств у загальному виробництві тварин, а виробництво у господарствах населення скорочується (рис. 2.3.10). Станом на 2018 р. частка домогосподарств становила 73% у сирому молоці, 75% у яловичині та телятині, 49% у свинині та 14% у виробництві птиці. Домогосподарства також переважають у виробництві картоплі, овочів та фруктів, займаючи у 2018 р. 98%, 86% та 78% відповідно.

Сільськогосподарські підприємства (у тому числі фермерські господарства) відіграють провідну роль переважно у вирощуванні експортно-орієнтованих культур, які виробляли понад 62% продукції рослинництва у 2018 р. (рис. 2.3.9). У 2018 р. вони виробили 80% зернових, 86% насіння соняшнику, 99% насіння ріпаку та 95% цукрових буряків. Окремі дрібні фермери спеціалізуються переважно на рослинництві, а не на тваринництві (рис. 2.3.11), використовуючи однакові схеми вирощування, оскільки корпоративні сільськогосподарські підприємства виробляють з аналогічними або нижчими темпами інтенсивності. На частку фермерів припадало близько 14% від загальної кількості зернових, 7% цукрових буряків, 20% насіння соняшнику, 17% сої та 20% ріпаку, але лише 3,8% від загального обсягу м'яса та 7,3% виробленого молока на 2018 р.

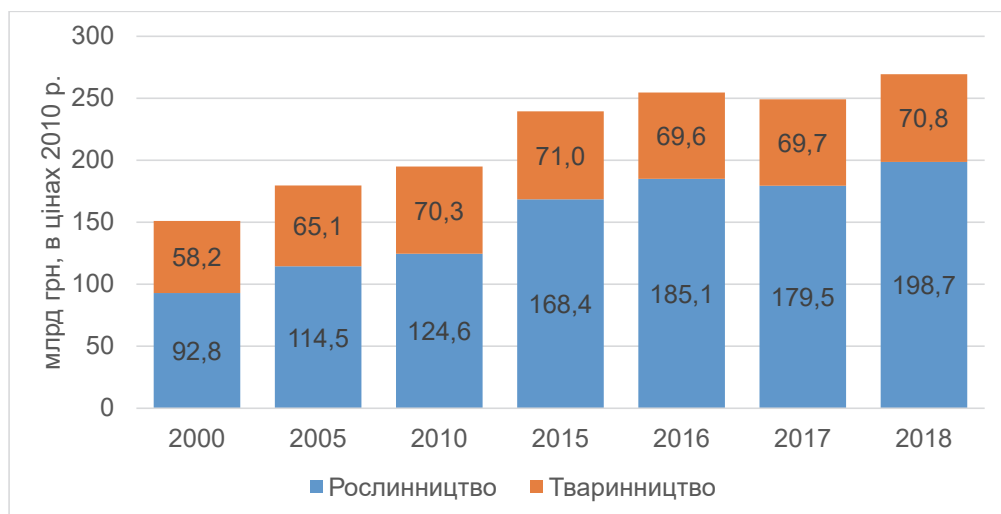

Рис. 2.3.8. Валова продукція сільського господарства (всі виробники)

Джерело: власна презентація з використанням даних Укрстату

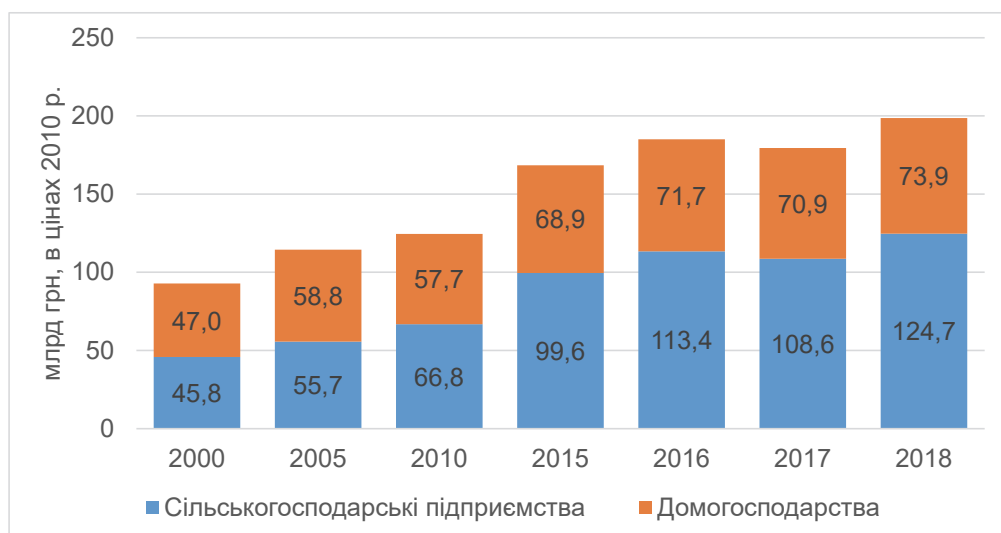

Рис. 2.3.9. Валова продукція рослинництва

Джерело: власна презентація за даними Укрстату

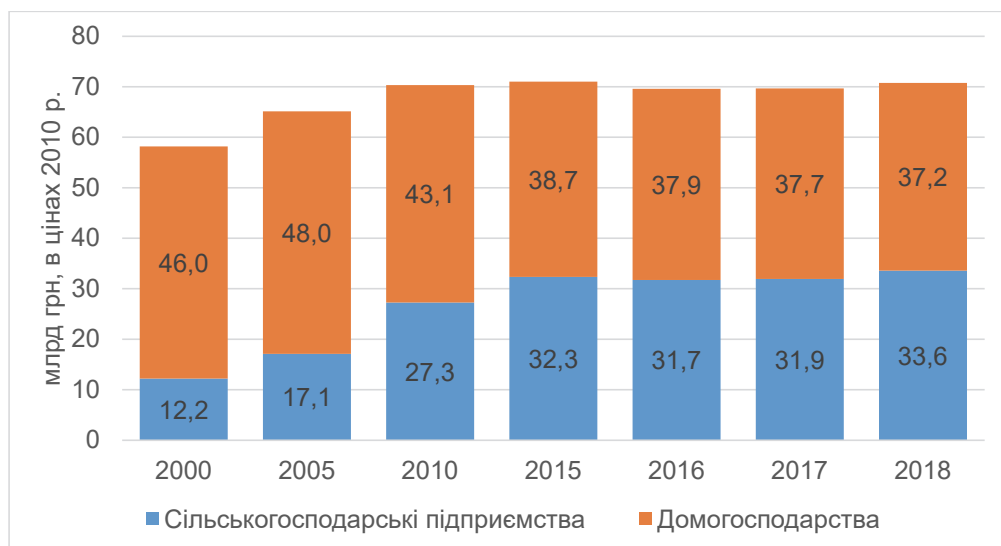

Рис. 2.3.10. Валова продукція тваринництва

Джерело: власна презентація з використанням даних Укрстату

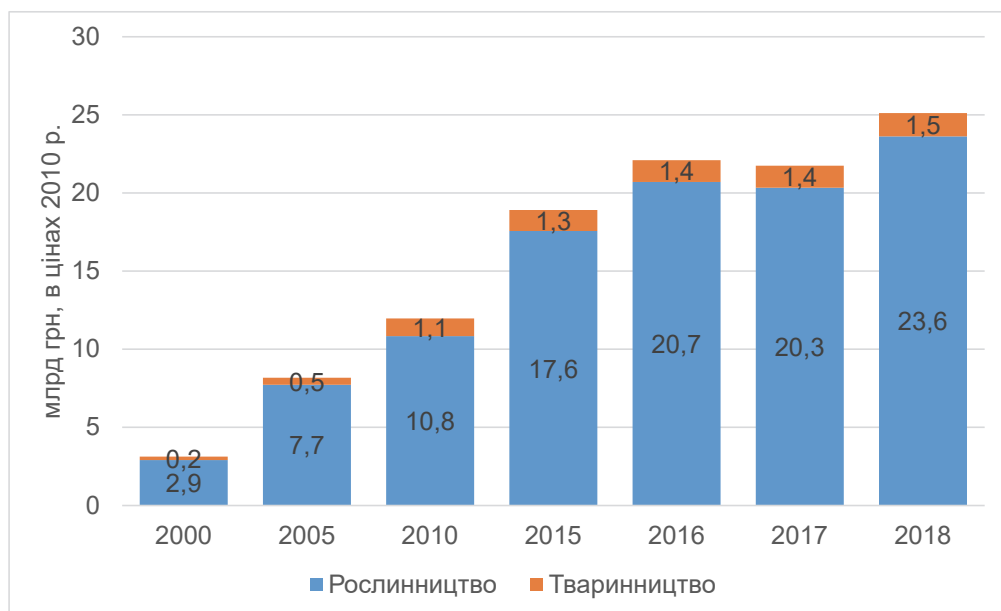

Рис. 2.3.11. Валова продукція сільського господарства (фермерські господарства)

Джерело: власна презентація за даними Укрстату

Невикористаний потенціал сільськогосподарського виробництва можна виміряти як розрив між врожайністю в Україні та в розвинених країнах. Зокрема, врожайність зернових з 2000 р. зросла майже в 2,5 рази (з деякими короточасними коливаннями). Основними причинами підвищення врожайності були кращі технології, сільськогосподарська практика, інвестиції в управління, виробництво та логістику після збору врожаю. Проте нинішні рівні врожайності зерна в Україні (близько 4,7 т/га) ще далекі від потенційних і від країн із вищою інтенсивністю виробництва, зокрема в Західній Європі (рис. 2.3.12).

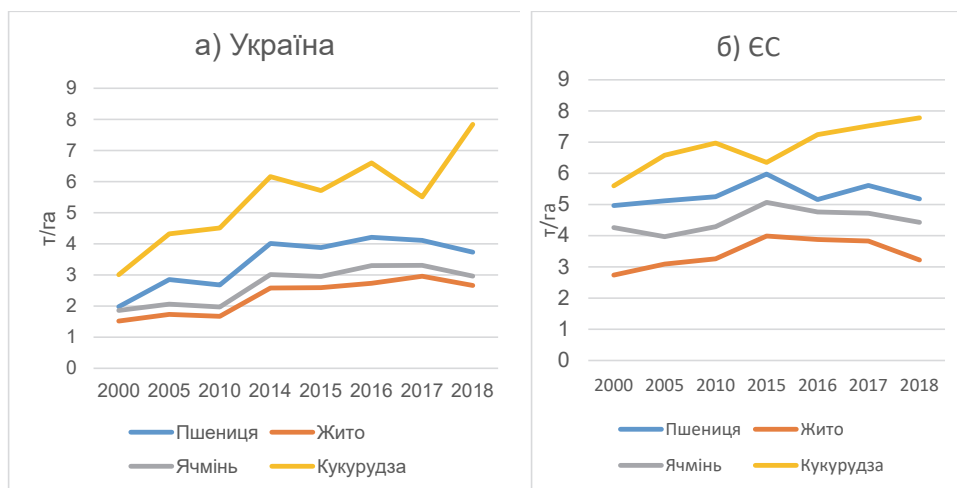

Рис. 2.3.12. Урожайність зернових в Україні та ЄС

Джерело: власна презентація з використанням даних Укрстату, Міністерства сільськогосподарської політики США

З 2000 р. врожайність олійних культур зростала вражаючими темпами. Вона зросла із середньої 1 т/га у 2004 р. до 2,4 т/га у 2018 р. (рис. 2.3.13), наближаючись до відповідних показників у ЄС. Проте ці показники можна ще збільшити. Зокрема, сучасні гібриди соняшнику дозволяють отримувати близько 4-5 т/га (Шубравська та ін., 2017 р.). Зростання врожайності соняшнику сприятиме заповненню всіх наявних переробних потужностей та розширенню виробництва соняшникової олії.

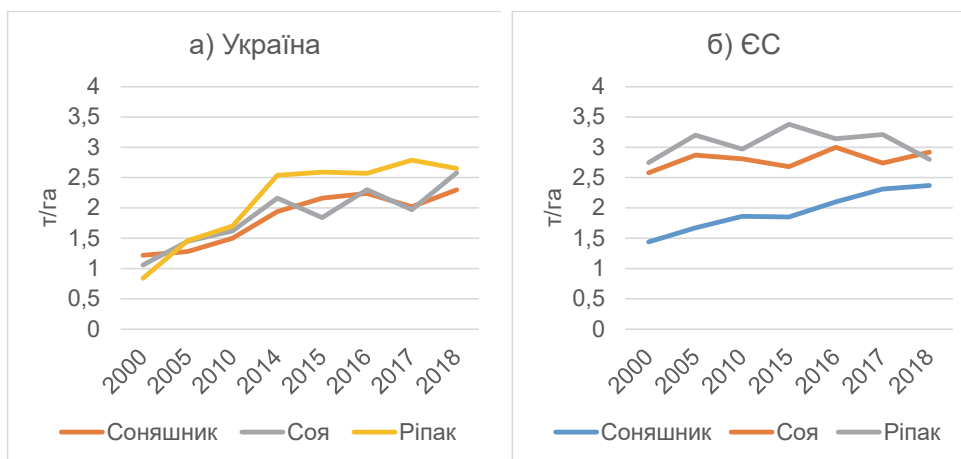

Рис. 2.3.13. Урожайність олійних культур в Україні та ЄС

Джерело: власна презентація за даними Укрстату

Розриви продуктивності також яскраво виражені в галузі тваринництва. На тлі зниження чисельності дійного стада (з понад 8 млн корів у 1990 р. до 2 млн корів у 2018 р.) річний надій на одну корову, однак, зріс з 2,86 т до майже 5 т. Це поки що відносно низька продуктивність порівняно із західними стандартами. Наприклад, середня продуктивність корови в Німеччині становить 6-7 т, в Ізраїлі 11-12 т. Але надії на товарних молочних фермах вже досягають західних показників (рис. 2.3.14).

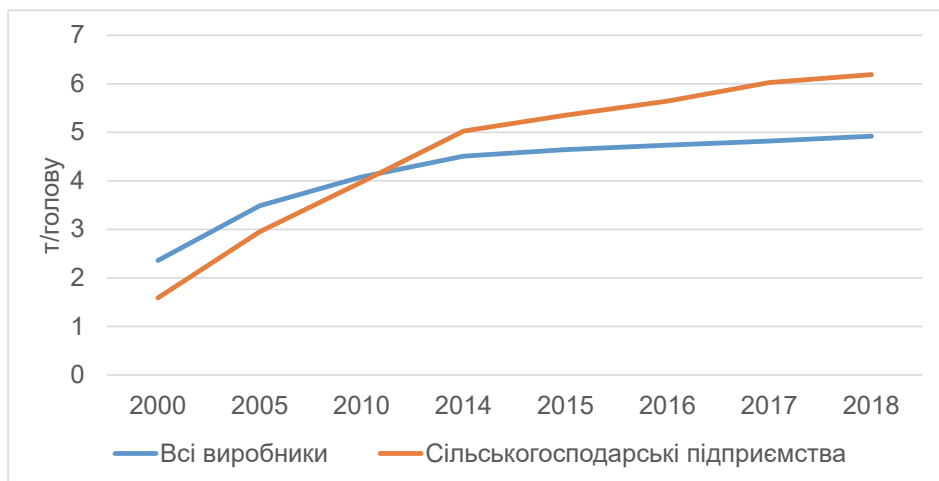

Рис. 2.3.14. Продуктивність в виробництві молока в Україні

Джерело: власна презентація за даними Укрстату

2.3.6 Розвиток і структура рослинництва

Пшениця, ячмінь, кукурудза та соняшник є домінуючими культурами, які займають близько 62% загальної площі ріллі в Україні (рис. 2.3.15). За останнє десятиліття структура посівних площ змінилася, в основному, як реакція України на розвиток світового ринку. В абсолютному та відносному вираженні суттєво зросли зібрані площі основних культур, крім ячменю. Найбільш вражаюче зростання було зафіксовано для ріпаку та сої, за ними йдуть соняшник та кукурудза. Це розширення відбулося за рахунок ячменю, жита, вівса, проса, гречки та цукрових буряків. Дещо зменшилась площа під плодовими насадженнями, а овочеві площі збільшилися на 30 тис. га.

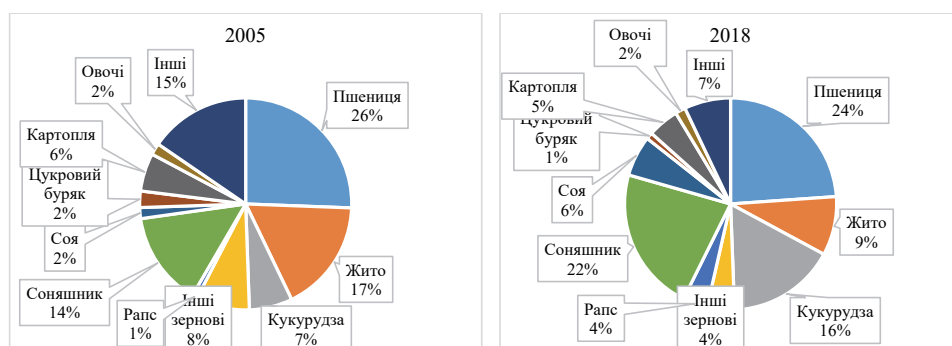

Рис. 2.3.15. Структура зібраної площі посівів у 2005 та 2018 рр.

Джерело: власна презентація за даними Укрстату

Зернові традиційно є провідною культурою в Україні. Виробництво зерна вже перевищує доперехідний рівень і досягло історичного максимуму в 72 млн т у 2019 р. Географічно центральна Україна є основним регіоном виробництва зерна в Україні, поступово поширюючись на північні та західні регіони (табл. 2.3.5.). Україна стала одним із провідних світових експортерів зерна і продовжує нарощувати виробництво експортного зерна. Пшениця та кукурудза домінують у виробництві зерна, головним чином через зростання світового попиту на кукурудзу та помірно зростаючий сектор комерційного тваринництва (у птахівництві та свинарстві). Решта зернових (наприклад, жито, овес та інші зернові) за останнє десятиліття втрачають свою частку.

Таблиця 2.3.5.

Виробництво зерна в Україні 2009–2018 рр. 1000 т

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Україна	46,028	39,271	56,747	46,216	62,997	63,859	60,125	66,088	61,916	70,056
Центр	15,469	13,579	19,982	14,474	22,043	20,369	20,055	22,642	18,492	24,146
Схід	5,307	3,874	7,027	5,653	7,704	8,054	6,737	7,383	7,043	6,332
Північ	7,774	5,932	9,296	10,492	12,140	12,900	11,527	12,977	12,404	15,884
Південь	10,866	9,953	12,428	6,319	11,034	11,114	11,735	12,014	12,390	11,492
Захід	6,613	5,933	8,014	9,279	10,076	11,411	10,064	11,061	11,580	12,194

Джерело: власна презентація за даними Укрстату

У структурі виробництва олійних культур в Україні домінує насіння соняшнику. Зростання є особливо помітним в останнє десятиліття на фоні попиту з боку зростаючої переробної промисловості. Стрімкий розвиток олійного сектору зробив Україну світовим лідером з експорту соняшникової олії. Виробництво ріпаку зросло в основному як відповідь на високий попит з боку ЄС (в основному для виробництва біодизеля). Виробництво сої стимулювалося головним чином зростаючим світовим попитом, і в меншій мірі відновленням вітчизняного товарного тваринництва, яке все більше зсереджується на багатих білком кормах. Посівні площі сої зросли майже в 10 разів з 2000 р. (рис. 2.3.16). У регіональній перспективі у виробництві олійних культур домінують центральний та південний регіони України (див. табл. 2.3.6).

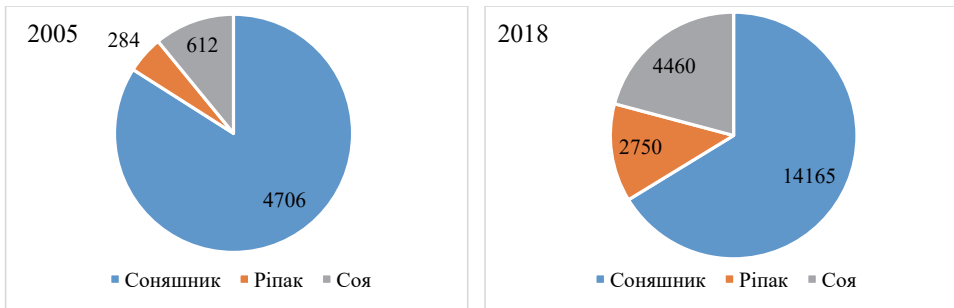

Рис. 2.3.16. Структура виробництва олійних культур в Україні у 2005 та 2018 рр., тис. т

Джерело: власна презентація за даними Укрстату

Таблиця 2.3.6.

Виробництво олійних культур в Україні 2004–2018 рр., тис т

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Україна	9,281	9,921	12,454	12,074	16,232	16,214	16,849	19,058	18,330	21,377
Центр	3,576	3,625	4,498	4,176	5,810	5,597	6,052	6,483	5,770	7,032
Схід	1,777	1,748	2,374	2,273	2,642	2,533	2,284	2,760	2,376	2,844
Північ	719	774	1,183	1,619	2,116	2,506	2,527	3,054	3,064	3,736
Південь	2,447	3,001	3,382	2,769	4,003	3,300	3,831	4,419	4,094	4,331
Захід	762	773	1,018	1,236	1,660	2,277	2,155	2,342	3,015	3,434

Джерело: власна презентація за даними Укрстату

Виробництво фруктів та овочів вже є важливим елементом сільської економіки України з огляду на її високу трудомісткість. На цей сектор припадає близько 22% валової продукції сільського господарства та 25% зайнятих у сільському господарстві. Протягом останнього десятиліття значно зросли виробництво та врожайність фруктів та овочів (рис. 2.3.17). Особливо помітне зростання в виробництві томатів та огірків, в основному на півдні України, де аграрії досягають високих врожаїв завдяки впровадженню сучасних технологій зрошення.

Зростання виробництва фруктів співмірне із зростанням виробництва овочів. Лідерами за обсягами виробництва є яблука, вишні, груші та сливи. Великий експортний потенціал в Україні майже не використовується. Але щоб Україна використала цей потенціал, потрібні великі інвестиції для підвищення продуктивності та зменшення втрат у ланцюжку створення вартості.

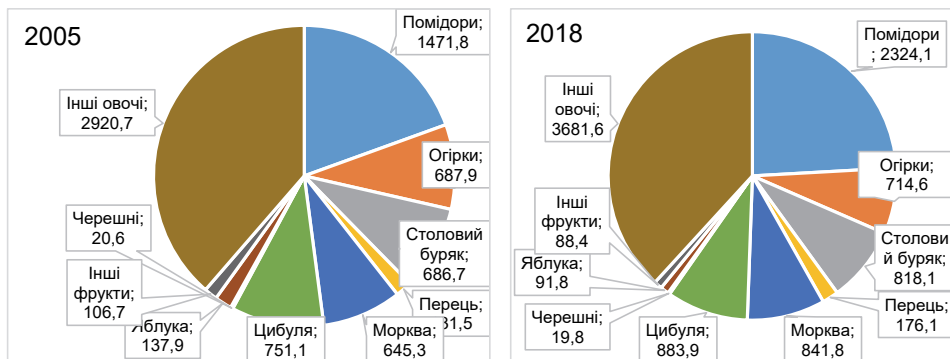

Рис. 2.3.17. Структура плодовоовочевого виробництва в Україні у 2004 та 2018 рр., тис т

Джерело: власна презентація за даними Укрстату

2.3.7. Розвиток і структура виробництва продукції тваринництва

Тваринництво сильно постраждало після розпаду Радянського Союзу. До 2000 р. поголів'я худоби різко скоротилося (рис. 2.3.18). Поголів'я великої рогатої худоби (у тому числі корів) продовжує скорочуватися, тоді як свиноводство та птицеводство змогли відновитися. У виробництві м'яса переважають домогосподарства, особливо це помітно в секторі яловичини (рис. 2.3.19). Сектор птицеводства є історією успіху, оскільки він досить швидко відновився після перехідного колапсу та перетворився на експортно-орієнтований сектор. Наразі м'ясо птиці займає близько 60% всього м'яса, виробленого в Україні (рис. 2.3.20). Виробництво свинини наздоганяє птицеводство. Незважаючи на те, що Україна є нетто-імпортером м'яса, вона має всі шанси стати нетто-експортером, в основному завдяки різноманіттю кормів на внутрішньому ринку.

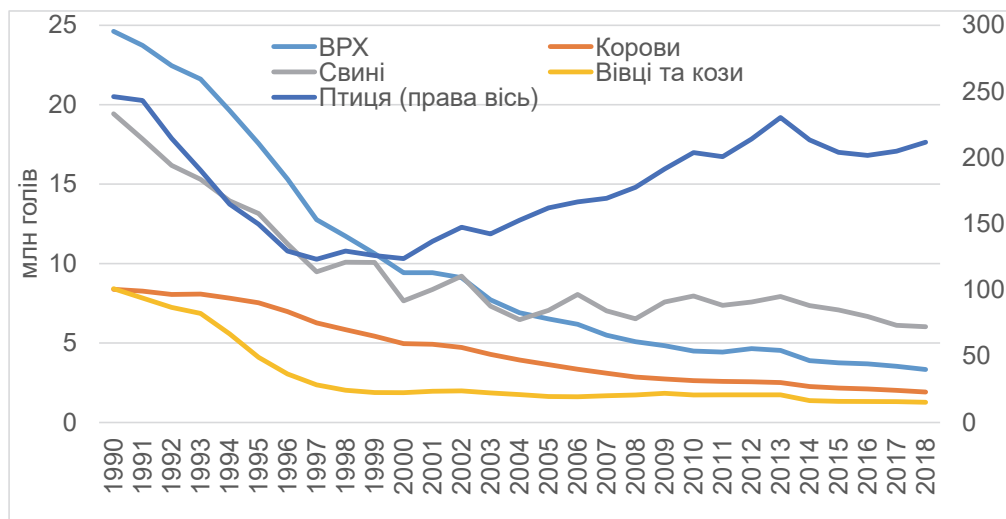

Рис. 2.3.18. Динаміка поголів'я в тваринництві

Джерело: власна презентація за даними Укрстату

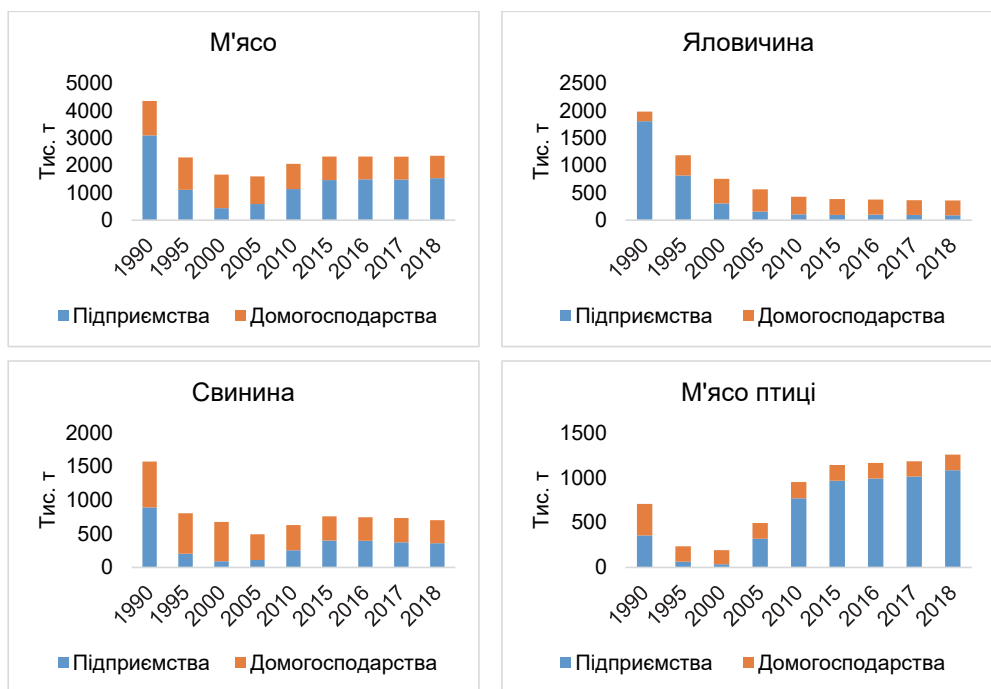

Рис. 2.3.19. Виробництво м'яса за категоріями господарств
Джерело: власна презентація за даними Укрстату

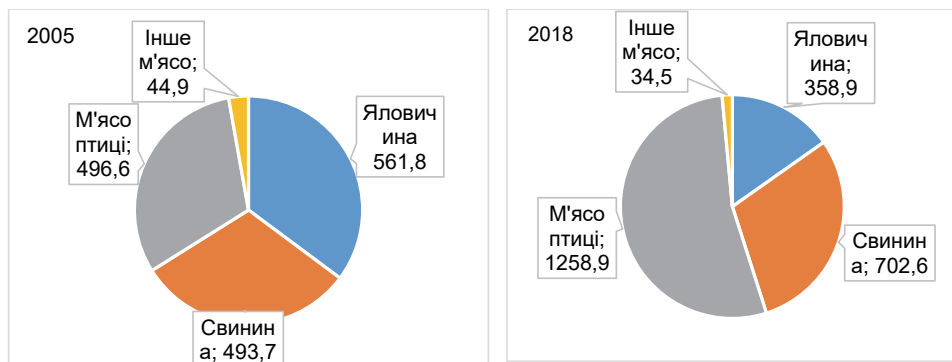

Рис. 2.20. Структура виробництва м'яса в Україні у 2005 та 2018 рр., тис. т.
Джерело: власна презентація за даними Укрстату

Виробництво свинини має слабку тенденцію до зростання з деякими короткостроковими коливаннями (Табл. 2.3.7). Оскільки українські споживачі історично віддають перевагу свинині, обсяги виробництва в галузі не впали так різко, як у виробництві яловичини. На даний момент великі корпоративні свинокомплекси завоюють частку ринку, а виробництво свинини в домашніх і селянських

господарствах стагнує. Регіонально найбільше зросло виробництво свинини у Полтавській (провідний виробник зерна) та Тернопільській областях (табл. 2.3.7).

Таблиця 2.3.7.

Виробництво свинини в Україні 2009–2018 рр. тис т

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Україна	526.5	631.2	704.4	700.8	748.3	742.6	759.7	747.6	735.9	702.6
Центр	119.3	147.0	164.8	159.9	180.1	181.9	186.5	182.4	180.9	160.7
Схід	69.2	84.1	102.3	96.3	107.0	109.8	110.3	104.1	92.3	87.7
Північ	81.9	94.8	107.6	106.5	111.0	113.6	116.1	118.0	124.7	123.5
Південь	106.6	120.6	140.7	136.2	132.5	99.1	97.4	89.9	82.4	76.1
Захід	149.5	184.7	189.0	201.9	217.7	238.2	249.4	253.2	255.6	254.6

Джерела: власна презентація за даними Укрстату

Протягом останніх 15 років відбулося вражаюче зростання великомасштабного виробництва курятини. Причиною цього стали короткий виробничий цикл і відповідний інвестиційний цикл, а також значна державна підтримка. М'ясо птиці можна виготовити за короткий проміжок часу, з високою ефективністю конвертування фуражного зерна в м'ясо. У виробництві курятини домінують великі агрохолдинги (близько 77% ринку). На ринку м'яса птиці домінують два найбільші агрохолдинги – МХП і Агромарс (частка МХП – понад 50%). Тоді як найбільший агрохолдинг UkrLandFarming домінує на ринку яєць. Розподіл виробництва птиці по регіонах відображає наявність зерна/корму. Велике птахівництво в основному розташоване в центральних, північних та західних областях України (табл. 2.3.8).

Таблиця 2.3.8.

Виробництво м'яса птиці в регіонах України 2009–2018 рр., 1000 т

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Україна	894.2	953.5	995.2	1074.7	1168.3	1164.7	1143.7	1166.8	1184.7	1258.9
Центр	379.8	454.1	468.1	496.0	575.6	665.9	703.8	750.6	753.5	807.3
Схід	98.3	95.1	92.4	104.6	105.8	77.8	46.3	50.2	49.3	47.3
Північ	166.9	150.3	160.5	174.2	186.4	183.9	163.7	148.3	172.8	170.5
Південь	105.9	105.8	108.6	113.0	101.4	33.9	34.2	26.3	24.1	24.5
Захід	143.3	148.2	165.6	186.9	199.1	203.2	195.7	191.4	185	209.3

Джерела: власна презентація за даними Укрстату

Виробництво яловичини в Україні слаборозвинене і виробляється переважно як побічний продукт молочного скотарства. Це дуже близько до частки домогосподарств у загальних поставаннях молока (див. нижче). Оскільки виробництво яловичини потребує довгострокових інвестицій, обмежений доступ до довгострокового фінансування був однією з основних причин нерозвиненості. Найбільші регіони виробництва яловичини розташовані на заході та в центрі України (табл. 2.3.9).

Таблиця 2.3.9.

Виробництво яловичини в Україні 2009–2018 рр., тис т

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Україна	453.5	427.7	399.1	388.5	427.8	412.7	384	375.6	363.5	358.9
Центр	89.2	84.6	76.1	74.8	87.9	90.8	85.3	81.4	75.7	74.5
Схід	49.4	47.0	43.8	43.9	48.3	45.5	45.7	44.4	38.0	34.7
Північ	69.2	66.4	62.2	62.2	70.0	66.9	60.4	59.3	58.6	57.6
Південь	79.2	77.9	70.0	66.7	68.6	56.9	53.7	53.7	54.2	60.1
Захід	166.5	151.8	147.0	140.9	153.0	144.5	138.9	136.8	137.0	132.0

Джерела: власна презентація за даними Укрстату

З огляду на те, що м'ясні породи великої рогатої худоби в Україні майже відсутні, у виробництві сирого молока спостерігається подібна до виробництва яловичини тенденція. Загальний обсяг виробництва скоротився з приблизно 24,5 млн т у 1990 р. до майже 10 млн т у 2018 р., тобто більш ніж на 50%. У виробництві молока переважають домогосподарства. Нині на них припадає 73% загального виробництва молока в порівнянні з 24% у 1990 р. Це додає додаткових витрат до всього молочного ланцюга створення вартості через проблеми, пов'язані з якістю, труднощі з досягненням ефекту від масштабу як у молочному господарстві, так і в розробці у перехідних галузях, проблеми з гарантуванням великого та стабільного постачання високоякісного молока, сезонність поставок, високі витрати на збір та інші транзакційні витрати. Проте частка надходжень сирого молока від домогосподарств постійно зменшується, а комерційні молочні ферми збільшують свою частку ринку (рис. 2.3.21). Це сталося через зменшення чисельності та старіння сільського населення, скорочення випасних площ (через розширення посівних площ), дорогий збір молока з домогосподарств та необхідність забезпечення високої якості молока. Також спостерігається консолідація молочних ферм, зменшується кількість молочних ферм на тлі зростання поголів'я.

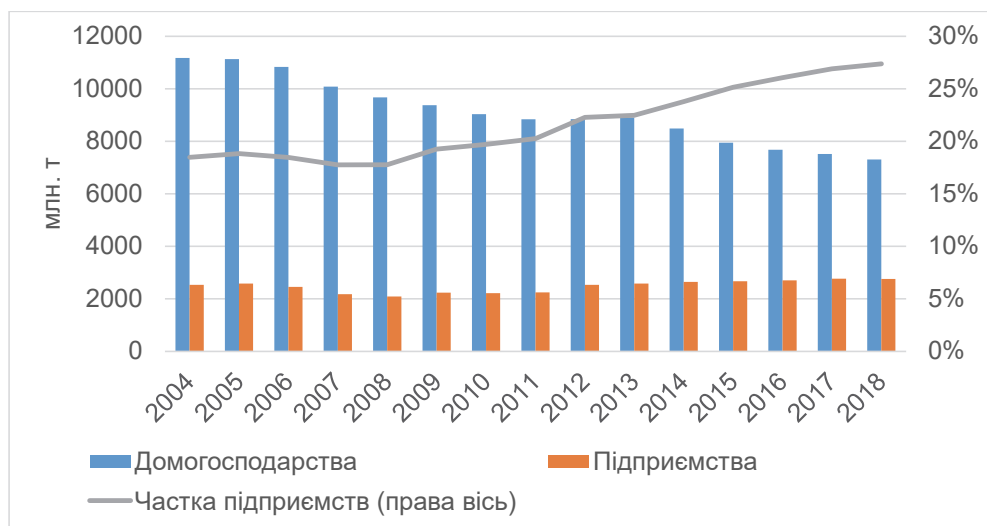

Рис. 2.3.21. Структура виробництва сирого молока

Джерело: власна презентація за даними Укрстату

Внутрішній попит на сире молоко дуже високий через стійкий зовнішній попит на молочну продукцію. Зменшення обсягів внутрішньої пропозиції сирого молока постійно посилює конкуренцію за даний продукт серед переробників. Фактично, сировини не вистачає для повного використання наявних переробних потужностей. Станом на 2018 р. завантаженість переробних потужностей становила 60-65%. Як і у виробництві яловичини, виробництво сирого молока вище в західних, центральних та південних областях України (табл. 2.3.10).

Таблиця 2.3.10.

Виробництво сирого молока в Україні 2009–2018 рр. 1000 т

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Україна	11609	11248	11086	11377	11488	11132	10615	10381	10280	10064
Центр	2756.6	2699.3	2701	2776.3	2823.6	2877.4	2818.2	2796.3	2757.9	2673
Схід	1157.7	1090.7	1076.1	1128.2	1141	1060.1	911.1	846.1	837.5	839.9
Північ	2126.2	2041	2004.7	2079.8	2083.2	2056	1994.9	1968.7	1948.4	1934.2
Південь	1755.2	1683.4	1643.8	1639.2	1639.1	1345.6	1289.8	1260.5	1244.8	1187.7
Захід	3813.9	3729.2	3655.7	3749.8	3796.1	3793.7	3601.4	3509.9	3491.9	3429.2

Джерела: власна презентація за даними Укрстату

Тож загалом агропродовольчий сектор в економіці України зростає, а його структура змінюється. Внесок сільського господарства в економічне зростання був стійким і збільшувався з 2014 р. Його частка у ВВП (включаючи лісове господарство та рибальство) коливалася близько 10%, а частка агропродовольчого експорту в загальному експорті зросла майже до 50% у 2020 р. Сільське господарство демонструє значний розвиток, що супроводжується консолідацією ринку, вертикальною інтеграцією та значним зростанням продуктивності, хоча розрив у продуктивності все ще залишається досить великим. Ця тенденція більш виражена в рослинництві, в основі якого лежить вирощування високорентабельних товарних культур. На відміну від цього, сектор тваринництва затримався через низьку ефективність виробництва та обмеженість експортних ринків. У наступному розділі опишемо поточний порядок денний аграрної політики, щоб показати, як політичні рішення впливають на розвиток агропродовольчого сектору в Україні.

2.4. Поточна аграрна політика в Україні

2.4.1. Суперечність між політикою сільського розвитку та аграрною політикою

Ігнорування сільського розвитку чи розвитку сільських територій на відміну від розвитку аграрного сектору було звичайною практикою уряду України з часів незалежності. Це призвело до ситуації, коли сільська політика була упередженою на користь агробізнесу, позбавляючи сільські громади значних ресурсів для розвитку (через, наприклад, щедрі податкові пільги для агробізнесу) та доходів (через, наприклад, мораторій на продаж сільськогосподарської землі – див. Нів'євський та Дайнінгер, 2019 р.), нехтуючи іншими видами економічної діяльності в сільській місцевості, і тим самим сприяючи депопуляції та економічній деградації села. Роль сільської місцевості для добробуту українців, як сільських, так і міських, набагато ширша, ніж просто аграрне виробництво. Тому політику розвитку сільських територій слід розглядати окремо від аграрної політики.

Об'єктивні структурні зміни в сільському господарстві посилюють розбіжності між цілями аграрної політики та політики сільського розвитку. У ринковій економіці прогрес аграрної політики можна відобразити у трьох основних вимірах: економічна

ефективність, якість та безпека харчових продуктів та екологічна стійкість. З цієї точки зору, політики мають переслідувати три основні цілі: створити додану вартість шляхом подолання розриву у продуктивності, постачати високоякісні продукти та зробити внесок у збереження природи та ландшафту (див. детальніше Кун, Дем'яненко, 2004 р). В умовах інтенсивної індустріалізації сільського господарства та демографічних змін на селі ці цілі часто суперечать добробуту жителів села. Зокрема, технічний прогрес як у рослинництві, так і в тваринництві призводить до зростання безробіття у сільській місцевості. Посилення вимог щодо якості та безпеки продукції знижує попит на низькоякісні продукти харчування, які виробляються переважно в домашніх умовах; ця тенденція особливо яскраво виражена в галузі тваринництва. Крім того, високі стандарти безпеки можуть зменшити кількість місцевих жителів, зайнятих на сільськогосподарських підприємствах. Наприклад, щоб уникнути поширення птишиного грипу, великі виробники птиці можуть заборонити роботу місцевих жителів, які вирощують птицю на власних подвір'ях. Екологічні вимоги можуть накладати істотні обмеження на виробничу практику в сільських домогосподарствах, знижуючи їх рентабельність (Кун, Дем'яненко, 2004 р.).

Політика сільського розвитку зводиться до досягнення двох основних цілей: надання державних послуг у сільській місцевості та підтримки їх економічного розвитку (Кун, Дем'яненко, 2004 р.). Перша ціль позитивно пов'язана з розвитком аграрного сектору, а друга мета часто передбачає залучення більшості сільського населення до сільськогосподарського виробництва. У цьому відношенні необхідно розробити оптимальну сільську політику, щоб усунути конфлікт інтересів селян та аграріїв. Зокрема, інклюзивність сільського розвитку не повинна повністю покриватися сільськогосподарським виробництвом. Існує ряд несільськогосподарських галузей, які можна успішно розвивати на селі. Іншим позитивним фактором економічного розвитку села є тенденція до зростання дистанційної роботи через Інтернет. Крім стимулювання зайнятості в несільськогосподарському секторі, сільська політика має базуватися на забезпеченні фізичної інфраструктури (дороги, комунальні послуги), а також соціальної інфраструктури (охорона здоров'я, освіта).

Координація політики сільського розвитку є складнішою в порівнянні з аграрною політикою. Повноваження щодо сільської політики мають горизонтально координуватися між кількома міністерствами, а саме Міністерством інфраструктури, Міністерством

економічного розвитку і торгівлі, Міністерством соціальної політики України, Міністерством розвитку громад та територій, Міністерством аграрної політики та продовольства, Міністерством освіти і науки України. Крім того, світовий досвід свідчить про важливість децентралізації в розвитку сільських територій. Передача ключових адміністративних повноважень на місцевий рівень підвищує, серед іншого, прозорість та ефективність використання фіскальних ресурсів (див. Гарус і Нів'євський, 2020 р.). Завершення реформи децентралізації, розпочатої у 2014 р., також сприятиме покращенню відносин між сільським населенням та агробізнесом, оскільки податки в аграрному секторі будуть основним джерелом поповнення місцевих бюджетів. Як наголошують Кун та Дем'яненко (2004 р.), оптимальною формою реалізації сільської політики є проєктний підхід, який реалізується на місцевому рівні. Цей підхід є більш цілеспрямованим і менш бюрократичним у порівнянні зі складними національними програмами. Місцеві проєкти мають застосовуватися протягом кількох років, щоб забезпечити більшу прозорість та уникнути політичного тиску, який може бути можливим у разі частих переговорів.

2.4.2. Загальний підхід і стратегія

Аграрна політика України характеризується як ненадійна та непослідовна в подоланні ключових обмежень у галузі для досягнення її цілей розвитку. Поки що немає офіційно прийнятої Стратегії розвитку аграрного сектору, яка б встановлювала концептуальну узгодженість цілей розвитку сектору, поточних обмежень розвитку та конкретних інструментів політики, які б спрямовували ці обмеження відповідно до економічних принципів. Розробка аграрної політики продовжує бути хаотичною та опортуністичною, їй не вистачає прозорості у застосуванні заходів політики і це створює суттєво несправедливий розподіл вигод. Питання управління підірвали довіру громадськості та довіру до державних ініціатив.

Концепцію Державної цільової програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2021 р. затверджено розпорядженням КМУ від 30.12.2015 № 1437-р (зі змінами та доповненнями з 14.02.2018, N 102-р). Концепція визначає пріоритетні напрями Уряду для подальшого розвитку галузі, які включають широкий спектр інструментів підтримки сектору, у тому числі у сфері безпечності харчових продуктів, оподаткування, заходів екологічної підтримки, кредитів та інших фінансових інструментів, а також сільськогосподарських досліджень і розробок.

Політика державної підтримки сільського господарства характеризується послабленням домінування заходів, що спотворюють ринок (заходи підтримки ринкових цін), бюджетних платежів і щедрі, хоча з часом менші, податкові пільги для виробників та обмежені витрати на інвестиції, що сприяють зростанню, і забезпечення суспільними благами (витрати на загальні послуги), див. рисунок 2.4.1. Втручання політики, що спотворюють ринок і торгівлю, стають менш інтенсивними та суворими. Усі ці заходи політики змінюють ціну товару на внутрішньому ринку порівняно з її співставною (референтною) ціною на кордоні. Отже, індикатор підтримки ринкових цін (MPS – market price support) дозволяє оцінити комбінований ефект різноманітних заходів державної ринкової та торговельної політики. Загалом у 2019 році видатки бюджету та податкові пільги становили понад 5% доданої вартості, створеної аграрним сектором. Розподіл коштів державної підтримки часто здійснювався непрозоро, при цьому значні частки підтримки отримували найбільші виробники. Показники ефективності поточного бюджету орієнтовані на процес і не дозволяють оцінити, як різні програми сприяють досягненню стратегічних цілей.

Загалом аграрна політика України функціонує таким чином, що експортована аграрна продукція, як правило, оподатковується, а імпортована – одержує підтримку. Рис. 2.4.2 ілюструє, що м'ясо птиці, свинина, яловичина отримують найбільшу державну підтримку, хоча її розмір зменшується. Зокрема, виробники м'яса птиці могли отримувати близько 60% своїх доходів з вигод від різних ринкових і торгових політик. Найважливіші експортні товари (зернові, олійні та молочні продукти) неявно оподатковуються. Від'ємний паказник трансферу для зернових (% single commodity transfer), зумовлений в першу чергу негативним MPS, відображає експортні обмеження у формі квот або експортних податків в 2010-2012 рр. У маркетингових роках 2012-16 рр. експортні обмеження мали форму неповернення експортного ПДВ, а також форму добровільних експортних квот, згідно з якими трейдери зобов'язувалися експортувати до 80% надлишків, що експортуються. Експорт насіння соняшнику оподатковується за ставкою 10%.

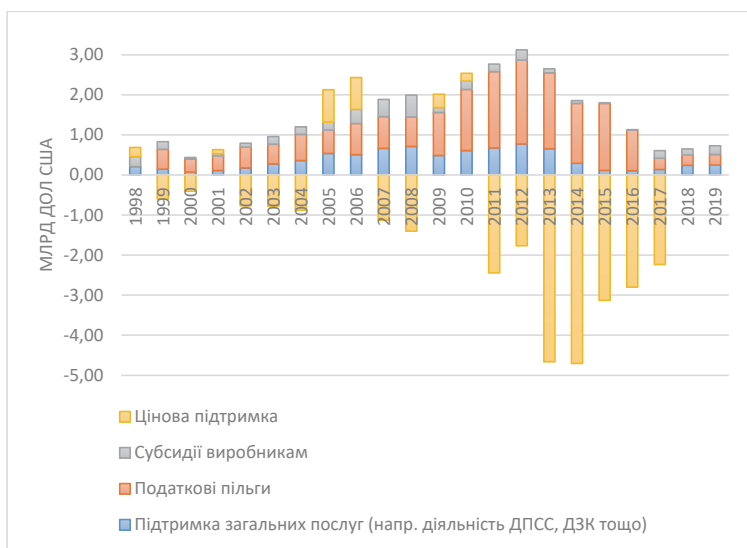

Рис. 2.4.1. Державна підтримка сільського господарства в Україні

Джерело: власна презентація з використанням даних OECD PSE для України, Державні бюджети 2018 та 2019 рр. Примітка: MPS не розраховується для 2018 та 2019 рр., а приймається рівним нулю.

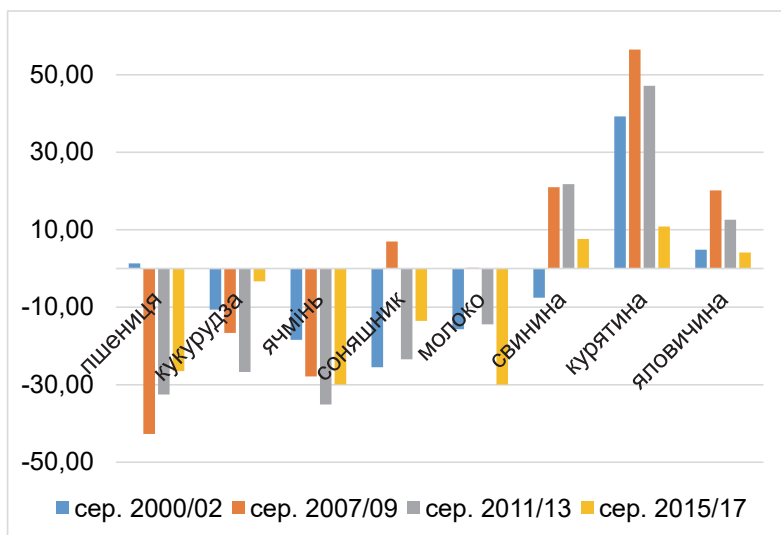

Рис. 2.4.2. Підтримка окремих продуктів, % трансфер на окремий товар (%SCT)

Джерело: власна презентація з використанням таблиць OECD PSE для України. % SCT (% single commodity transfers) відображає частку держпідтримки сільгоспвиробників окремих галузей агросектору в їх доходах. SCT включає в себе як цінову підтримку (заходи державної політики, що прямо або опосередковано впливають на ціну товару), так і пряму бюджетну підтримку

Малі сільгоспвиробники в загальному порядку денному аграрної політики. Загалом, протягом останніх 20 років у порядку денному аграрної політики України дрібні сільгоспвиробники були на узбіччі (див. детальне обговорення у Нів'євського та ін., 2021 р.). Політика підтримки сільського господарства у формі суттєвих податкових пільг та субсидій була спрямована на більші сільгосппідприємства, що поставило дрібних виробників у не вигідне становище у розвитку та зростанні. Це підкріплюється тим фактом, що невеликі сільгосппідприємства мають обмежений доступ до фінансів через асиметрію інформації та трансакційні витрати, а також через заборону на обіг сільськогосподарських земель, що діяла до цього часу з 2001 року (Нів'євський та Дайнінгер, 2019 р.).

Політика спрямована на малих фермерів в 90-х роках. У 90-х рр. була спроба перетворити колишні та неефективні радянські колективні підприємства (укр.: «колгоспи» та «радгоспи») на велику групу дрібних і середніх приватних агровласників шляхом передачі землі цих підприємств їхнім учасникам та іншим сільським мешканцям. Загалом близько 28 млн га сільськогосподарських угідь колгоспів було передано у вигляді земельних часток-паїв (у середньому по 3,6 га) у приватну власність 6,9 млн особам, що становить 16,2% населення України. Це було зроблено з надією, що ці люди почнуть обробляти свої земельні ділянки, що переросте у малий або середній фермерський бізнес (Дем'яненко, 2005 р.). Це справді посприяло виникненню понад 40 000 фермерських господарств та понад 4 млн особистих селянських господарств – домогосподарств. Загалом ці дрібні власники виробили понад 60% валової продукції сільського господарства у 2000 р. З того часу, через кардинальну зміну політики, помножену на труднощами переходу до ринкової економіки, вони не дуже розвинулися, і тепер їхній внесок у валову продукцію сільського господарства скоротився до менше ніж 40%.

Зміна аграрної політики в бік великотоварного виробництва та господарств починаючи з 2000 року. Починаючи з 1999 р., уряд України запровадив кілька важливих політик, що дали значну перевагу великим сільгоспвиробникам, зокрема це: 1) значні податкові пільги запроваджені з 1999 р.; 2) заборона на купівлю-продаж сільськогосподарських земель починаючи з 2001 р.; 3) державна підтримка з непропорційними вигодами для великих агроформувань; 4) кричуще недофінансування суспільних благ в сільській місцевості, аграрної освіти та інновацій

- 1. Податкові пільги на користь великих агроформувань починаючи з 1999 р.** У 1999 р. уряд України запровадив значні податкові пільги для сільгоспвиробників, які з тих пір стали

домінуючим елементом загальної фіскальної підтримки сільського господарства. Податкові пільги з так званого єдиного податку (або фіксованого сільськогосподарського податку до 2015 р. – ФСП) та спеціального режиму оподаткування податком на додану вартість у сільському господарстві – спецрежиму ПДВ. ФСП — це єдиний податок, який замінює податки на прибуток і землю, але до 2012 року він замінював близько 12 інших податків і зборів (Світовий банк, 2013 р.). Його ставка коливається від 0,09% до близько 1,00% від нормативної грошової оцінки сільськогосподарських угідь. У 2010 р. в середньому навантаженн ФСП становило лише приблизно 0,75 доларів США/га, що фактично залишало прибуток сільгоспвиробників в Україні по суті неоподатковуваним. У 2015 р. через значне підвищення нормативної грошової оцінки земель, зобов'язання з ФСП зросли приблизно до 10 доларів США/га, що також є дуже низьким порівняно з тим, що сплачували б сільгоспвиробники на загальній системі оподаткування.

Відповідно до спецрежиму ПДВ, сільгоспвиробники мали право утримувати ПДВ з продажу своєї продукції для відшкодування ПДВ сплаченого при купівлі матеріально-технічних ресурсів та для інших виробничих цілей. У 2016 та 2017 рр. дану систему було ліквідовано під тиском МВФ та інших міжнародних донорів. У 2015 р. вигоди від спецрежиму ПДВ оцінювали у 28 млрд грн. У 2017 р. спецрежим ПДВ був скасований і замінений на так званий режим «квазіаккумуляції ПДВ». Це вже не була система податкових пільг, а натомість сільськогосподарські товаровиробники (переважно виробники у тваринництві та садівництві) мали право отримувати бюджетні дотації пропорційно до сплаченого ПДВ. Загальний обсяг програми становив 4 млрд грн. Звільнення від податку на прибуток або ФСП все ще діє і, як очікується, його дія продовжуватиметься і надалі.

Обидва типи податкових пільг є прогресивними за своєю природою, тобто вони сприяють або надають непропорційно більшу підтримку більш продуктивним і зазвичай більшим підприємствам, таким чином неявно надаючи перевагу великому агробізнесу в Україні.

- 2. Заборона або мораторій на купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення з 2001 року.** Починаючи з 2001 р., права власників земель сільгосппризначення на розпорядження були обмежені мораторієм на купівлю-продаж сільськогосподарських

земель. Основним результатом мораторію є фактично нерозвинене кредитування сільгоспвиробників та сільського розвитку під заставу сільгоспземель. Варто враховувати, що дрібні виробники працюють переважно на власній землі, але не могли до цього часу використовувати її для залучення фінансування для свого розвитку. І таке обмеження існувало на додаток до природнього не вигідного становища дрібних сільгоспвиробників у доступі до фінансових послуг через асиметрію інформації та трансакційні витрати. Зазвичай вони не мають зручної для банків фінансової звітності (через спрощену систему оподаткування та звітності в аграрному секторі – див. вище) і не мають кредитної історії та застави, що ускладнює оцінку ризиків кредитування для банків. Термін дії мораторію на купівлю-продаж землі закінчився в липні 2021 р., але для розвитку сільського фінансування знадобиться досить багато часу.

- 3. Державна бюджетна підтримка із непропорційними вигодами для великих агроформувань.** Усі на даний час програми бюджетної підтримки сільгоспвиробників можна поділити на 5 основних програм: 1) пільгові кредити; 2) підтримка фермерських господарств; 3) підтримка садівництва; 4) підтримка тваринництва, переробки та зберігання; 5) часткова компенсація витрат на купівлю сільськогосподарської техніки вітчизняного виробництва. Незважаючи на загальний неефективний дизайн програм бюджетної підтримки (див Нів'євський та Дайнінгер, 2019 р.), система також непрямим чином давала непропорційно більші вигоди для більших сільськогосподарських виробників і взагалі не фокусувалась на дрібних сільгоспвиробниках. По-перше, лише близько 15% бюджетної підтримки спрямовувалось на дрібних фермерів. Усі інші програми не мають адресності за розміром підприємств, але дрібні фермери просто не можуть отримати до них доступ через специфічний дизайн програм підтримки. Наприклад, програми пільгового кредитування доступні лише тим господарствам, які вже мають доступ до кредитування від комерційних банків. Переважно це господарства площею понад 2 тис. га. Менші господарства (розміром менше 500 га або навіть менше 100 га) зазвичай не мають доступу до комерційних кредитів. Як наслідок, лише незначна частка субсидій на пільгові кредити (якщо взагалі такі є) потрапляє до дрібних фермерів.
- 4. Кричуще недофінансування суспільних благ на селі, аграрної освіти та інновацій.** Забезпечення сільських

територій суспільними благами, включно із дорогами, медичними послугами, чистою водою та школами, а також інвестування в аграрні дослідження та дорадництво, є основою підтримки дрібних сільгоспвиробників. Очевидно, що це не було пріоритетом аграрної політики з 1998 р. У результаті консультаційні та дорадчі послуги практично не доступні для дрібних фермерів, як і інформаційна система та освіта (хоча це певною мірою покращується з розвитком сучасних цифрових технологій), сільська інфраструктура знаходиться в незадовільному стані, що спричиняє непропорційно більші трансакційні витрати для дрібних сільгоспвиробників, і система досліджень і розробок практично не існує для дрібних фермерів (великі виробники мають і розвивають власні приватні системи).

2.4.3. Інституційна структура формування аграрної політики

Інституційна структура формування аграрної політики в Україні є досить централізованою, з незначними повноваженнями, делегованими місцевим органам влади. На високому рівні процесу прийняття рішень існує така ієрархія: 1) Президент і Офіс Президента, 2) Прем'єр-міністр і Кабінет Міністрів (Уряд), 3) Міністерство економічного розвитку і торгівлі та Міністерство аграрної політики та продовольства України, 4) інші міністерства, але насамперед Міністерство фінансів України (з питань державної підтримки та оподаткування) та Міністерство розвитку громад та територій України, 5) Верховна Рада України. Законопроекти можуть бути ініційовані та зареєстровані лише народними депутатами (НД) або групою НД, Президентом, Кабінетом Міністрів чи Національним банком (тобто «суб'єктами законодавчої ініціативи»). Президент має право накладати вето на закони. Постанови Кабінету Міністрів та/або постанови відповідних міністерств реалізують норми законів.

На нижньому рівні Міністерство аграрної політики та продовольства через підпорядковані йому установи реалізує політику в сільському господарстві. Основними його агентствами є:

- Державне агентство з геодезії, картографії та кадастру (далі – Держгеокадастр або ДГК), яке займається веденням Державного земельного кадастру України. Реєстр прав на нерухоме майн (включно із земельними ділянками) знаходиться у віданні Міністерства юстиції України.

- Державне агентство з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів, яке займається в основному санітарними та фітосанітарними заходами.

Крім того, уряд України та профільне Міністерство мають близько 500 державних підприємств (ДП), які впливають на ринки сільськогосподарської продукції. Найбільшими є Державна продовольчо-зернова корпорація України (ДПЗКУ), Аграрний фонд (державне агентство, яке проводить інтервенції на ринку) та «Укрспирт» (державний монополіст з виробництва етанолу). ДПЗКУ – публічне акціонерне товариство, засноване в 2010 р. Це відносно велике державне підприємство з торгівлі зерном, яке має близько 10,5% від загальної кількості сертифікованих складських приміщень, 12% від портових потужностей та значні активи в харчовій галузі. ДПЗКУ реалізує так звану «китайську кредитну угоду», заключену між Україною та Китаєм у 2012 році. Згідно з цією угодою, Китай надав Україні кредитну лінію на 3 млрд доларів США для обміну українського експорту зерна (переважно кукурудзи) до Китаю та імпорту китайських сільськогосподарських машин, обладнання, агрохімікатів та насіння в Україну в пропорціях 50-50, тобто 1,5 млрд доларів на український експорт і 1,5 млрд доларів на китайський імпорт⁵.

Міністерство аграрної політики та продовольства та торгівлі нещодавно зробило значні кроки до переведення практично всіх держпідприємств (включаючи Аграрний фонд) на приватизацію та демонополізацію (Укрспирт). Загалом протягом 2020-2022 рр. має бути приватизовано близько 111 сільськогосподарських ДП.

Реформа децентралізації розгортається з 2014 р. Реформа спрямована на делегування повноважень від національного до муніципального рівня. Ключовим інструментом реформи було добровільне створення об'єднаних територіальних громад (ОТГ), які отримують права на самоврядування, стягнення податків та державну політику. В 2020-му році відбулось примусове об'єднання громад, які не встигли об'єднатись до того часу і, таким чином, в Україні було сформовано 1470 ОТГ. Територіальна консолідація сприяла кращим показникам збору місцевих податків та оптимізації державних видатків (Гарус та Нів'євський, 2020 р.).

⁵ Постанова КМУ №857 від 13.08.2012р.

2.4.4. Фіскальна підтримка сільського господарства

До 2017 року податкові пільги були основним джерелом фіскальної підтримки сільського господарства. Підтримка загальних послуг у сільському господарстві (наприклад, санітарні та фітосанітарні заходи, освіта та дослідження, продовольча безпека, дорадництво тощо) або так звані заходи «зеленої скриньки» (за класифікацією COT) були другим важливим компонентом фіскальної підтримки сільського господарства. Вага субсидій (прямих бюджетних витрат виробникам) завжди була найнижчою. Істотні податкові пільги нараховувалися переважно з четвертої групи єдиного податку спрощеної системи оподаткування (фіксований сільськогосподарський податок – ФСП - до 2015 р.) та спеціального режиму податку на додану вартість у сільському господарстві – спецрежим ПДВ (детально описано в розділі 2.4.2).

У 2017 р. система податкових пільг з ПДВ була припинена і замінена на так званий режим «квазінакопичення ПДВ». Це вже не була система податкових пільг, а натомість сільськогосподарські товаровиробники (переважно виробники тваринництва та садівництва) мали право отримувати бюджетні дотації пропорційно ПДВ, що надходить до державного бюджету. Загальний обсяг програми становив 4 млрд грн. Однак програма була піддана жорсткій критиці як така, що надавала перевагу переважно великим агрохолдингам, і тому була припинена.

З 2018 року значно зріс обсяг субсидій виробників, а також істотно змінилася їх структура. Загалом кажучи, тепер усі субсидії виробників поділяються на 5 основних програм субсидій: 1) пільгові кредити; 2) підтримка індивідуальних фермерів; 3) підтримка садівництва; 4) підтримка тваринництва, переробка та зберігання; 5) часткова компенсація витрат на сільськогосподарську техніку (вітчизняного виробництва). Кожна з цих категорій містить ще від 1 до 8 підпрограм. Отже, так чи інакше, вищезазначені програми можна узагальнити як так звані вхідні субсидії, тобто субсидії, які знижують витрати на ресурси для фермерів (Нів'євський та Дайнінгер, 2019 р.).

Сільське господарство є нетто одержувачем фіскальної підтримки. Хоча сільське господарство є і було однією з найуспішніших і зростаючих галузей в Україні, сільськогосподарські виробники залишаються чистими реципієнтом фіскальної підтримки. Нижче на рис. 2.4.3 показано, що податкові пільги (втрачені фіскальні надходження, які є субсидією) та сільськогосподарські субсидії (прямі субсидії виробника плюс витрати на загальні послуги) загалом

перевищують обсяг податкових надходжень, створених/сплачених сільськогосподарськими виробниками⁶.

Рис. 2.4.3. Внесок сільського господарства в народне господарство та до Державного бюджету України, %

Джерело: власна презентація на основі даних Укрстату та Казначейства;

Програми бюджетної підтримки мали хаотичний характер із невдалим плануванням та реалізацією, і без додаткового впливу на інвестиції та продуктивність⁷. Як наслідок відсутності стратегії розвитку сільського господарства, розробка програм підтримки сільського господарства була доволі хаотичною, без належного публічного обговорення на основі фактичних даних, і зазнавала неодноразових змін протягом останніх кількох років. Бюджетування та реалізація програм також не мали систематичного характеру. Загальний рівень виконання бюджетних програм та його терміни залишаються в значній мірі не систематичними, 92%

⁶ Ми не враховуємо доходи від податку на додану вартість (ПДВ), а також від податку на доходи фізичних осіб (ПДФО) у сільському господарстві, оскільки ці податки де-факто сплачуються або споживачами (у разі ПДВ), або працівниками/ власниками землі (у разі ПДФО), а виробники виконують роль лише податкових агентів. Як зазначалося вище, прибуток у сільському господарстві не оподатковується, а натомість стягується податок з ПДВ за низькою фіксованою ставкою.

⁷ В описі програм державної підтримки, ми головним чином спираємось на статтю Нівесського та Дайнінгена (2019)

запланованих видатків було сплачено у 2017 році і лише 66% у 2018 році. Це означає, що державні інвестиції та витрати були б здійснені в будь-якому випадку. Для того, щоб бути ефективними та мати зростаючий вплив на продуктивність/випуск, або змінити поведінку виробників, програми бюджетної підтримки мають бути стабільними та послідовними протягом тривалого часу, щоб сільськогосподарські виробники могли розвинути довіру та включити їх у свої бізнес-плани. Тобто завжди виникає питання, чи були б можливі інвестиції, наприклад, у будівництво тваринницьких комплексів без дотацій. Якщо такі інвестиції неможливі без субсидій, то ці субсидії можна вважати ефективними, відкидаючи питання про їх економічний ефект.

Невдалий дизайн програм можна продемонструвати на прикладі трьох програм компенсації вартості кредитування, розроблених для різних груп господарств із загальним бюджетом близько 10 млн. дол. Фундаментальним недоліком цих програм є те, що рішення щодо надання субсидії (компенсації сплаченої суми відсотків) здійснюється спеціальною комісією, призначеною відповідальним Міністерством постфактум, тобто після прийняття банком рішення про надання кредиту. Інакше кажучи, звернувшись до банку за кредитом, сільгоспвиробник не знає, чи буде компенсована сплата відсотків або яка частка відсоткових платежів буде компенсована. Як наслідок, програма стає неактуальною при збільшенні обсягів сільськогосподарських кредитів. Такий же недолік дизайну є і в інших основних програмах підтримки (часткова компенсація витрат на будівництво чи реконструкцію тваринницьких ферм та часткова компенсація витрат на сільськогосподарську техніку), де рішення про субсидію приймається постфактум після понесення витрат сільськогосподарським виробником. За таких обставин та враховуючи історичну недовіру фермерів до програм бюджетної підтримки, можна досить впевнено стверджувати, що поточні інвестиції в сільське господарство (сади, техніка, насіння, кредит тощо) здійснюються незалежно від державних субсидій і відбулись би в будь-якому випадку. Отже, поточні субсидії не можна вважати ефективними.

Фрагментований дизайн програм відображається у занадто великій кількості програм бюджетної підтримки (станом на 2020 рік близько 24 програм), що зменшує ефективність кожної з програм (враховуючи обмежені фінансові ресурси, доступні для сільського господарства) і не усуває ринкових збоїв. Очевидно, це пов'язано з відсутністю чітко визначених цілей розвитку сільського господарства і створює враження, що політики намагаються боротися з усім потроху. Фрагментований дизайн програм підтримки призводить до:

- Дублювання сфер дії: яскравий приклад - існування трьох програм здешевлення кредитів;
- Конфлікуючих цілей: програма компенсації витрат на сільськогосподарську техніку спеціально розроблена для сільськогосподарської техніки вітчизняного виробництва, яка не є необхідною відповідно до цілей підвищення продуктивності сільського господарства. Сільськогосподарська техніка вітчизняного виробництва часто дешевша, але має нижчу якість та продуктивність порівняно з імпортною.
- Збільшення адміністративних витрат: виконання понад 20 окремих програм підтримки, безумовно, вимагає окремого адміністрування, а отже, збільшує загальні витрати на адміністрування державних програм підтримки.

Численні ринкові спотворення та невдалі інструменти для досягнення швидшого зростання. Як уже зазначалося вище, так чи інакше, всі заходи підтримки виробників можна узагальнити як так звані ресурсні субсидії, - тобто субсидії, які знижують вартість ресурсів для фермерів. Відповідно до класифікації заходів підтримки сільського господарства СОТ, такі субсидії слід класифікувати як спотворюючі ринок (тобто, ті що потрапляють до заходів жовтої скриньки), оскільки вони значною мірою пов'язані до конкретних секторів/продуктів, таким чином спотворюючи виробничу структуру сільськогосподарського сектору, віддаючи перевагу одним секторам порівнянню з іншими.

Існуючі задокументовані факти дають досить чітке розуміння того, чи стимулюють пов'язані із виробництвом субсидії підвищення продуктивності та ефективності в сільськогосподарському секторі. Емпіричні дослідження показують, що так звані «пов'язані» субсидії (включаючи субсидії на вхідні ресурси) мають серйозний негативний вплив на ефективність та продуктивність виробництва. З наукової, а також практичної точки зору, ми маємо конкуруючі сили ефектів доходу та заміщення. Ефект доходу полягає в тому, що фермери можуть купувати, наприклад, більше техніки, яка може підвищити їх продуктивність. У той же час це може призвести до так званих м'яких бюджетних обмежень, коли фермери інвестують занадто багато без реальної економічної потреби. Напевно, яскравим прикладом у цьому випадку може бути Швейцарія з найбільшою інтенсивністю тракторного парку в світі. У США, наприклад, парк тракторів майже в десять разів менше у розрахунку на десять га. Крім того, ефект заміщення протидіє ефекту

дохожу, оскільки через субсидії менеджери можуть менше працювати, щоб досягти певного рівня прибутковості/ефективності. Емпіричні дані свідчать про те, що ефект заміщення майже завжди переважає ефект доходу. Приклад ЄС з його потужними програмами підтримки є яскравим свідченням цього.

Незаплановані вигодонабувачі субсидій на ресурси. Дослідження ефективності трансфертів програм підтримки свідчать про те, що основним і кінцевим бенефіціаром ресурсних субсидій є постачальники ресурсів – більше 80% усієї державної підтримки так чи інакше потрапляє до їх кишень. Ресурсні субсидії також передбачають значні безповоротні втрати (deadweight loss) – на рівні 5-6% державної підтримки (Нів'євський та Нейтер, 2018 р.). Особливо це помітно у випадку програми, яка компенсує витрати на сільськогосподарську техніку вітчизняного виробництва. Це розглядається як субсидія вітчизняним виробникам сільськогосподарської техніки, а не сільгоспвиробникам.

2.4.5. Сільськогосподарська торгівля та ринкова політика

Основними зовнішніми факторами, які формують аграрну політику в Україні, є її членство в СОТ та підписана Угода про асоціацію з ЄС (УА) із Поглибленою та всеохоплюючою зоною вільної торгівлі (ПВЗВТ). **Зобов'язання СОТ є значними.** Україна стала членом СОТ 16 травня 2008 р. (після майже 15 років переговорів). Цей процес призвів до значної лібералізації торгівлі. Основними зобов'язаннями України в рамках СОТ є:

- Зниження максимально можливих імпорتنих мит, включаючи зниження мит на сільськогосподарську продукцію (див. табл. 2.4.1) і майже повна заміна специфічних мит адвалорними. Максимальні ставки ввізного мита встановлені на цукор (50%) та соняшникову олію (30%).
- Не запровадження чи застосування жодних кількісних обмежень на імпорт. Єдину тарифну квоту було встановлено для імпорту цукру-сирцю з тростини (260 тис. т щорічно з підвищенням до 267,8 тис. т до 2010 року).
- Зниження ставок експортних мит; крім того, не повинні застосовуватися обов'язкові мінімальні експортні ціни.
- Не застосування в сільському господарстві експортних субсидій.
- Відповідність українських національних технічних регламентів, стандартів та процедур оцінки відповідності міжнародним.

Україна зобов'язана скоротити кількість обов'язкової сертифікації та перейти на добровільні стандарти.

- Затосування санітарних та фітосанітарних заходів відповідно до положень Угоди СОТ, Угоди про застосування санітарних та фітосанітарних заходів та Угоди про процедури ліцензування імпорту.
- Відповідність режиму інвестування Угоді СОТ та Угоді про заходи, пов'язані з торгівлею.
- Дотримання Україною Угоди про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності.
- Зобов'язання Україною щодо доступу до ринку та національного режиму в 11 ключових секторах та кількох інших секторах.
- Не приєднання України до Угоди СОТ про державні закупівлі, але має статус спостерігача в Комітеті ДЗ.
- Встановлення максимального агрегованого показника підтримки (AMS) для України на рівні 3,4 млрд грн.

Таблиця 2.4.1.

Структура ввізних мит на сільськогосподарську продукцію в Україні після вступу до СОТ (режим найбільшого сприяння)

	За підсумками приєднання	Остаточні зв'язані ставки (2011 р.)
Тарифні позиції із нульовою ставкою (% від усіх тарифних позицій)	9,6	10,0
Адвалорні тарифні позиції (% від усіх тарифних позицій)	62,7	95,5
Середня арифметична ставка імпортного мита*	13,84	11,16
Середньозважена ставка імпортного мита	18,19	10,07
Мінімальна ставка	0,0	0,0
Максимальна ставка (тільки для адвалорних ставок)	30,0	50,0
Міжнародні тарифні піки (% від усіх тарифних ліній)**	44,3	21,4
Шумові ставки (% від усіх тарифних ліній)**	5,2	2,8

Джерело: ПРООН (2011); Примітки: * розрахунки Міністерства економіки України та Агентство США з міжнародного розвитку на основі даних торгівлі за 2004-2005 рр.; ** міжнародні тарифні піки визначаються як ставки вище 15%; *** «Шумові» ставки – ставки імпорту варіюються від 0% до 2%

Таблиця. 2.4.2.

Зміни ставок експортного мита відповідно до зобов'язань України перед СОТ (сільськогосподарські товари)

Товар	Мито до вступу в СОТ	Мито відразу після вступу	Річний крок зниження ставки	Кінцева ставка після вступу до СОТ
Насіння соняшнику	17%	16%	1%	10%
Поголів'я	50%, 55%, 75% залежно від виду худоби	50	5%	10%

Джерело: ПРООН (2011 р.)

ПВЗВТ з ЄС офіційно набула чинності у 2017 р. Вона започаткувала комплексні інституційні та регуляторні реформи та створила важливу можливість для України для подальшого збільшення вартості свого експорту сільськогосподарської продукції. Для України було надано 36 тарифних квот (ТРК) та ще один набір розширень тарифних квот, відомих як автономні торговельні заходи (АТМ).

Згідно з ПВЗВТ, рівень тарифного захисту вищий для країн ЄС, ніж для України. Для захисту внутрішнього ринку Україна використовує переважно адвалорні мита, тоді як ЄС може вводити специфічні та комбіновані мита, а також використовувати вхідні ціни. Для деяких категорій агропродовольчих товарів в Україні відбувається не повне скасування тарифу, а його зниження до певної межі. У випадку з ЄС імпорتنі тарифи, як правило, було повністю ліквідовано, але лише в межах обсягу тарифів, які було введено для деяких товарів. Експортери, які постачають продукцію до ЄС понад квоти, повинні сплачувати повну суму імпорتنих мит. На відміну від України, яка має перехідний період у 10 років, ЄС зобов'язався скасувати більшість мит з першого року дії Угоди. Встановлення безмитних тарифів передбачено для 36 категорій (яловичина, свинина, баранина, птиця, молоко, вершки, йогурти, крупи, висівки, мед, цукор, крохмаль, гриби, часник, солод, виноградний та яблучний соки, масло, сигарети, етанол, яйця та альбумін тощо). При цьому тарифні квоти на 18 товарних груп передбачають збільшення обсягів протягом перших п'яти років з моменту підписання Угоди.

Таблиця 2.4.3.

Тарифи ЄС на імпорт українських продуктів харчування

Продукт	Код УКТЗЕД	Розмір квоти	Тариф понад квоти
Яловичина	0201, 0202	12 тис т	12,8% + мито на конкретну продукцію (від 141,4 до 304,1 €/100 кг)
Свинина	0203	20 тис т + додаткова квота 20 тис. тонн за деякими кодами	від 46,7 до 86,9 євро/100 кг
Баранина	0204	2250 тис т за деякими підкодами	12,8% + мито на конкретну продукцію
М'ясо птиці	0207, 0210, 1602	20 тис т + додаткова квота 20 тис т за кодами 0207 12 (10-90)	від 18,7 до 128,3 євро/100 кг
Молоко, вершки, згущене молоко, йогурт	0401, 0402, 0403	10 тис т	від 12,9 до 183,7 євро/100 кг
Сухе молоко	0402, 0403, 0404	5 тис т	від 12,9 до 183,7 євро/100 кг
Вершкове масло	0405	3 тис т	від 189,6 до 231,3 євро/100 кг
Яйця	0407, 0408, 3502	3 тис т + додаткова квота 3 тис грн т за кодом 0407 00 30	від 30,4 до 142,3 Євро/1000 од

Джерело: Додаток І-А до Угоди про асоціацію, Практичний посібник для експортера сільськогосподарської продукції ЄС

Незважаючи на лібералізацію двосторонньої торгівлі в рамках ПВЗВТ, більшість українських харчових продуктів не допускається в країни ЄС через низькі показники якості та безпеки. Водночас, УА з Європейським Союзом (ратифікована у 2014 р.) стимулює законодавчі зміни, спрямовані на узгодження положень СФЗ України з вимогами ЄС. Ключовим документом у цій сфері є «Комплексна стратегія впровадження законодавства про санітарні та фітосанітарні заходи», прийнята у 2016 р.

Нинішній захист сільського господарства України через імпортні мита загалом є помірним. Решта економіки більш відкрита для міжнародної конкуренції. Табл. 2.4.4 показує, що середня використовувана ставка імпортного мита на сільськогосподарську продукцію становить 9,2%, що значно нижче відповідної кінцевої межі 11,1%.

Таблиця 2.4.4.

Тарифи та імпорт – підсумок, %

	Рік	Всього	Сільськогосподарські товари	Несільськогосподарські товари
Проста середня кінцева межа [в рамках СОТ]	-	5.8	11.1	5.0
Застосований простий середній режим ННС	2018	4.5	9.2	3.7
Середньозважене торговельне значення	2018	2.8	5.5	2.6

Джерело: СОТ; Примітка: ННС - нація з найбільшим сприянням.

На більш дезаггегованих рівнях цукор є найбільш захищеним сільськогосподарським продуктом в Україні. Україна застосовує тарифну квоту на імпорт цукру на рівні 267,8 млн т (за зобов'язаннями СОТ). У межах квоти імпортне мито становить 2%, а мито поза квотою - 50% (табл. 2.4.5). Соняшникова олія є другим найбільш захищеним сільськогосподарським товаром. Ввізне мито на соняшкову олію становить 30%. Хоча середнє імпортне мито на зернові культури вище, ніж на насіння олійних культур, жирів та олій (див. табл. 2.4.5), воно не має значення, оскільки експорт зерна значно перевищує імпорт. Номінально продукти тваринного походження мають помірний захист із ввізним митом у середньому 10,6%. Насправді, однак, розрив між внутрішніми та світовими цінами значно вищий. Певною мірою причиною такого стану є надмірні нетарифні торговельні бар'єри у вигляді вимогливих процедур та правил імпорту.

Таблиця 2.4.5.

Ставки мит та імпорт за групами сільськогосподарської продукції у 2018 р., у %

Групи продуктів	Остаточні зв'язані мита		MFN мито		Імпорт			
	Сер.	Безмитн.	Макс.	Сер.	Безмитн.	Макс	Частка	Безмитн
Продукти тваринного походження	13	0	20	10,6	10,1	20	0,4	25,8
Молочні продукти	10	0	10	10	0	10	0,1	0
Фрукти, овочі, рослини	12,6	10,3	20	9,9	19,4	20	1,5	56,7
Кава, чай	5,8	35,4	20	5,7	35,4	20	1	46,1
Зернові	12,5	3,4	20	12,4	3,8	20	1,2	39
Насіння олійних, жири та олії	10,5	11,5	30	8,3	18,4	30	1,2	87,2
Цукор та кондитерські вироби	19,4	0,5	50	19,4	0	50	0,1	0
Напої та тютюнові вироби	8,4	24,6	71	8,4	25,1	73	1,6	24,5
Бавовна	1,4	40	5	1,4	40	5	0	34,8
Інша сільськогосподарська продукція	7,9	24,9	20	5,4	47,2	20	0,6	23

Джерело: СОТ. Примітка: MFN = режим найбільшого сприяння.

Експортні обмеження застосовувалися в багатьох випадках щодо основних експортних культур, нібито для стимулювання внутрішньої переробки та створення доданої вартості. Обмеження на експорт зернових мали місце у вигляді квот або експортних податків у 2006-07, 2007/08, 2010-11 та в 2011-12 маркетингових роках. У маркетингових 2012-13 та 2013-14 роках експортні обмеження мали форму добровільних експортних квот. Трейдери добровільно погодилися обмежити експорт зерна на рівні 80% від обсягів експорту зерна, щоб зменшити невизначеність обмежень. Також з 2013 по березень 2016 р. експортні обмеження мали форму неповернення експортного ПДВ (Кіршке та ін., 2019 р.). Економічні наслідки експортних обмежень були руйнівними. У короткостроковій перспективі Україна та фермери втратили значні експортні доходи через послаблюючу дію експортних обмежень на внутрішні ціни, що призвело до відносно великої негативної підтримки ринкової ціни (MPS) та значного неявного оподаткування зерна в ці періоди (рис. 2.4.2). Світовий банк (2013 р.) оцінює (використовуючи дані ОЕСР PSE та інші дослідження), що ці втрачені доходи становили: 1,3 млрд доларів США у 2007 р., 3,9 млрд доларів США у 2008 р., з 1,9 млрд доларів США до 2,6 млрд доларів США в 2010-11 маркетинговому році. Однак у середньостроковій та довгостроковій перспективі експортні обмеження створили серйозні перешкоди для внутрішніх та іноземних інвестицій у виробництво, маркетингову інфраструктуру та супутні послуги.

Олійні культури також постраждали від експортних обмежень. 23% експортне мито на насіння соняшнику було введено в 1998 р. для стимулювання внутрішньої переробки насіння соняшнику (Кун та Нів'євський, 2004 р.). Через тиск з боку міжнародних партнерів під час процесу вступу до СОТ, експортне мито було спочатку знижено до 17% у 2001 р., а потім щорічно знижувалося на 1 відсотковий пункт з 17% у 2008 р. до остаточних узгоджених 10%. З того часу потужності з переробки насіння соняшнику дійсно значно зросли, що дозволило Україні стати найбільшим експортером соняшникової олії у світі. Успішність цієї політики є дискусійним питанням, оскільки витрати (тобто втрачені доходи фермерів) і вигоди (додаткова додана вартість, вигоди переробників і податкові надходження для держави) такої політики ніколи не досліджувалися. Проте є факти, які ставлять під сумнів те, що такий політичний експеримент є вигідним для добробуту України. Найновішим прикладом експортних обмежень є невідшкодування експортного ПДВ для соєвих бобів, яке було введено з вересня 2018 р. Це знизило внутрішні ціни відносно експортних приблизно на 26-29 доларів США/т (Нів'євський та ін., 2019 р.).

Загалом сільськогосподарська торговельна політика в Україні упереджена до виробників та переробників тваринницької продукції за рахунок виробників рослинництва. Рис. 2.4.2 ілюструє, що м'ясо птиці, свинина та яловичина стабільно отримували найбільшу державну підтримку, хоча її розмір зменшується. Водночас найбільш важливі експортні товари (зерно, олійні культури та молочні продукти) неявно оподатковуються. Ринкові викривлення, створені в рамках системи стимулювання росту сільського господарства в Україні, видаються системними та послідовними.

2.4.6. Розробка ефективної політики підтримки сільського господарства

Керівні принципи розробки ефективної політики підтримки сільського господарства⁸. Спираючись на накопичені знання про найкращі практики політики підтримки сільського господарства та беручи до уваги політичний контекст та реалії реформ в Україні, заходи підтримки сільського господарства в Україні мають бути структуровані/розроблені відповідно до наступних керівних принципів:

- **Не потрібно обирати переможців або ставити на окремі підгалузі.** Якщо Уряд чітко підтримує певний сектор субсидіями, це означає, що уряд може правильно вибрати відповідні сектори та правильно передбачити їхній розвиток, майбутнє та внесок у загальний економічний розвиток. Формально кажучи, це так звана політика вирощування та розвитку «галузі-малюка». Проте є два вагомі аргументи проти такої промислової політики: 1) це ілюзія, що уряд може наперед визначити успішні чи «правильні» галузі, товари та підприємства для підтримки, оскільки це вимагає глибокого знання ринків і технологічних процесів; це особливо є проблемою для країн, що розвиваються, і країн з перехідною економікою, де аналітичні можливості урядів дуже обмежені; 2) під час вибору переможців на уряд можуть впливати хабарі та лобіювання, які породжують великі викривлення та призводять до ринкових неефективностей. Створення списку галузей, які потребують державної підтримки, - контрпродуктивне заняття. Натомість набагато краще створити середовище, де всі типи компаній у різних галузях можуть виробляти й експериментувати з різними

⁸ У наступному розділі ми уважно стежимо за даними Нів'євського і Дайнінгера (2019 б, 2019 в)

продуктами. Тоді ринки будуть вибирати вдалі та невдалі продукти без участі уряду.

- **Потрібно зосередитись на провалах ринку.** Однак є багато випадків, коли державне втручання є цілком виправданим і бажаним, особливо у випадках провалів ринку, - коли ринкових зусиль недостатньо для надання адекватного сигналу для реакції економічних гравців. Провали ринку включають всі види негативних екстерналій (наприклад, екологічні проблеми, зміну клімату). Позитивні екстерналії у вигляді суспільних товарів і послуг також є цілком виправданим приводом для державного втручання, зокрема вони вигоди від суспільних благ поширюються на всіх виробників. Наприклад, будівництво доріг, сучасні та ефективні системи охорони здоров'я рослин і тварин та харчової безпеки, ефективна інфраструктура управління земельними ресурсами, інформаційні системи, освіта, дослідження та розробки, дорадницькі послуги тощо. Ці послуги приносять користь усім виробникам, але не можуть бути надані приватним сектором.

Недосконалість ринку – це ще один випадок провалу ринку. Недосконалі фінансові (кредитні) ринки, є звичайним явищем для країн, що розвиваються, і країн з перехідною економікою. В Україні це посилювалось мораторієм на купівлю-продаж землі сільгосппризначення, при якому особливо дрібні та певною мірою середні сільгоспвиробники не мають доступу до кредитів. Це заважає дрібним фермерам інвестувати у виробництво, підвищувати свою продуктивність і отримувати вищі частки ринку та доходи. Внутрішня система підтримки СОТ не обмежує своїх членів у витратах на такі види діяльності, які підпадають під категорію заходів внутрішньої підтримки зеленої скриньки. Таким чином, СОТ неявно спонукає своїх членів змінити заходи підтримки з жовтої на зелену скриньку.

- **Потрібно враховувати фіскальні обмеження та адресність.** Країни дуже часто стикаються з фіскальними обмеженнями. Особливо це стосується таких країн, як Україна з її складною фіскальною та макроекономічною ситуацією, значним бюджетним дефіцитом та війною на Сході. За цих обставин бюджет на фіскальну підтримку сільського господарства, як очікується, буде досить обмеженим, і важливо розробити заходи підтримки доходів сільгосппідприємств, які орієнтовані саме на тих, хто дійсно цього потребує.

- **Не потрібно втручатися в ціноутворення виробників і споживачів**, щоб дозволити сільгоспвиробникам отримати повну вигоду від міжнародних ринків і забезпечити ефективне використання внутрішніх ресурсів. Встановлення мінімальних цін вище ринкових призводить до надмірної підтримки виробників за рахунок платників податків і споживачів та до спотворення ринкових стимулів. У той же час встановлення граничних цін вигідне всім споживачам (у тому числі і багатим) за рахунок виробників. В обох випадках адресна підтримка працює краще, ніж регулювання цін. Особливо це стосується програм адресної продовольчої допомоги бідному населенню, які активно використовуються у всьому світі.
- **Потрібно підтримувати суспільні блага**, - такі як, наприклад, санітарні та фітосанітарні заходи, безпечність харчових продуктів, інформаційні системи, фізична сільська інфраструктура, освіта та дослідження і розробки). Це важливо для збільшення віддачі від інвестицій та використання експортного потенціалу. Необхідно забезпечити передачу знань та навчання фінансовій грамотності, щоб підвищити обізнаність дрібних фермерів і дати їм змогу скласти вигідні інвестиційні пропозиції.
- **Потрібно вирівнювати або покращувати доступ до кредитів для малих фермерів**. Невеликі фермери мають обмежений доступ до фінансових послуг через асиметрію інформації та трансакційні витрати. Вони не мають зручної для банків фінансової звітності (через спрощену систему оподаткування та звітності в аграрному секторі), а також не мають кредитної історії та застави, що ускладнює оцінку ризиків кредитування для банків. Ця проблема була посилена тривалим мораторієм на купівлю-продаж землі сільськогосподарського призначення. Хоча скасування мораторію створює передумови для використання даного ресурсу як застави для кредитних ринків, кредитна історія потенційних позичальників і обізнаність банків щодо проблем у секторі вказує, що ризик кредитування аграрного сектору залишається високим. Часткове гарантування кредитів (ЧГК) може зменшити такі ризики, не знімаючи відповідальності з банків, та бути доповненим іншими методами управління ризиками (наприклад, страхуванням врожаю) для подолання системного ризику.
- **Потрібно просувати інвестиційну підтримку нових і малих сільськогосподарських підприємств**. Політика підтримки сільського господарства в Україні у вигляді значних

податкових пільг та субсидій завжди була на користь великих господарств, що ставило розвиток дрібних виробників у не вигідне становище. Щоб дозволити дрібним фермерам (початківцям) конкурувати на рівних з більшими та усталеними гравцями та виправити тривалий провал політики, можна працювати над переміщенням існуючих неефективних, спотворюючих і несправедливих субсидій на просту та цільову підтримку задля сприяння модернізації та диверсифікації капіталу. Це може мати форму (i) грантового співфінансування; (ii) компенсації відсоткових ставок; або (iii) компенсації банкам транзакційних витрат на обслуговування дрібних клієнтів. Такі програми повинні в значній мірі покладатися на надійних фінансових посередників і можуть спільно керуватися суб'єктом, відповідальним за надання часткової кредитної гарантії. Орієнтація на ціль фінансування та клієнтуру є ключовим елементом такого підходу. Цільові капітальні інвестиції мають бути пріоритетними, але також не слід повністю виключати фінансування оборотних коштів. Цільова група отримувачів подібної допомоги повинна бути ретельно визначеною. Критерії прийнятності мають в першу чергу зосереджуватися на фактичних фінансових показниках підприємства. Крім того, з метою галузевої диверсифікації, виробництва олійних, зернових та птиці мають бути виключені з цільової групи підтримки.

Підсумовуючи, підхід до ефективної політики підтримки сільського господарства на основі вищезазначених керівних принципів є наступним. Замість того, щоб намагатися «обирати переможців», державна підтримка сільськогосподарського сектору має бути зосереджена на досягненні високої загальної продуктивності та зростанні конкурентоспроможності та стійкості через цілеспрямовану політику виправлення провалів ринку та політик, а також підтримки більш диверсифікованих структур сільськогосподарського виробництва.

2.5. Вплив та розвиток секторів постачальників матеріально-технічних ресурсів та переробників

Хоча розвиток сільськогосподарського сектору залежить від відповідної аграрної політики, він також залежить і від конкурентоспроможності всього ланцюжка поставок в АПК, а саме також від ефективності секторів постачання матеріально-технічних ресурсів та переробки аграрної продукції та від політики, яка до них застосовується. Сектори, що виробляють ресурси для рослинництва та тваринництва впливають на продуктивність та прибутковість сільського господарства. Сектори, які використовують аграрну продукцію як сировину для подальшої переробки, формують попит і ціни на сільськогосподарську продукцію. Загалом українські аграрії не конкурують безпосередньо з аграріями інших країн. Натомість національні та глобальні продовольчі ланцюги створення доданої вартості конкурують один з одним за цінами, якістю, безпечністю та своєчасною доставкою. Таким чином, успіх українського сільського господарства на міжнародних ринках залежить як від власних результатів і ефективності, так і від продуктивності та ефективності суміжних секторів, які більш детально розглядаються в наступних підрозділах з 2.5.1 по 2.5.10.

2.5.1. Ринок земель сільськогосподарського призначення

Формування повноцінного ринку сільськогосподарської землі в Україні ще триває. Хоча ринок оренди земель сільськогосподарського призначення активно функціонує в Україні і є основним каналом обігу земельних ділянок між орендарями та землевласниками, ринок купівлі-продажу землі не функціонує на повну потужність через тривалий мораторій на купівлю-продаж земель сільгосппризначення. Мораторій було запроваджено у 2001 році як тимчасовий захід для захисту землевласників у ситуації нерозвиненої інфраструктури ринку землі в процесі приватизації сільськогосподарських земель після розпаду Радянського Союзу в 1991 р., і скасовано з 1-го липня 2021 року (КШЕ, 2021 р.).

Приватизація земель сільськогосподарського призначення та розвиток ринку відбувалися в кілька етапів. Приватизація почалася в 1991⁹ р., коли було скасовано державну монополію на землю, а усі

⁹ Тобто з 15 березня 1991 р., коли набрали чинності Земельний кодекс та Указ «Про земельну реформу», всі землі підпали під реформування

землі були оголошені як ті, що підлягають земельній реформі. Новою редакцією Земельного Кодексу від 13 березня 1992 р. Верховна Рада України запровадила колективну власність на землю та передала права власності та управління сільськогосподарськими землями (крім частини земель, що залишилися в державному земельному запасі) із традиційних радянських сільськогосподарських підприємств (колгоспів та радгоспів) у колективну власність їх правонаступників – колективних сільськогосподарських підприємств (КСП). Як наслідок, у січні 1993 р. 99,5% з понад 11 тис. КСП отримали 27,6 млн. га сільськогосподарських угідь у колективну власність (Дем'яненко, 2005).

Проте передача землі у колективну власність КСП не зробила її членів справжніми землевласниками. Для посилення статусу членів КСП як співвласників колективної власності, восени 1994¹⁰ р. розпочався розподіл (паювання) або приватизація сільськогосподарських земель КСП між їх членами. Кожному члену КСП було надано пай (частку) землі (відповідає віртуальній ділянці певного розміру у невизначеному місці), яка була ідентифікована сертифікатом. Земельна частка в середньому становила 3,6 га, залежно від розміру КСП та кількості робітників. Власники цих наділів отримали право управляти, фізично ідентифікувати та володіти ними.

Розподіл земельних паїв стримувався повільним процесом реструктуризації КСП в нові форми сільськогосподарських підприємств, оскільки колективна власність була юридично скасована за новою Конституцією України, яка набула чинності в червні 1996 р. Указ Президента в грудні 1999 р. істотно прискорив процес реструктуризації КСП, так що в березні 2000 р. практично всі КСП перетворилися на нові організаційно-правові форми сільськогосподарських підприємств (фермерські господарства, корпоративні підприємства, товариства з обмеженою відповідальністю, приватні підприємства тощо). До 2013 р. 96,7% власників земельних паїв отримали державні акти на землю і, таким чином, стали власниками земельних ділянок із зазначеним місцем розташування, а не лише віртуальним. Рішеннями органів місцевого самоврядування також було приватизовано близько 4,5 млн. га земель іншого цільового призначення. Новий Земельний кодекс було прийнято Верховною Радою України наприкінці 2001 р., – він запровадив мораторій або заборону на продаж і купівлю практично всіх сільськогосподарських земель в країні (докладніше див. нижче).

¹⁰ Указ Президента №666/94 «Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи в сільськогосподарському виробництві». <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/666/94>

Отже, на сьогоднішній день сільськогосподарська земля в Україні знаходиться переважно в приватній власності. З 42,7 млн га сільськогосподарських угідь (або близько 71% території України) 32 млн га перебувають у приватній власності, 9,2 млн га - у державній та комунальній власності. Із запуском національної реформи децентралізації в 2015 р. і до кінця 2020 р близько 4 млн га сільськогосподарських угідь було передано з державної власності у комунальну власність територіальних громад. У державній власності залишається близько 750 тис га сільськогосподарських угідь і щодо близько 5 млн га земель, які мали б знаходитися в державній власності, не можна було ідентифікувати статус земель¹¹.

Оренда земель сільськогосподарського призначення є переважачим видом операцій на ринку землі в Україні Сільськогосподарські виробники працюють переважно на орендованих землях. З 20,5 млн. га сільськогосподарських угідь, які перебувають у користуванні сільськогосподарських товаровиробників, 17,4 млн. га (або 84,5%) передано в оренду як землі сільськогосподарського призначення. Зараз землю зазвичай орендують мінімум на 7 років, максимальний термін складає 49 років. Існує ще один тип договору оренди, - *емфітевзис*, який не обмежений за структурою платежу та терміном дії договору. Таким чином, весь обсяг майбутніх орендних платежів може бути сплачено наперед, і контракт може тривати, наприклад, сотні чи більше років. Цей тип контракту де-факто є квазі-купівлею, і з 2016 р. все частіше використовувався до скасування мораторію на сільськогосподарські землі; нині за цим типом договору обробляється понад 1 млн. га сільськогосподарських угідь.

Ставки оренди землі поступово зросли до поточних 125 дол США/га (Рис. 2.5.1), але все ще є відносно низькими в порівнянні з прибутковістю землі (Тавров і Нів'євський, 2019 р.) і нижче ставок, які можна було б очікувати за наявності функціонуючого ринку землі. Велика частка орендних платежів здійснюється в натуральній формі.

¹¹ <https://www.pravda.com.ua/news/2020/10/16/7270190/> (доступний листопад 2021 р.)

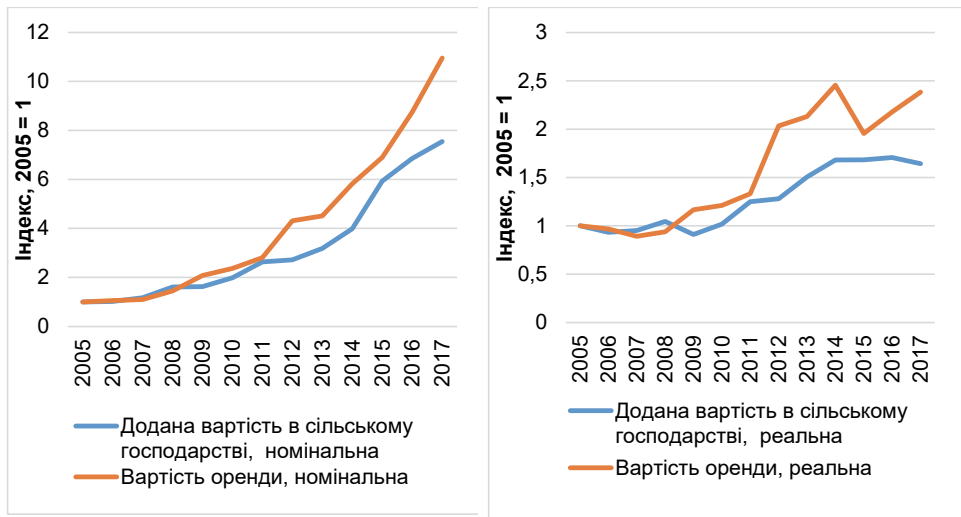

Рис. 2.5.1. Додана вартість у сільському господарстві та вартість оренди
Джерело: власна презентація на основі даних WDI та Держгеокадастру

Масштаби мораторію вражають. Як уже зазначалося вище, з 2001 р. в Україні законодавчо були заборонені операції з купівлі-продажу практично всіх сільськогосподарських земель. З понад 42 млн. га сільськогосподарських угідь під мораторій підпадало близько 38,8 млн. га. Щонайменше 16% громадян України (власників земельних ділянок) потрапили під дію земельного мораторію, оскільки вони не могли розпоряджатися своїми земельними частками (паями) на свій розсуд. У 2018 р Європейський суд з прав людини визнав мораторій порушенням прав власності (КШЕ, 2021).

До 2001 р. відбувалася торгівля сертифікатами на земельні паї та земельними актами. Земельний мораторій спочатку було прийнято на п'ять років, потім його 10 разів поновлювали. Однак, незважаючи на мораторій, сільськогосподарські землі все ж таки купували та продавали за допомогою різноманітних неформальних домовленостей та шпарин в законодавстві.

Мораторій на купівлю-продаж земель сільгосппризначення є одним із крайніх прикладів обмежень щодо торгівлі, і на відміну від інших типів обмежень, результати емпіричного аналізу впливу мораторію дуже обмежені в економічній літературі (Нів'євський та Дейнінгер, 2019 р.). Серед основних негативних наслідків мораторію – менш ефективне використання земель через перешкоди для перерозподілу земельних ресурсів до більш ефективного власника та виробника. Це є однією з причин значного відставання в продуктивності сільського господарства в Україні. Незважаючи на

наявність одних із найродючіших ґрунтів у світі, продуктивність сільського господарства України є незначною порівняно з розвиненими країнами. Зокрема, у 2016 р. українське сільське господарство створило лише 416 дол США доданої вартості на гектар ріллі, на відміну від 2239 дол США/га у Франції, 1414 дол США/га в США, 1266 дол США/га в Бразилії та 773 дол США/га в Аргентині.

Також земельний мораторій перешкоджає збільшенню притоку інвестицій та розширенню фінансових можливостей, особливо для малих та середніх виробників, оскільки вони не мають можливості використовувати землю як заставу (Нів'євський та Дайнінгер, 2019а). Дрібні та середні виробники відчують брак фінансування, оскільки не можуть використовувати один зі своїх найцінніших активів як заставу для отримання фінансування через заборону передачі землі. Як наслідок, фінансові обмеження підривають можливості для фермерів далі розвиватися та виробляти більше продукції з вищою доданою вартістю. Особливо це актуально для України, де дрібні фермери працюють переважно на власній землі. Це також емпірично підтверджується досвідом країн центральної та східної Європи із перехідною економікою, які свідчать про зростання продуктивності по мірі зростання доступу фермерів до кредитів, частково відображаючи те, що покращення доступу до кредитів призводить до оптимізації віддачі на виробничі ресурси (Цзяян та ін., 2010 р.). Відсутність можливості придбання землі призводить до невизначеності щодо можливих стратегій її довгострокового використання. Це, у свою чергу, помітно негативно позначається на стимулах щодо сталого управління земельними ресурсами, яке полягає у підтримці високої якості ґрунтів через сівозміни, інвестиції в зрошення, та багаторічні насадження. Крім того, це зменшує стимул для здійснення інвестицій, що підвищують продуктивність виробництва (Дайнінгер та ін., 2017 р.).

Міжнародний досвід та емпіричні дані щодо структури ринків продажу сільськогосподарських угідь із обмеженнями¹². У світі існує велика кількість моделей того, як держава втручається у ринки купівлі-продажу сільськогосподарських земель. Також є значний доробок міжнародної економічної літератури щодо наслідків запровадження різних обмежень на ринку землі. У літературі подається досить чітка пропозиція щодо найбільш відповідної моделі продажу сільськогосподарських угідь, яка може включати різні особливості та обставини. Цю пропозицію можна узагальнити таким чином:

¹² Див. Нів'євський та ін. (2016 р.) для більш детального обговорення

- **Обмеження продажу сільськогосподарських угідь, включаючи заборони, рідко досягали бажаних результатів.** Було багато випадків, коли централізовані обмеження на продаж землі здавалися виправданими, але проблеми з дотриманням правил створювали викривлення, які лише погіршували ситуацію. Заходи урядів щодо покращення ринків продажу сільськогосподарської землі в усьому світі або призвели до підвищення трансакційних витрат для учасників, або перевели транзакції із землею в неформальну сферу, знизивши добробут усіх учасників. Універсальні обмеження на ринках продажу сільськогосподарських угідь навряд чи будуть ефективними, але можуть призвести до появи бюрократії, яка збільшує особистий інтерес у підтримці цих обмежень.
- **Гнучкі форми економічних стимулів (наприклад, земельний податок, збори та тарифи) є кращими за жорсткі обмеження.** Одним з таких гнучких обмежень є земельний податок. Найкращий спосіб, в який уряди можуть допомогти покращити функціонування ринків продажу сільськогосподарської землі, є: усунення ринкових викривлень; сприяння зменшенню трансакційних витрат, які призводять до збільшення бар'єрів для входу нових гравців на ринок, особливо бідних та дрібних; покращення функціонування фінансових ринків. Економічна література засвідчує, що єдиними виправданими втручаннями є тимчасові мораторії на продаж землі або обмеження на накопичення надзвичайно великих земельних ділянок (запобігання утворенню місцевих монополій) у ситуаціях швидкого переходу або появи нових ринків.
- **Децентралізований підхід кращий у визначенні моделі та обмежень на ринку купівлі-продажу сільськогосподарських земель.** Ринок сільськогосподарських угідь переважно місцевий і має свої особливості. Якщо прозорі механізми прийняття рішень на місцевому рівні доступні, а місцеві громади несуть витрати, пов'язані зі своїми рішеннями, - їм може бути надано повноваження обмежувати можливість передачі землі на місцевому ринку сільськогосподарських земель. Це допоможе знайти баланс між соціальними та економічними питаннями, пов'язаними із запровадженням та функціонуванням ринку купівлі-продажу сільськогосподарських земель. Очікується, що зі зміною економічних умов та територіальної конкуренції, обмеження будуть послаблені. У тих випадках, коли прозорі

механізми навряд чи переважатимуть, бажаною політикою має бути відмова від обмежень.

Доказів попереднього моделювання щодо результатів різних проектів/варіантів відкриття ринку землі практично не існує, за винятком дослідження Нів'євського та Дайнінгера (2019а). У цій статті наведено попередні оцінки впливу мораторію, які змодельовано з використанням класичного аналізу часткової рівноваги та наявних даних про ефективність діяльності сільгосппідприємств. Зокрема, було змодельовано різні сценарії майбутніх варіантів дизайну ринку сільськогосподарських земель залежно від того, як будуть змінюватися доходи різних зацікавлених сторін та додана вартість сільськогосподарської продукції. Список змодельованих сценаріїв включає різні комбінації наступних варіантів: поетапне або одноразове відкриття ринку землі (тобто дозволити спочатку продавати та купувати державну землю, а потім приватну), доступ іноземців (так/ні), доступ дрібних фермерів до кредитів (так/ні), наявність цільової програми підтримки дрібних фермерів для підвищення їх продуктивності (так/ні), численні обмеження власності на землю для фізичних та юридичних осіб, включаючи неявний контроль за надмірною концентрацією землі. Залежно від сценарію, змодельований вплив коливається від майже 0% додаткового щорічного зростання ВВП протягом наступних 5 років (найобмежувальний сценарій, коли юридичні особи не мають доступу до ринку продажу сільськогосподарських земель) до 1,86% або 10,57 млрд дол. США за найбільш ліберального дизайну ринку з доступом для іноземців, без обмежень щодо земельної власності та із фінансовою підтримкою дрібних фермерів для доступу до капіталу та підвищення їх продуктивності.

На основі результатів сценарного моделювання та враховуючи світовий досвід, бажаний дизайн ринку сільськогосподарських угідь для України може мати такі форми:

- **Відкриття ринків в один крок:** спочатку дозволяти купувати-продавати державні а потім приватні землі не рекомендується з кількох причин. Загальна пропозиція державної землі на момент проведення сценарного моделювання становила близько 2 млн. га з приблизно 9 млн. га зареєстрованих державних земель, придатних для ведення сільського господарства, більшість з яких передано в оренду і відтак не може бути продана за законодавством. Таким чином, ринки, які покладаються лише на державну землю, будуть дуже слабкими, що призведе до високих цін і результатів, сприятливих для заможних осіб/сільськогосподарських

компаній. Оскільки державна земля, як очікується, буде передана об'єднаним територіальним громадам (ОТГ), які, можливо, захочуть самостійно вирішувати, здавати їх в оренду чи продавати, то використання державної землі як двигуна для відкриття ринку землі також суперечить порядку денному децентралізації. Враховуючи низьку ліквідність ринку державних земель, банки не будуть зацікавлені брати участь у фінансуванні, і дрібні фермери, які вже володіють землею, не зможуть отримати доступ до кредитів для фінансування обігового капіталу або інвестицій, диверсифікації та створення робочих місць. Нарешті, скасування мораторію на державну землю не дозволить семи мільйонам власників земельних ділянок в Україні реалізувати свої конституційні права, що водночас шкодитиме репутації країни, оскільки вона не виконує рішення Європейського суду з прав людини, який визнав мораторій на продаж землі сільськогосподарського призначення справді порушенням права людини та запропонував необхідні зміни для усунення цього. Найголовніше, що вигоди від зростання, які можна очікувати від скасування мораторію на державні сільськогосподарські землі, незначні.

- **Суворе дотримання антимонопольного законодавства:** регулювання для забезпечення конкуренції на ринку землі є суттєвим задля уникнення надмірної концентрації власності. Суворе дотримання антимонопольного регулювання, яке обмежує частку землі, що перебуває у власності одного суб'єкта, до 35% сільськогосподарської площі об'єднаної територіальної громади необхідне для уникнення небажаних наслідків. Нижча межа розміру може бути визначена в місцевих планах землекористування та розвитку, та запроваджена на рівні ОТГ. Порогові значення вищого рівня, які були у дискусії (наприклад 8% площі сільськогосподарських земель області та 0,5% площі країни), є по суті політичним рішенням. Спекулятивному володінню землею також слід перешкоджати шляхом підвищення ставок земельного податку до реалістичних рівнів, які можуть змінюватися в межах певних діапазонів на місцевому рівні, а також шляхом покращення правозастосування за допомогою обміну інформації між земельним кадастром та Державною фіскальною службою.
- **Крім цього, не рекомендується використання єдиних на національному рівні обмежень на розмір земельних володінь** (наприклад, 200 га для фізичних та 1000 га для

юридичних осіб), які нехтують регіональним розмаїттям країни та потенціалом варіацій та змін оптимального розміру господарства в просторі та часі. Міжнародний досвід показує, що такі обмеження майже ніде не працювали належним чином, а натомість створювали викривлення, корупцію та тіньову економіку. Більше того, моделювання свідчать про те, що втрати від використання подібних обмежень з точки зору втраченого зростання будуть значними.

- **Дозвіл юридичним особам купувати землю.** Обмеження учасників ринку землі лише фізичними особами обмежить попит на землю, збереже низькі ціни та обмежить вигоди для землевласників, а також й економічний вплив. Комерційні банки не будуть зацікавлені в розширенні/розвитку інструментів фінансування землі лише для фізичних осіб, тому переваги кредитного та фінансового ринку навряд чи буде матеріалізовано, а можливості для перерозподілу землі в бік ефективніших виробників будуть незначними. Для ефективної реалізації антимонопольного законодавства та законодавства про боротьбу з відмиванням грошей слід допускати до купівлі землі лише українські юридичні особи, бенефіціарами яких є зареєстровані в Україні фізичні особи.
- **Надання фінансової підтримки дрібним виробникам:** оскільки земля є ідеальною заставою, функціонуючі ринки землі можуть відкрити великі обсяги іпотечного кредитування. Це принесе користь дрібним виробникам, які в основному працюють на власній землі і які за умови скасування мораторію, зможуть отримати кредити для інвестування в інтенсифікацію та вирощування культур з високою доданою вартістю. Однак висока ризикованість функціонування малих та середніх підприємств (МСП) може перешкодити банкам надавати кредити в початковий період після відкриття ринку, таким чином потенційно підриваючи конкурентоспроможність МСП, їх участь у ринку та потенціал зростання. Часткове гарантування кредитів (ЧГК) може зменшити цей ризик і полегшити МСП доступ до фінансування. Механізм часткового гарантування полягає у створенні та початковій капіталізації комерційного агентства, яке за певну плату бере на себе частину ризику невиконання кредитних угод цільовими групами. Попередні розрахунки показують, що для капіталізації агентства, яке б задовольнило початковий попит на інвестиції та купівлю землі, знадобиться близько 60 млн дол США. Якби було створено комерційне приватне підприємство із мажоритарною участю приватного капіталу,

то підтримка донорів, МФО та приватного сектора могла б охопити все або частину такого попиту із потенційним частковим доповненням бюджетною підтримкою.

- **Підтримка інвестицій МСП через перенаправлення сільськогосподарської підтримки:** більшість дрібних українських фермерів наразі займаються вирощуванням культур з низькою маржинальністю, а не садівництвом чи виноградарством, оскільки їм бракує доступу до ланцюжків поставок та доступу до фінансових ресурсів задля капітальних інвестицій, таких як, наприклад, зрошення, яке може легко подвоїти їхню продуктивність. З розвиненими фінансовими ринками та сільськогосподарськими ланцюгами створення вартості, кредитні ресурси для таких інвестицій будуть доступними. Але навіть після скасування мораторію для реалізації цієї можливості знадобиться час. Подолання цього розриву шляхом надання інвестиційних грантів МСП із використанням бюджетних ресурсів, які, можливо, адмініструватимуться банкам разом із ЧГК, - було б більш доцільним варіантом використання державної підтримки розміром біля 250 млн дол США на рік, які зараз здебільшого використовуються неефективно. Більш реалістичний режим оподаткування для аграрного сектору може окупити частину цих інвестицій у майбутньому. Розрахунки свідчать про те, що такий захід можна було б швидко запровадити і суттєво збільшити зростання ВВП. Необхідно створити комплексний реєстр сільськогосподарських виробників для перевірки даних про їх землю для встановлення відповідності вимогам, а також для зниження вартості кредитування банків, і цей процес вже розпочався.
- **Дозвіл на купівлю землі іноземцями:** купівля землі іноземцями тягне за собою масу ризиків, головні з них це відмивання грошей, використання земельних ділянок з політичних мотивів, включно із тим фактом, що іноземці можуть завдати непоправної шкоди, а потім просто залишити країну. Проте лише деякі з ключових країн-експортерів сільськогосподарської продукції забороняють іноземну власність на землю. Натомість вони вирішили ретельно регулювати та перевіряти такі інвестиції. Причина в тому, що іноземна власність на землю дає важливі переваги, які, у випадку України, включали б: (i) можливість використання капіталу, технологічних ноу-хау та доступ до ланцюжків створення вартості та постачання; (ii) можливості для таких інвестицій з країн ЄС задля покращення доступу до європейського ринку; (iii) покращення прозорості прямих іноземних інвестицій з

розвинених країн, які часто підпадають під дію суворих правил прозорості та звітності; і (iv) більші вигоди для землевласників у вигляді вищої вартості землі. Той факт, що проблеми із іноземцями виникають через прогалини в нормативно-правових актах або практиці правозастосування, якими також користуються і громадяни України, - ще більше підсилює дану проблему.

Таким чином, замість повної заборони на іноземну власність на землю сільгосппризначення, було б розумно встановити чіткі стандарти щодо прозорості (наприклад, відсутність фіктивних компаній) або національного спільного володіння та зробити придбання землі іноземцями залежним від певних критеріїв, наприклад, від мінімального рівня інвестицій, створення робочих місць або експортних показників. Поки ці критерії централізовано контролюються та дотримуються, громади можуть вирішувати, чи дозволено (або за яких умов) придбання землі іноземними державами згідно їхніх місцевих планів розвитку.

- **Застосування активних заходів задля мінімізації ризиків:** механізми дотримання регулятивних норм значно сприяють інституційним реформам та технологічним зв'язкам. Вони включають:
 - Для дотримання антимонопольного законодавства реєстраційне програмне забезпечення має автоматично блокувати транзакції у разі порушення обмежень; записи угод та кадастрові дані повинні бути загальнодоступними; безкоштовні повідомлення можуть надсилатися всім сторонам (включаючи місцеві органи влади), які потенційно можуть постраждати від зареєстрованої угоди, щоб захиститися від шахрайства та мати змогу оперативно протидіяти.
 - Запис та публікація даних про ціни купівлі-продажу, з урахуванням обмежень конфіденційності; використання правил для перевірки цін угод, що діють для іншої нерухомості, і вивчення додаткових засобів захисту продавців (наприклад, при обов'язковому підписанні угод, з ціною начебто нижчою за ринкову вартість) для захисту від шахрайства.
 - Використання системи безоплатної правової допомоги, яку вже створено Міністерством юстиції, з моніторингом результатів задля запобігання примусу або примусового позбавлення володіння землевласниками.
 - Масштаби негативного впливу на навколишнє середовище слід зменшити шляхом регулярного

моніторингу землекористування та дотримання місцевих планів землекористування з використанням даних дистанційного зондування, а не за допомогою спеціальних механізмів.

- Щоб забезпечити фінансування підтримки малого та середнього бізнесу, поточні програми держпідтримки потрібно реструктуризовувати та покращувати адресність та ефективність та пов'язувати з реєстром сільгоспвиробників та місцевими планами землекористування, зі налагодження збору земельного податку та перегляду режиму оподаткування сільгоспвиробників задля забезпечення сільгоспвиробниками справедливого внеску до державного бюджету. Необхідно створити незалежне комерційне агентство часткового гарантування кредитів із залученням приватного капіталу та МФО (Нів'євський та Дайнінгер, 2019 р.).

Інфраструктура ринку землі створена та розвинена на відносно хорошому рівні. Реєстри земель сільськогосподарського призначення (реєстри земель – земельний кадастр і реєстр прав на нерухоме майно) розділені. Ведення та управління Державного земельного кадастру здійснює Держгеокадастр. У 2013 р. розроблено та введено в дію єдиний електронний державний земельний кадастр, прив'язаний до Реєстру прав (див. Публічна кадастрова карта – land.gov.ua). Реєстрація прав на землю сільськогосподарського призначення здійснюється ДП «Національні інформаційні системи» Міністерства юстиції України та є частиною Реєстру нерухомого та рухомого майна. Станом на 2017 р. у Державному реєстрі прав зафіксовано близько 2 млн угод на рік із землею сільськогосподарського призначення та понад 0,2 млн угод із землею несільськогосподарського призначення. Близько 76% операцій із землею сільськогосподарського призначення припадає на оренду, далі йдуть спадщина (18%) та продаж (3,1%). Що стосується земель несільськогосподарського призначення, то 36,8% операцій припадає на продаж, далі йдуть спадщина (26,8%) та оренда (19,2%). Іпотечні операції майже не проводяться (Нізалов, 2019 р.).

Законодавча база щодо скасування мораторію на землі сільськогосподарського призначення та створення повноцінного та прозорого ринку землі майже завершена. Ринок землі та ефективність управління земельними ресурсами були придушені численними мораторіями протягом останніх 20 років. Новий Земельний кодекс, прийнятий Верховною Радою України у

2002 р., запровадив мораторій або заборону на купівлю-продаж 38,5 млн га сільськогосподарських угідь або 66% території України та позбавив майже сім мільйонів громадян України конституційного права вільно розпоряджатися своєю приватною власністю. У 2018 р. Європейський суд з прав людини визнав мораторій порушенням прав власності. Також було введено мораторій на зміну цільового призначення землі, тобто її не можна було перевести з сільськогосподарського на промислове. Крім того, Земельний кодекс також позбавив територіальні громади права розпоряджатися 10,5 млн. га державних земель за межами населених пунктів і передав їх на обласний рівень. Через десять років управління державними землями сільськогосподарського призначення за межами населених пунктів було централізовано та підпорядковано Держземагентству України. Великим кроком у розвитку ринку землі стало створення електронного Державного земельного кадастру, прив'язаного до Реєстру прав, та запуск відкритої громадської кадастрової карти у 2013 р. Період після Революції Гідності можна назвати дуже помірним у плані земельної реформи. Із запуском національної реформи децентралізації у 2014 р., близько 4 млн га сільськогосподарських угідь було передано з державної у комунальну власність територіальних громад до кінця 2020 р. У 2019 р., після приходу до влади нового Президента та Уряду, земельна реформа набула нового розмаху і розгорнулася в небувалих масштабах. Знаковим кроком стало прийняття 31 березня 2020 р. закону про земельний обіг (№ 552-IX), яким було визначено скасування мораторію на купівлю-продаж сільгоспземель з 1 липня 2021 р. Пакет додаткових законів (включаючи управління земельними ресурсами, децентралізацію та дерегуляцію), супроводжуючі підзаконні акти забезпечили б введення законів, а також відповідні інституційні механізми та інституційну реформу для забезпечення прозорого, справедливого та ефективного ринку сільськогосподарських земель (див. детальний опис пакету та порядку денного реформи у КШЕ, 2021 р.).

2.5.2. Доступ до фінансових ресурсів

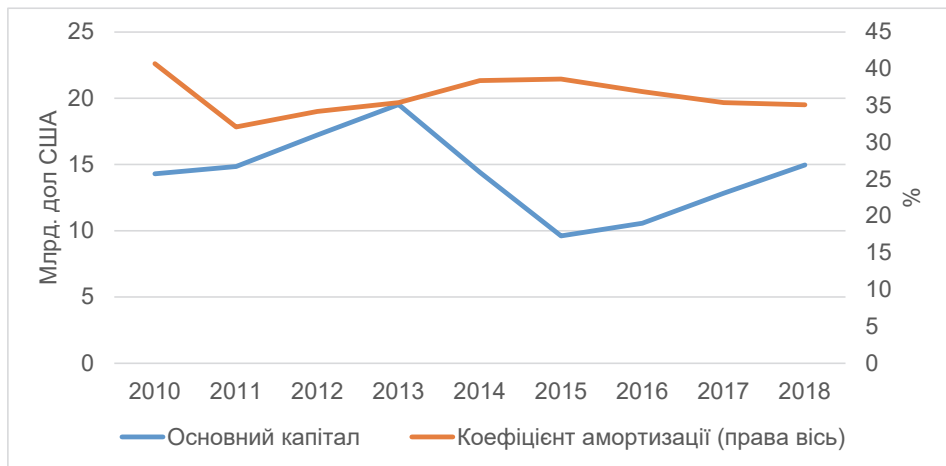
Сільське господарство України характеризується відносно низькою капіталомісткістю. Причинами цього є низька якість майна, успадкованого з радянських часів, відсутність капітальних вкладень та відносно дешева робоча сила. Вартість капіталу на гектар в аграрному секторі України все ще відстає від стандартів ЄС (Табл. 2.5.1), хоча має тенденцію до зростання (Рис. 2.5.2).

Таблиця. 2.5.1.

Фондомісткість сільського господарства у 2017 р.

Країна	Вартість активів на 1 га, дол.	Порівнянню з Україною, рази
Німеччина	22,198	88.4
Франція	8,416	33.5
Угорщина	7,956	31.7
Чехія	6,418	25.6
Велика Британія	6,318	25.2
Польща	5,039	20.1
Україна	251	1

Джерело: Захарчук (2019 р.)

Рис. 2.5.2. Основні активи сільського господарства

Джерело: власна презентація за даними Укрстату

Інвестиції в сільське господарство України надходять переважно з внутрішніх джерел. Хоча аграрний сектор генерує понад 10% ВВП протягом останніх років, його частка у прямих іноземних інвестиціях в Україну не досягає 2% (Рис. 2.5.3). З іншого боку, відтік іноземних інвестицій із сільського господарства під час кризи 2014-2016 рр. був не таким інтенсивним, як з решти секторів економіки. Як показано на Рис. 2.5.4, сума капітальних вкладень у гривнях зросла після 2014 р. через триразову девальвацію валюти, але в доларах вона зменшилась. Частка сільського господарства в загальному обсязі капітальних вкладень зросла до понад 14% у 2017 р.; це пояснюється обмеженими інвестиціями в інші сектори.

Рис. 2.5.3. Прямі іноземні інвестиції в сільське господарство України
Джерело: власна презентація за даними Укрстату

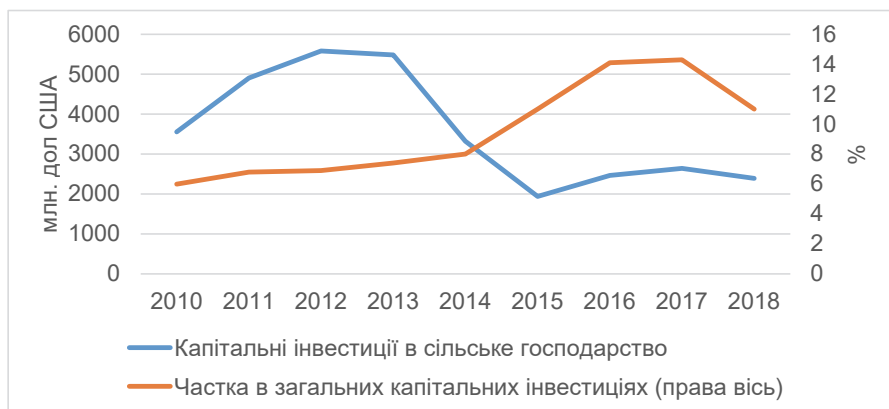

Рис. 2.5.4. Капітальні інвестиції в сільське господарство України
Джерело: власна презентація за даними Latifundist (2020 р.).

Розподіл інвестицій між різними сільськогосподарськими підсекторами сильно пов'язаний з їх прибутковістю. Вирощування зернових та олійних культур показує найвищу прибутковість, таким чином привертаючи до себе більшу частину капіталу. Друге місце займає тваринництво. Тут інвестори воліють вкладати гроші в промислове виробництво свинини та м'яса птиці. Частка допоміжної діяльності та виробництва багаторічних культур низька, особливо у внутрішніх інвестиціях. Як правило, іноземні інвестиції більш диверсифіковані.

Таблиця. 2.5.2.

Розподіл інвестицій в українське сільське господарство у 2018 р.

Напрямок	Прямі іноземні інвестиції, млн дол	Капітальні інвестиції, млн дол
	США	США
Виробництво однорічних культур	297	192,4
Продукція тваринництва	163	345,5
Додаткова діяльність у сільському господарстві	68	44,1
Виробництво багаторічних культур	21	51,4
Інше	10	18,4
Разом	559	2,4

Джерело: власна презентація за даними Latifundist (2020 р.).

Обсяг кредитів аграрному сектору в Україні є низьким за міжнародними стандартами. Частка аграрних кредитів у загальному обсязі кредитів з огляду на внесок сільського господарства у ВВП в Україні значно нижча, ніж в ЄС. Більшість малих та середніх підприємств у аграрному секторі мають мінімальний доступ до фінансування, що є основною перешкодою для подальшого розвитку та інвестицій. Основним джерелом фінансування серед сільськогосподарських підприємств залишається самофінансування у вигляді нерозподіленого прибутку та заощаджень. Зокрема, близько половини виробників продають 80-100% свого нового врожаю відразу після жнив для поповнення оборотних коштів. Основними фінансовими інструментами, якими користуються українські аграрії, є: банківське кредитування, інвестиції, аграрні розписки, товарні кредити, фінансування векселями.

Оздоровлення банківської системи НБУ у 2014-2016 рр. скоротило кількість банків в Україні та зробило фінансовий сектор більш стійким. У 2018 р. в країні діяло 82 ліцензовані комерційні банки, 18 з яких – з іноземним капіталом, 26 – з українським капіталом та 38 – з українським та іноземним капіталом. Найпопулярнішими банками, які кредитують сільське господарство є Креді Агріколь Україна, УкрСиббанк, Райффайзен Банк Аваль, Піреус Банк, Альфа-Банк, Отп Банк, Агропросперіс Банк (УКАБ 2018).

Причини обмеженого доступу до фінансування сільгоспвиробників пов'язані з макроекономічними та фінансовими ризиками, а також із специфічними ризиками аграрного сектору (див. Кіршнер та Кравчук, 2012 р.). Основним макроекономічним фактором є політика НБУ щодо таргетування інфляції. Започаткована у 2016 р., вона передбачає збереження високого рівня процентної ставки для стримування інфляції. Це робить кредити дорогими для всіх секторів економіки, включаючи

сільське господарство. Що стосується секторальних ризиків, характерних для сільського господарства, то основними причинами обмеженого доступу до кредитів є наступні:

1. Значний ризик, пов'язаний з невизначеністю та впливом державних інтервенцій з переважно негативними наслідками для сільгоспвиробників, що призводять до неможливості погашення кредиту,
2. Брак кредитоспроможних позичальників,
3. Брак у фермерів професійних бухгалтерських та фінансових навичок, які потрібні для складання прийнятних для банків бізнес-планів,
4. Недостатні галузеві знання у банківських кредиторів, необхідні для адекватної оцінки ризиків, пов'язаних із аграрним бізнесом. За деякими винятками, сьогодні українським банкам все ще бракує персоналу, систем та досвіду, необхідних для ефективного кредитування аграрного бізнесу. У той же час в українському банківському секторі відбуваються кардинальні зміни, зокрема, збільшення присутності та домінування на ринку іноземних банків, які працюють в Україні за міжнародними стандартами та системами (їх частка ринку зараз становить близько 50%). Більшість із цих банків мають понад столітній досвід сільськогосподарського кредитування.
5. Відсутність застави, включно із такими аспектами:
 - i) Землі сільськогосподарського призначення не можна було використати в якості застави майже 20 років через мораторій на купівлю-продаж земель сільгосппризначення. Зняття мораторію не тільки дозволить передати ресурси найбільш ефективним виробникам, але й створить цінний актив, який призведе до радикальних змін у доступі фермерів до фінансових ресурсів.
 - ii) Розвиток іншої інноваційної схеми фінансування застави відбувається надзвичайно повільно. В Україні фінансування за складськими квитанціями розвивається, але через нерозвиненість законодавчої бази цьому інструменту загалом бракує довіри від банкірів, і він не набув широкого використання. Ключовим елементом, який відсутній у системі фінансування за складськими квитанціями, є фінансовий захист у вигляді Гарантійного фонду.

Аграрні розписки під майбутній врожай стали потужним фінансовим інструментом, який допомагає всім групам сільськогосподарських товаровиробників залучати ресурси.

Починаючи з 2015 р., понад 1000 фермерів скористалися аграрними розписками; близько 90% з них це дрібні фермери. Загальна сума, залучена за цим інструментом, становить близько 14,2 млрд грн (7,8 млрд грн з них у 2019 р). У той час як складські розписки використовують урожай, який зберігається на складі, як заставу, аграрні розписки дозволяють фермерам отримувати фінансування під заставу майбутнього врожаю. Нині розписки є зручним інструментом кредитування в сільському господарстві України.

2.5.3. Страхування

Сільськогосподарське страхування є важливим інструментом управління виробничими ризиками. Незважаючи на те, що система страхування в аграрному секторі України поступово вдосконалюється, а страховий ринок зростає, відповідна законодавча база все ще недостатньо ефективна. Тому державні установи не мають можливості належним чином адмініструвати програми страхування. Основною функцією сільськогосподарського страхування є стабілізація доходів сільгоспвиробників. Уряд України раніше надавав підтримку у вигляді часткового відшкодування витрат на страхування (але відмовився від цієї практики у 2010 р.). Приватний страховий сектор інвестував у розвиток персоналу, мережу агентів та оцінщиків у сільській місцевості, а також у резерви для покриття загальної страхової суми. Проте подальший розвиток все ще проблематичним для українських страхових компаній.

Нині українська система сільськогосподарського страхування вдосконалюється, що виражається у постачанні якісних продуктів страхування з відповідним перестрахуванням, суворими діловими та процедурними стандартами. Своєчасна виплата відшкодувань при настанні страхового випадку є основним показником надійності страховика. Ключові гравці ринку поступово відновлюють довіру виробників і кредитних організацій, яка значною мірою була втрачена після посухи 2003 р., коли велику кількість застрахованих збитків не було відшкодовано. Ринок сільськогосподарського страхування почав значно зростати у 2005 р. після прийняття Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» від 24 червня 2004 р. № 1877-IV, яким передбачалися страхові субсидії сільськогосподарським товаровиробникам. У 2009 р. це зростання припинилося через обмеженість фінансових можливостей на підтримку. Однак у 2020 р. уряд повернувся до стимулювання сектору агострахування. Дійсно, стратегія підтримки сільського господарства на 2021-2023 рр. передбачає

покриття 50% страхових виплат. Хоча цю ініціативу було позитивно сприйнято ключовими зацікавленими сторонами, міжнародний досвід та дослідження показують істотні недоліки таких програм. Наприклад, інтенсивна підтримка сільськогосподарського страхування в США призводить до високого ризику збитків від недобросовісності (moral hazard), нерівномірного розподілу вигод (Сміт та ін., 2017 р.), та низької продуктивності виробництва (Робертс та ін., 2007 р.).

Український ринок агрострахування досить консолідований. Хоча на 2018 р. ліцензію на надання страхових послуг у сільському господарстві отримали близько 63 компаній, на долю п'ятірки найбільших гравців прийшлося близько 85% загальної застрахованої площі (Рис. 2.5.5). Серед культур на озиму пшеницю припадало близько 73,1% усієї застрахованої площі, на озимий ріпак та кукурудзу – відповідно 12,6% та 6,1%. З точки зору страхових продуктів, більшість аграріїв вважають за краще захиститися від повної втрати та весняних заморозків (42% застрахованої площі). Також великою популярністю користується мультиризикове страхування майбутнього врожаю (21%). Загалом перспективи подальшого зростання галузі вражають. Наразі страхування покриває лише близько 3% ризиків і 5% орної землі, тоді як у Канаді, США та ЄС ці показники становлять 90% і 80% відповідно. Як видно з Табл. 2.5.3, протягом останніх років страхова сума в гривневому еквіваленті, поступово зростає; збільшення в доларовому еквіваленті не є суттєвим через девальвацію національної валюти. Зростає також середня застрахована за одним договором площа, що свідчить про більшу довіру клієнтів.

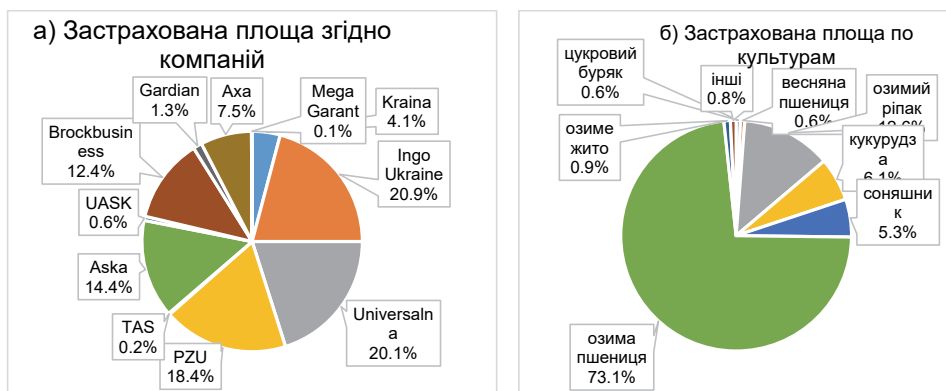

Рис. 2.5.5. Структура ринку страхування в рослинництві у 2018 р.

Джерело: власна презентація з використанням даних Міністерства економічного розвитку України (2019 р.)

Табл. 2.5.3.

Страховання врожаю в 2005-2018 рр.

Показник	2005	2010	2015	2016	2017	2018
Кількість договорів	910	1217	1062	793	957	1207
Площа, тис. га	390	553	689	700	661	974
Страхова сума, млн. грн	n/a	n/a	3969	6240	5933	6675
Страховий внесок, млн. грн.	12,8	72,1	77,7	157	204,3	208,8
Субсидія, млн. США	5,8	0	0	0	0	0
Ставка компенсації, %	n/a	50,9	12,9	44,2	4,9	4,2
Страховий тариф, %	3,8	3,8	2	2,5	3,4	3,1
Обмінний курс, дол США/грн	5,05	7,91	22,91	26,02	26,54	28,27
Страхова сума, млн дол США	n/a	n/a	173,3	239,8	223,5	236,1
Страховий внесок, млн дол США	2,5	9,1	3,4	6	7,7	7,4

Джерело: власна презентація з використанням даних Міністерства економічного розвитку України (2019 р.)

Страховання тваринництва в Україні не поширене. Станом на 2018 р. такими послугами займаються лише сім компаній. Більшість договорів спрямовані на страхування великої рогатої худоби в домашніх господарствах (одна-дві голови на угоду). Сектори свинарства та птахівництва характеризуються незначною кількістю угод, укладених з великими виробниками, однак страхові суми для них є суттєвими. У портфелях виробників тваринництва домінують мультиризикові продукти.

Основним проблемним місцем страхування в секторі свинини є ризики від африканської чуми свиней (АЧС). Приватні компанії уникають страхування наслідків АЧС через високі ризики збитків від недобросовісності, пов'язані з низьким рівнем біобезпеки на свинофермах. Крім того, збитки від хвороби не компенсуються з державного бюджету. Головним ініціатором вирішення цієї проблеми є Асоціація свинарів України (АСУ). Організація пропонує два напрямки страхування ризиків, пов'язаних з АЧС. Перший – це створення системи колективного страхування, яка передбачає, що багато сільгоспвиробників будуть застраховані лише за одним договором. Це дозволяє оптимізувати індивідуальні витрати на страхування. Другий напрямок – активне залучення держави до ліквідації наслідків АЧС, зокрема, бюджетного відшкодування збитків від хвороби. Частка цього покриття має бути пов'язана з рівнем біобезпеки на окремому підприємстві, щоб мотивувати фермерів підвищувати цей рівень.

2.5.4. Виробничі ресурси для сільського господарства

Відмінною рисою сільськогосподарського сектору в усьому світі є постійна диспропорція між цінами на вхідні ресурси та кінцеву продукцію. Українське сільське господарство не є винятком із цього правила. Рис. 2.5.6 показує, що зростання цін на сільськогосподарську продукцію відстає від інфляції цін на виробничі ресурси. Динаміка цін на продукцію різна по галузях. Ціни на сільськогосподарські культури ростуть так само швидко, як і загальні виробничі витрати, тоді як ціни на продукцію тваринництва є більш стабільними. Це розходження посилилося після девальвації гривні у 2014-2015 рр., коли номінальні ціни на експортоване зерно стали великим стимулом для зростання. У той же час продукція тваринництва експортувалася в меншій мірі, тому ціни на неї обмежувалися низьким внутрішнім попитом.

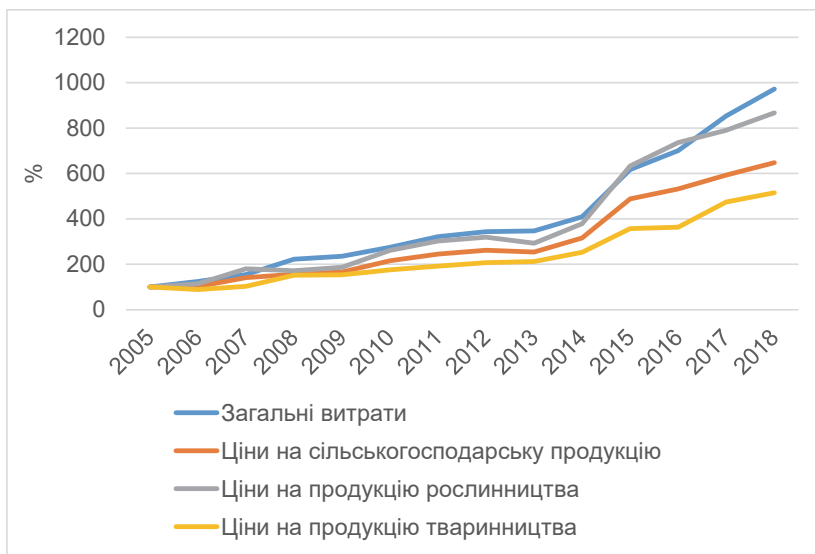

Рис. 2.5.6. Індекси цін на сільськогосподарську продукцію та загальних витрат на сільськогосподарське виробництво (2005=100)

Джерело: власна презентація за даними Укрстату

Прямі матеріальні витрати займають більше половини загальних витрат у сільськогосподарському виробництві. Найбільшими категоріями матеріальних витрат є добрива, корми та паливо (Рис. 2.5.7). Водночас частка витрат на оплату праці невелика, що пояснюється відносно низькою заробітною платою в Україні. Частка орендних платежів за землю є помірною, але має значний

потенціал для зростання після запуску ринку продажу землі. Оскільки виробничі витрати сильно залежать від ринків сировини, ці ринки заслуговують більш детального опису.

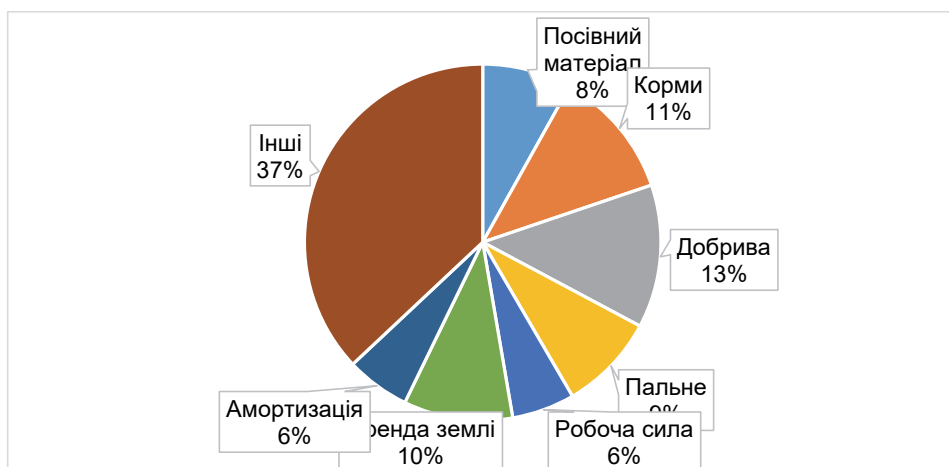

Рис. 2.5.7. Структура витрат сільськогосподарських підприємств у 2018 р.
Джерело: власна презентація за даними Укрстату

Техніка та обладнання для сільського господарства

Попит на сільськогосподарську техніку в Україні забезпечується переважно за рахунок імпорту. Для деяких категорій техніки частка імпортних моделей досягає 100% (Табл. 2.5.4). Це пояснюється низькими технічними характеристиками техніки місцевого виробництва. На Рис. 2.5.8 видно, що трактори, борони та культиватори користуються найбільшим попитом у сільгоспвиробників. Водночас активно розвивається лізинг сільськогосподарської техніки. Ця схема стає все більш популярною для технологічно просунутих моделей з чіткою сезонністю використання (комбайни, деякі види тракторів).

Табл. 2.5.4.

Питома вага імпортованої сільськогосподарської техніки у 2017 р.

Вид техніки	Частка імпортної техніки, %
Самохідні обприскувачі	100
Зернозбиральні комбайни	98
Трактори	95
Плуги	89
Розкидувачі добрив	55
Сівалки	46
Борони	25

Джерело: УКАБ, 2018 р.

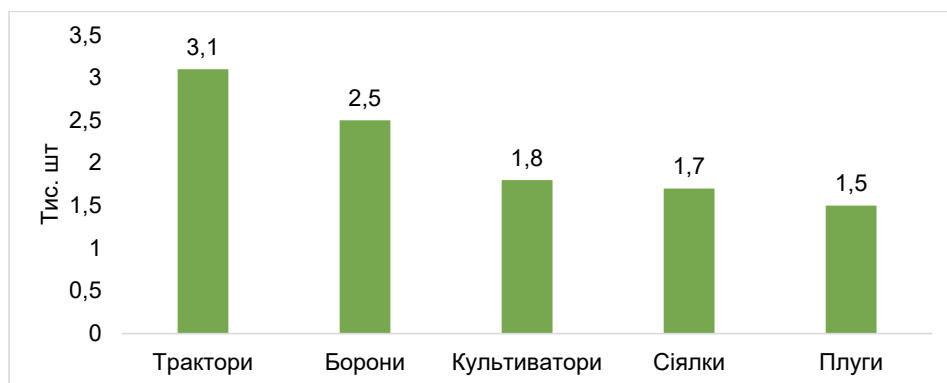

Рисунок 2.5.8. Найпопулярніші види сільгосптехніки, куплені сільськогосподарськими підприємствами в 2018 р.

Джерело: власна презентація за даними Укрстату

Український ринок сільськогосподарської техніки характеризується трьома основними тенденціями. По-перше, державна програма часткової компенсації витрат на техніку вітчизняного виробництва стимулює попит на окремі типи техніки, які виробляються всередині країни. Найбільш затребуваними є ґрунтообробна техніка, причеи, навантажувачі, причіпні обприскувачі та системи поливу. Проте українські трактори, комбайни та самохідні обприскувачі технологічно не конкурентоспроможні відносно закордонних аналогів. По-друге, сільськогосподарські виробники, як правило, підвищують попит на трактори з двигунами потужністю 100-250 кінських сил, а популярність 300-400 кінських сил зменшилася. По-третє, постійне зростання собівартості продукції підживлює попит на нові технології. Яскравим прикладом є технології точного землеробства, які дозволяють оптимізувати використання основних ресурсів шляхом їх диференційованого застосування на полях. Ринок сільськогосподарських дронів – ще один сектор, який стрімко розвивається. Крім агрономічного огляду полів, дрони використовуються для обприскування хімікатів, контролю польових робіт та для заходів безпеки. Ще один напрямок інновацій стосується мінімальних і безобробних систем культивації. Відмова від традиційного обробітку ґрунту збільшує вміст органічних речовин у ґрунті, знижує експлуатаційні витрати та дозволяє отримувати вищі врожаї.

Експорт сільськогосподарської техніки та обладнання є незначним порівняно з імпортом. На Рис. 2.5.9 видно, що Україна активно закуповує іноземні трактори та комбайни. Експорт представлений переважно простішими категоріями техніки:

сівалками, боронами та косарками. Значна частина імпорту надходить з Мінського тракторного заводу (Білорусь). Іншими основними постачальниками є CNH (Нідерланди) з брендами New Holland і Case, а також американські компанії John Deere і AGCO. Основними національними виробниками сільськогосподарської техніки є Харківський тракторний завод і Херсонський машинобудівний завод. Власну продукцію вони експортують до Росії, Молдови, Польщі, Румунії, Болгарії, Литви, Грузії та інших країн.

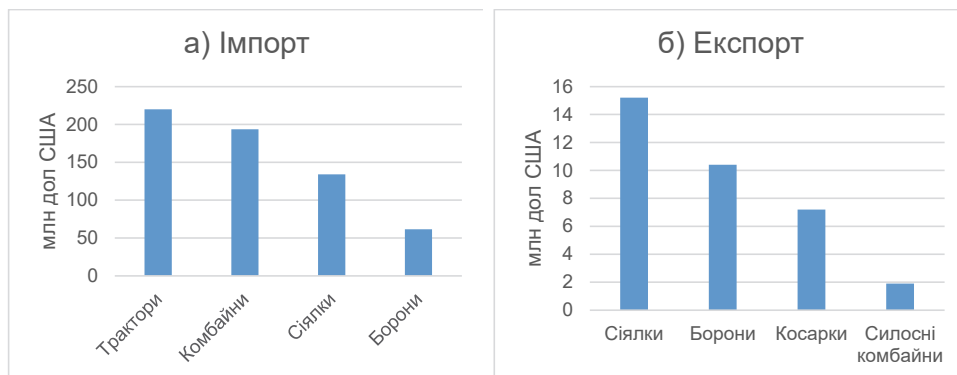

Рис. 2.5.9. Найпопулярніші види сільгосптехніки на експорт та імпорт у 2018 р.

Джерело: власна презентація за даними Укрстату

Низька капіталомісткість українського рослинництва відбивається на концентрації сільськогосподарської техніки. Кількість тракторів і комбайнів на 1000 га значно нижча, ніж у ЄС (Рис. 2.5.10). Однак цифри ЄС не можуть розглядатися як орієнтири. Європейське сільське господарство залучає велику кількість дрібних фермерів, які намагаються придбати власне обладнання, навіть якщо це економічно недоцільно. Високий рівень виробничих субсидій, запроваджений Спільною аграрною політикою ЄС, дозволяє фермерам накопичувати надмірний капітал. Тому оптимальна концентрація сільськогосподарської техніки для України значно нижча.

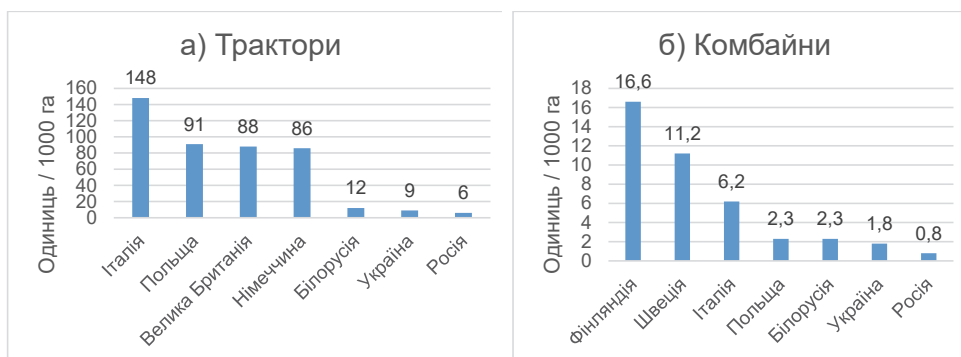

Рис. 2.5.10. Концентрація сільськогосподарської техніки в різних країнах у 2018 р.

Джерело: власна презентація за даними Latifundist (2020).

Посівний матеріал

Український ринок посівного матеріалу зростає. При цьому для різних культур його структура відрізняється. Як видно з Табл. 2.5.5, попит на насіння пшениці, ячменю та сої майже повністю покривається вітчизняним виробництвом. Низький імпорт у цих сегментах пояснюється високою якістю посівного матеріалу місцевого виробництва та слабким захистом інтелектуальних прав у насінництві (УКАБ, 2018 р.). При цьому частка імпортованого посівного матеріалу кукурудзи, соняшнику та ріпаку залишається високою.

Таблиця. 2.5.5.

Забезпеченість посівним матеріалом імпортного та вітчизняного виробництва у 2018 р.

Культура	Попит	Імпорт		Вітчизняне виробництво	
	тис т	тис т	частка	тис т	частка
Пшениця	1586.5	2.2	0.1%	1584.3	99.9%
Жито	548	1	0.2%	546.9	99.8%
Соя	240.3	1.6	0.7%	238.7	99.3%
Кукурудза	91.6	35.8	39.1%	55.7	60.9%
Соняшник	30.6	24	80.8%	5.7	19.2%
Ріпак	5.2	2.7	68.4%	1.2	31.6%

Джерело: власна презентація з використанням даних УКАБ 2018 р. та Укрстату

Внутрішній попит на посівний матеріал задовольняється місцевим виробництвом та імпортом, тоді як експорт українського посівного матеріалу незначний. Справді, експорт у 2018 р. був у два рази нижчим, ніж у 2014 р., незважаючи на

ослаблення гривні у 2014-2015 рр. (Рис. 2.5.11). Україна експортує переважно посівний матеріал кукурудзи та пшениці до Білорусі, Молдови та Ізраїлю. Зростання імпорту насіння кукурудзи, соняшнику та ріпаку стимулюється розширенням посівних площ. Основними імпортерами посівного матеріалу в Україну є США, Туреччина, Франція, Канада та Румунія.

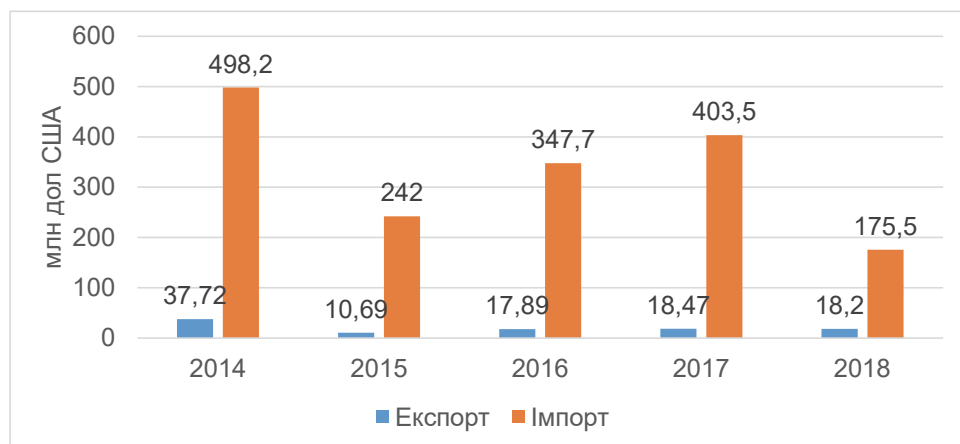

Рис. 2.5.11. Торгівля посівним матеріалом в Україні

Джерело: власна презентація з використанням даних АПК-Інформ

Мінеральні добрива

Протягом останнього десятиліття відбувається поступова заміна мінеральних добрив вітчизняного виробництва на імпортні. Незважаючи на зниження завантаженості місцевих виробничих потужностей (Рис. 2.5.12), обсяги імпорту продовжують зростати (Рис. 2.5.13). Розширення імпорту підтримується високою ціною на природний газ в Україні, який є основною сировиною для виробництва добрив. Високі виробничі витрати обмежують можливості цінової конкуренції місцевих хімічних заводів. Основними імпортерами добрив є ЄС, Туреччина, Казахстан, Білорусь. Україна закуповує переважно комплексні добрива з двома-трьома основними елементами (N, P, K). Водночас вітчизняне виробництво зосереджене переважно на виробництві азотних добрив, зокрема аміачної селітри. Структура виробництва відповідає структурі споживання. У 2017 р. азотні добрива зайняли близько 68% загального споживання; частки фосфорних і калійних добрив становили 19% і 13% відповідно (Рис. 2.5.14).

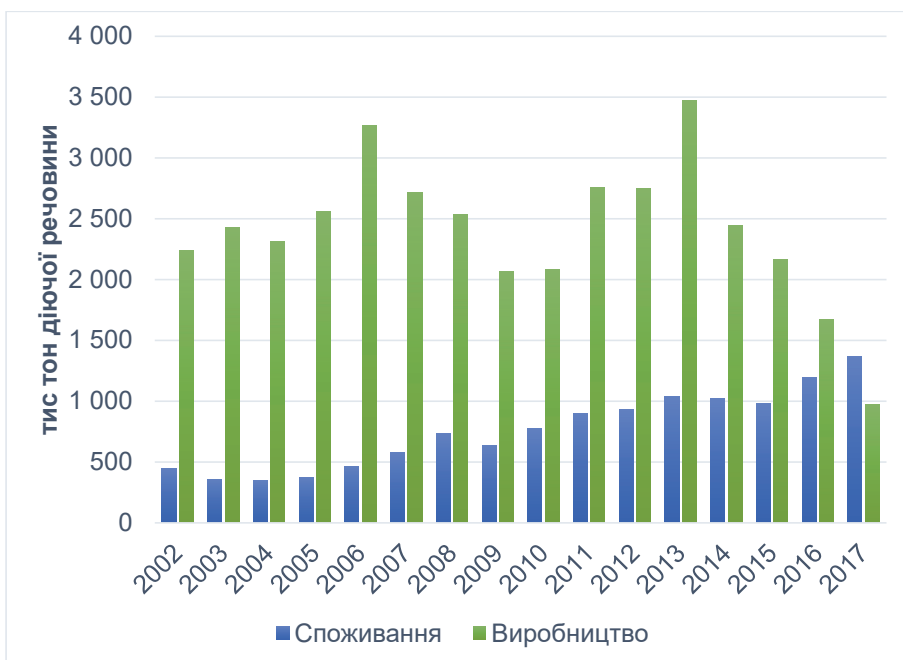

Рис. 2.5.12. Споживання та виробництво азотних добрив в Україні
Джерело: власна презентація з використанням даних Faostat

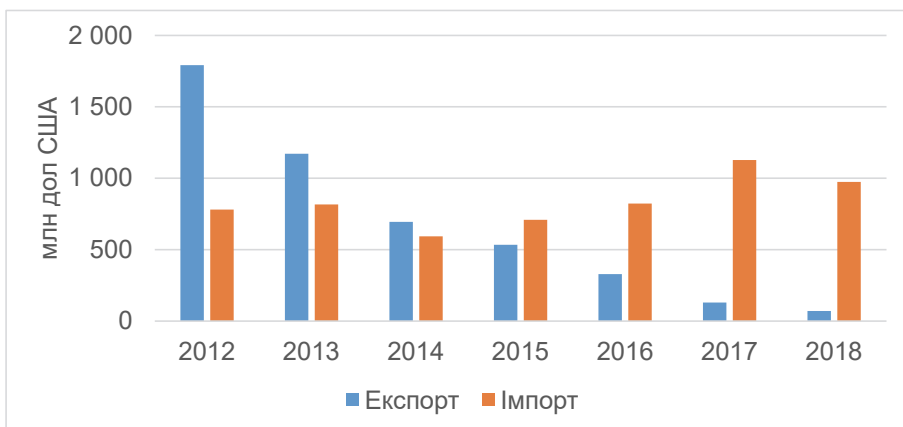

Рис. 2.5.13. Експорт та імпорт мінеральних добрив в Україну
Джерело: власна презентація за даними Укрстату

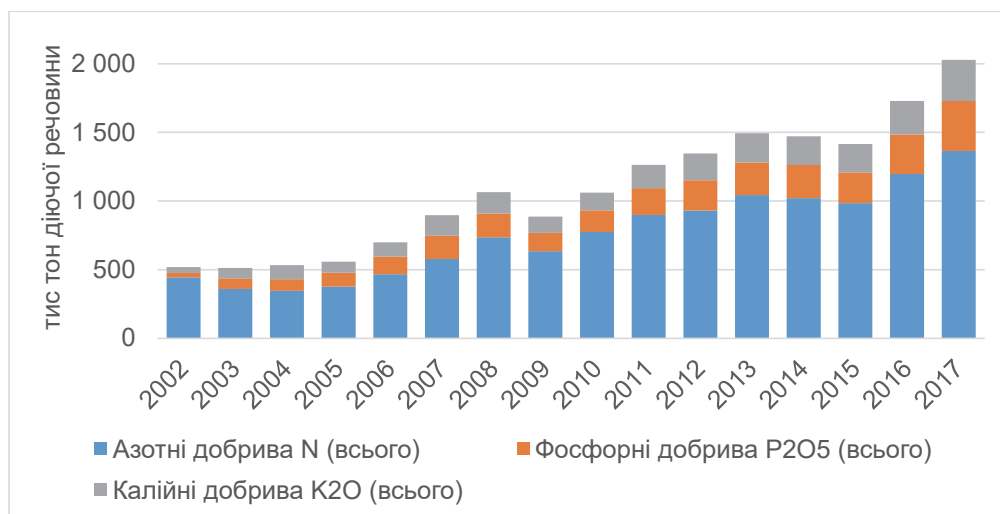

Рис. 2.5.14. Використання добрив у сільському господарстві України

Джерело: власна презентація з використанням даних Faostat

Наразі попит на мінеральні добрива зростає. За останні два десятиліття удобрена площа в Україні зросла з 4,6 до 16,1 млн. га (Табл. 2.5.6), що призвело до зростання загального споживання добрив до понад 2 млн. тонн. Нині близько 90% усіх орних земель активно удобрюють. Витрати добрив на гектар підвищились до 134 кг, що все ще приблизно вдвічі нижче, ніж у розвинених країнах (Рис. 2.5.15). Тому на внутрішньому ринку достатньо простору для подальшого зростання. Найбільш удобрюваними культурами є цукровий буряк, картопля, овочі та кукурудза.

Таблиця 2.5.6.

Використання добрив в Україні

Показник	2000	2005	2010	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Загальне використання, тис т	282	561	1064	1494	1472	1415	1729	2028	2151
Удобрена площа, млн га	4.6	7.8	12.6	15.3	14.7	14.5	15.6	16.5	16.1
Частка удобреної площі, %	22	45	70	81	82	81	87	89	91
Витрата на 1 га, кг	60	72	84	97	100	98	110	123	134

Джерело: власна презентація за даними Укрстату

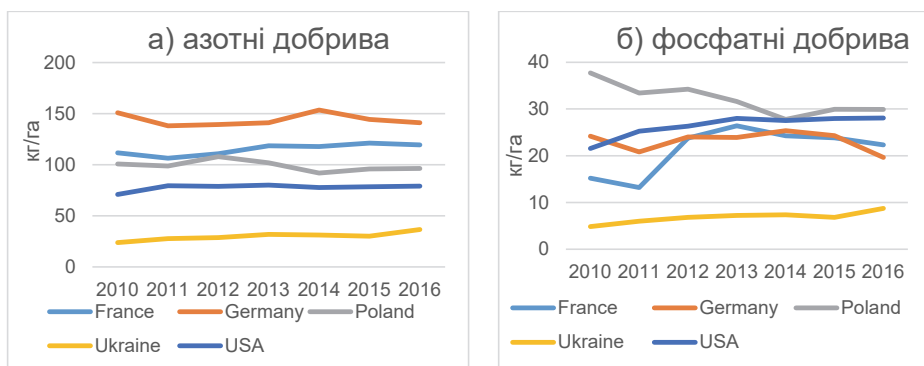

Рис. 2.5.15. Використання добрив у різних країнах на гектар
Джерело: власна презентація з використанням даних Faostat

Зростання споживання мінеральних добрив супроводжується істотним зниженням використання органічних добрив. За період з 2000 по 2017 р. кількість органічних добрив в розрахунку на га зменшилась з 693 до 223 кг. Причиною такого зменшення стало скорочення поголів'я великої рогатої худоби та відповідне зниження запасів гною. На відміну від мінеральних добрив, які призводять до закислення ґрунту та високого вмісту нітратів у рослинах, органічні добрива прискорюють відновлення оптимальної структури ґрунту. Компост є невід'ємною складовою практик збалансованого землекористування. В Україні використання органічних добрив дуже неоднорідне між регіонами і залежить від концентрації тваринницьких ферм. У центральних регіонах внесення органічних добрив на гектар у 8-10 разів вище, ніж у південних регіонах. Гній, як правило, використовується господарствами з диверсифікованим виробництвом для вирощування кормових культур та кукурудзи. У той же час підприємства, що спеціалізуються на рослинництві, стикаються з дефіцитом органіки. Ця ситуація змінюється через зростання популярності технологій виробництва без обробки ґрунту; рослинні залишки, отримані на полях після збирання врожаю, частково відновлюють органічні втрати в ґрунті.

Корми

Незважаючи на те, що Україна є великим виробником зерна, місцеве тваринництво часто стикається з проблемами доступності кормів. Це пояснюється тим, що ціни на корми прив'язані до світових цін на зерно. Зростання світового попиту спонукає аграріїв продавати власний урожай трейдерам для

подальшого експорту. Таким чином, виробникам продукції тваринництва доводиться конкурувати з зернотрейдерами за закупівлю кормових культур на внутрішньому ринку. Це робить галузь тваринництва вразливою до росту світового ринку зерна.

Структура кормів суттєво змінилася за останні десятиліття. Індустріалізація галузі тваринництва та обмежений доступ до пасовищ через розширення площ під товарними культурами спричинили збільшення споживання концентрованих кормів. Структура раціону в домогосподарствах залишалася більш диверсифікованою, оскільки сільське населення намагається використовувати більш дешеві свіжі та грубі корми (Рис. 2.5.16).

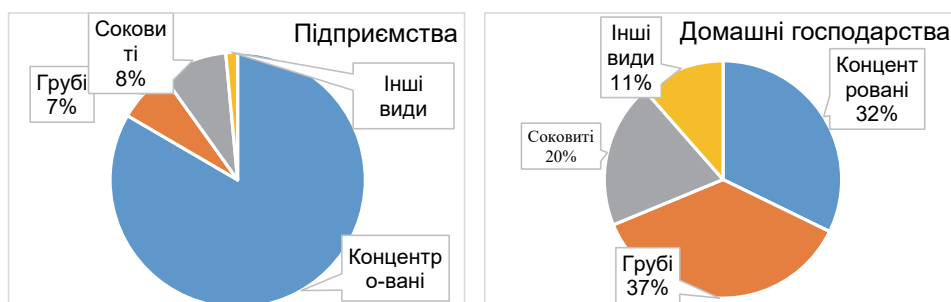

Рис. 2.5.16. Структура споживання кормів у 2018 р.

Джерело: власна презентація за даними Укрстату

Попит на фураж в Україні скоротився протягом останніх трьох десятиліть. У 2018 р. загальний попит на корми становив близько 30 млн кормових одиниць порівняно з 103 млн грн кормових одиниць¹³ у 1990 р. Пояснення цьому — скорочення поголів'я худоби за період незалежності. Іншою причиною є підвищення продуктивності тваринництва, що відбивається на нижчих коефіцієнтах конверсії кормів у живу вагу (Рис. 2.5.17).

¹³ Кормова одиниця за калорійністю дорівнює 1 кг вівса. Це еталонний показник харчової цінності кормів.

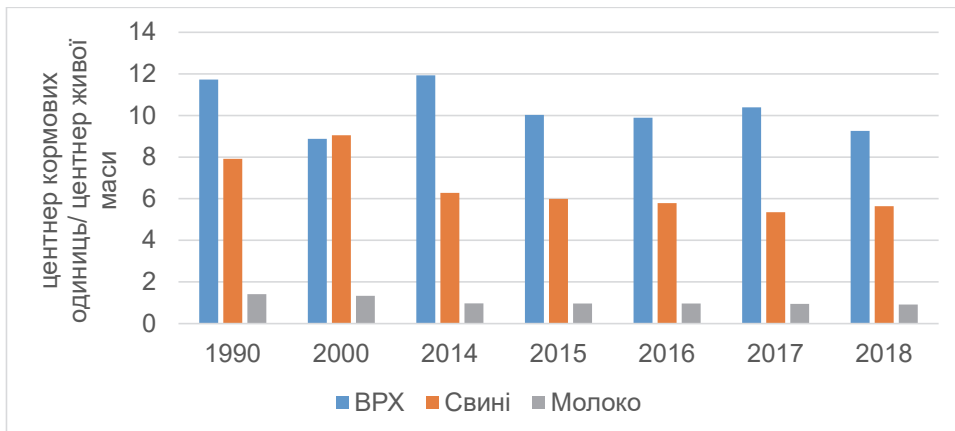

Рис. 2.5.17. Коефіцієнт конверсії кормів у тваринництві України
Джерело: власна презентація за даними Укрстату

Енергоносії

Підвищення продуктивності в сільському господарстві пов'язане з поступовим зниженням використання енергоносіїв. Зокрема, з початку незалежності України споживання електроенергії скоротилося в 7,5 рази. Використання природного газу залишалося відносно стабільним, а обсяги споживання вугілля скоротилися майже до нуля. У той же час різко зросло споживання нерідкого біопалива. Структуру використання енергоносіїв представлено на рисунку 2.5.18¹⁴.

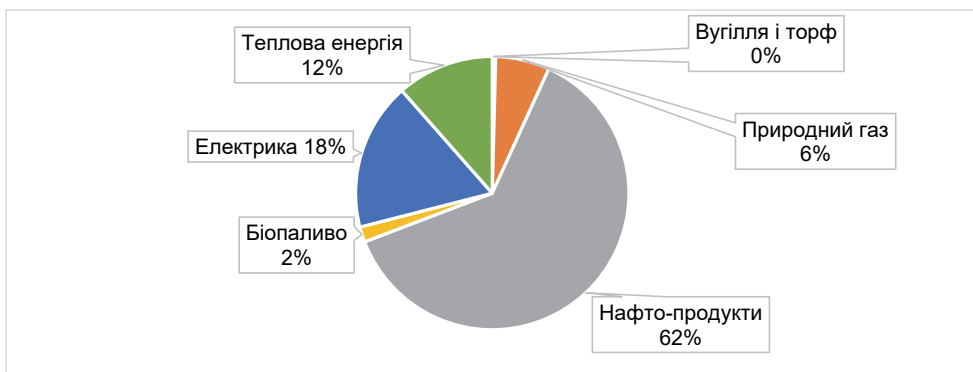

Рис. 2.5.18. Споживання енергоресурсів у сільському господарстві України
Джерело: за матеріалами Вишневецької (2020 р.), Укрстат

¹⁴ Одиниці вимірювання різних видів енергії нормуються на тону нафтового еквіваленту.

Сільськогосподарський сектор, особливо рослинництво, є найбільшим споживачем бензину та дизельного палива в економіці України. Зменшення внутрішнього виробництва цих категорій палива та посилення залежності від імпорту несе для аграріїв серйозні ризики прибутковості. Водночас зменшується споживання палива сільськогосподарськими підприємствами. З 1990 по 2018 р. використання бензину і дизельного палива скоротилося відповідно в 13,3 і 3,1 рази. Нині споживання дизельного палива в 12 разів перевищує споживання бензину. Це пояснюється тим, що більшість техніки для рослинництва використовує дизельне паливо. Крім того, фермери, як правило, передають логістику на аутсорсинг або продають власну продукцію на фермах, полях чи елеваторах (Вишневецька, 2020 р.). Враховуючи, що ціни на паливо пов'язані з ціною на нафту та обмінним курсом, у фермерів є серйозний стимул оптимізувати використання палива, щоб уникнути шоків у витратах.

Засоби захисту рослин

Інтенсифікація аграрного сектору України постійно збільшує попит на пестициди, сприяючи розвитку цього ринку. У 2018 р. обсяг ринку становив близько 1,1 млрд дол США; цей попит був майже повністю поглинений імпортом. З 2014 р. обсяги імпорту зросли (Рис. 2.5.19). Основними постачальниками були Франція, Німеччина, Китай, Іспанія та Ізраїль.

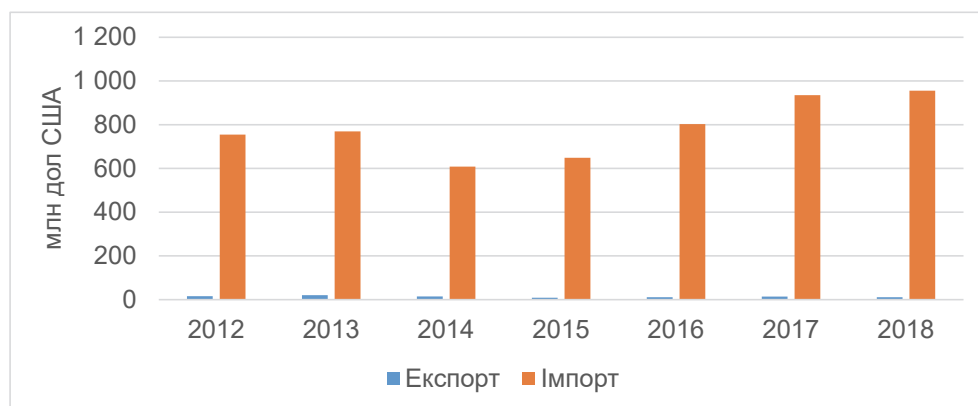

Рис. 2.5.19. Торгівля пестицидами в Україні

Джерело: власна презентація за даними Укрстату

Фізичні обсяги споживання пестицидів в Україні зменшуються (Рис. 2.5.20). Тому зростання імпорту можна пояснити скороченням внутрішнього виробництва та зростанням світових цін. Пестициди найбільш активно використовують для виробництва основних товарних культур – соняшнику, кукурудзи та пшениці. Станом на 2018 р. гербіциди зайняли 71% від усієї кількості використаних пестицидів, фунгіциди – 19%, інсектициди – 7%, інші пестициди – 3%. Прогнозують, що протягом наступних років попит на всі категорії, особливо на фунгіциди, зросте. Як показано на Рис. 2.5.21, внесення пестицидів на гектар в Україні має зрости в кілька разів, щоб досягти того ж рівня, що й у країнах ЄС. Однак технологічні інновації, такі як точне обприскування та внесення насіння для високостійких гібридів, можуть знизити попит на пестициди.

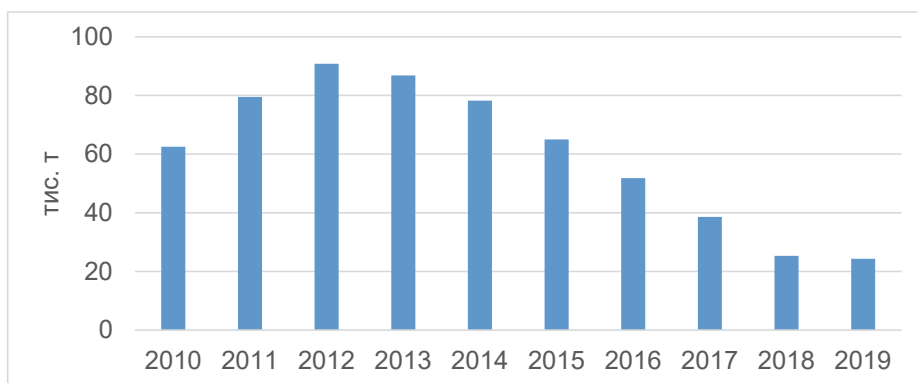

Рис. 2.5.20. Використання пестицидів в Україні

Джерело: власна презентація за даними Укрстату

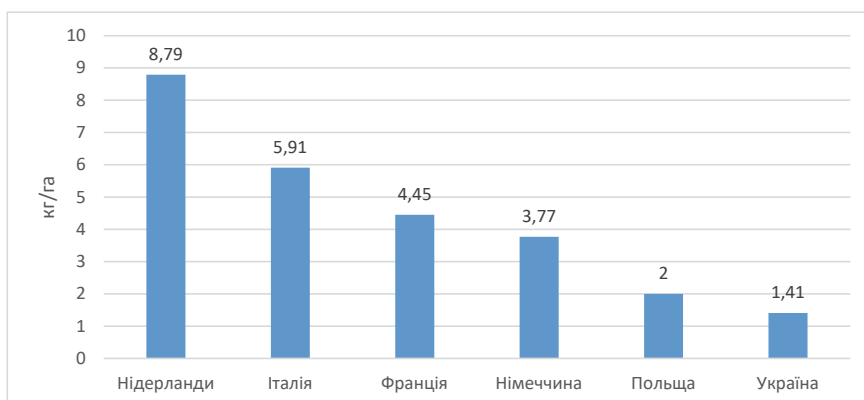

Рис. 2.5.21. Використання пестицидів у різних країнах

Джерело: власна презентація з використанням даних Faostat

2.5.5. Людський капітал

Сучасні тенденції в сільському господарстві пов'язані зі зниженням попиту на низькокваліфіковану робочу силу внаслідок цифровізації виробництва. Протягом останніх десятиліть продуктивність праці в сільському господарстві України постійно зростала в усіх галузях (Рис. 2.5.22). Цей процес призвів до істотного зниження зайнятості в секторі (9% у період з 2012 по 2019 рр.). Зауважимо, що динаміка зайнятості в сільському господарстві є проциклічною і значною мірою корелює із загальною зайнятістю в національній економіці (Рис. 2.5.23).

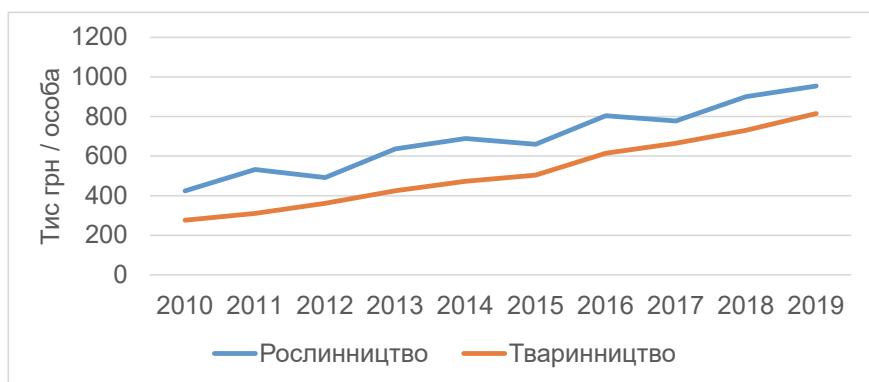

Рис. 2.5.22. Продуктивність праці в сільському господарстві України (у постійних цінах 2016 р.)

Джерело: власна презентація за даними Укрстату

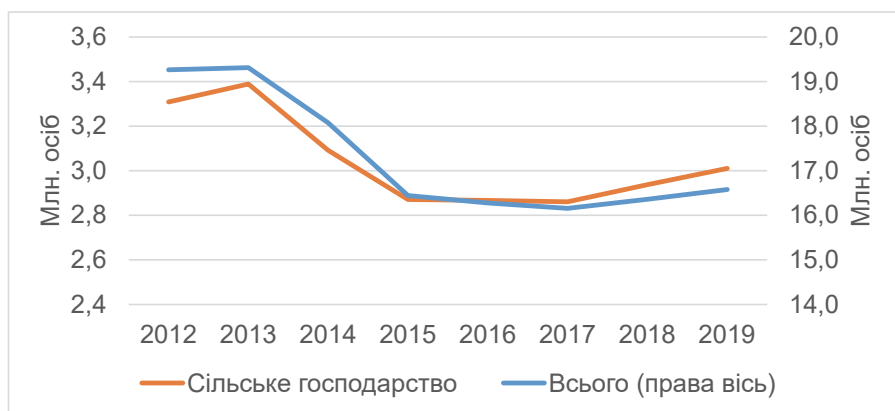

Рис. 2.5.23. Зайнятість у сільському господарстві та в усій економіці України

Джерело: власна презентація за даними Укрстату

Водночас українське сільське господарство стикається з нестачею кваліфікованих кадрів, здатних працювати за сучасними технологіями виробництва. Міністерство економічного розвитку України оцінює цей дефіцит на рівні 26 тис. осіб у 2022 р. Економічна причина дефіциту робочої сили – низькі зарплати в аграрному секторі порівняно з іншими галузями. У 2019 р. середня зарплата в сільському господарстві становила 7360 грн проти 9648 грн в цілому по економіці. Заробітна плата також значно нижча в порівнянні з країнами ЄС, що стимулює трудову міграцію. Крім того, кар'єра в сільському господарстві не є дуже затребуваною серед молодих українців. Причинами тому є не лише низька зарплата, а й специфіка технологічного процесу та вимоги до проживання у сільській місцевості з поганою інфраструктурою. Соціальні опитування свідчать, що лише близько 10% випускників аграрних вишів в Україні хочуть працювати в сільському господарстві.

Постійний дефіцит високоякісного людського капіталу різко контрастує зі значно більшими державними витратами на сільськогосподарську освіту та дослідження за останнє десятиліття. Низьку якість освіти та відсутність стимулів до реформування навчальних закладів визначають декілька факторів (Бальманн, 2020 р.; Коестер та ін., 2010 р.; Тіллак та Степанюк, 2015 р.):

- Університети не беруть на роботу працівників з новими знаннями. Експерти, які здобули освіту за межами України, повинні пройти відносно тривалий і дорогий процес визнання своїх дипломів в Україні.
- Міністерство освіти має сильний вплив на навчальну програму, а Міністерство аграрної політики та продовольства домінує у програмі досліджень.
- Заслуги не впливають на процес просування та найму.
- Оцінка трудової діяльності є неадекватною, і вчителі зазвичай продовжують працювати після досягнення пенсійного віку.
- Низька зарплата вчителів змушує їх працювати на іншій роботі або шукати інші джерела доходу.
- Бюджетні асигнування університетам розподіляють за кількістю студентів, а не за показниками успішності.

Українська система вищої освіти перевантажена кількістю навчальних закладів та студентів, та водночас випускає спеціалістів із недостатніми технічними та управлінськими навичками. Система аграрної освіти включає близько 116 ВНЗ I-IV рівня акредитації. Станом на 2014 р. загальна кількість студентів у цих

вишах становила 145,3 тис. осіб. Зокрема, за державним замовленням навчається понад 78,5 тис. осіб, з них близько 60% – сільська молодь. Щорічно університети випускають близько 9 тис. денної та 8,8 тис. Випускників заочної форми навчання. Майже 75% випускників, які навчалися за державним замовленням, отримують рекомендації до роботи. Навчальний процес забезпечують близько 12,7 тис. науково-педагогічних працівників.

Крім того, існує розгалужена мережа сільськогосподарських закладів післядипломної освіти, яка включає 34 заклади, де щорічно навчається близько 25 тис. осіб. 26 професійно-технічних навчальних закладів першого рівня атестації здійснюють підготовку близько 15 тис. робітників (Кобець і Пугач, 2016 р.). На відміну від економістів, бухгалтерів і менеджерів, робочі спеціалізації затребувані в аграрному секторі. За оцінками Українського клубу аграрного бізнесу, найбільш затребуваними є посади агрономів, зоотехніків, ветеринарів та операторів сільгосптехніки. Інша необхідна категорія – менеджери середнього рівня з технічною освітою.

Українська система аграрних досліджень далека не лише від практичних потреб українського агробізнесу, а й від міжнародних наукових досліджень. Це призводить до дуже обмеженого обміну досвідом з міжнародними партнерами та відсутності адаптованих до місцевих виробників високоякісних знань для українських виробників, що ставить їх у не вигідне конкурентне становище. На міжнародному рівні українські спеціалісти в галузі сільського господарства не особливо помітні – лише деякі з них публікують свої роботи в міжнародних журналах та виступають з доповідями на міжнародних конференціях (див. фон Крамон-Таубадель та Нів'євський, 2011 р., Коестер та ін., 2010 р.).

Українська система сільськогосподарських досліджень страждає від тих самих інституційних та організаційних недоліків, що й система освіти, що підриває креативність, інновації та підвищення якості. Національна академія аграрних наук (НААН) України є головною установою в галузі сільськогосподарських досліджень в Україні. Її участь обмежується підготовкою аспірантів. Академія складається з 340 установ та дослідних господарств, у тому числі 5 національних наукових центрів, 52 науково-дослідних інститутів та понад 200 дослідних господарств. Один з інститутів, Інститут аграрної економіки, проводить дослідження в галузі аграрної економіки і має повноваження консультувати уряд з питань формування політики. НААН, як і інші академії, має особливий статус, що надає їй повну

автономію без незалежного аудиту чи будь-якого контролю з боку держави. У той же час вона отримує бюджетні асигнування для фінансування свого персоналу та роботи над дослідницькими проектами. Додатковий дохід надходить від управління державним майном. Для того, щоб українська система досліджень сільського господарства задовольнила потреби аграріїв, Національна академія аграрних наук та її дочірні організації мають реалізувати комплексну програму реформ, яка включає, зокрема, такі напрямки: спілкування з виробниками та їхні потреби у знаннях; зв'язок із системою освіти; міжнародні відносини та обмін досвідом; загальна спрямованість і ефективність виробництва.

2.5.6. Інформаційні системи

Інформаційні системи управління господарством зараз активно інтегруються в усі сектори. Їх можна розділити на планувальні та технологічні системи. Перша група включає все програмне забезпечення, яке використовується для економічного планування діяльності сільгоспгосподарств: системи планування ресурсів підприємства (ERP), бухгалтерське програмне забезпечення (1C, SAP), CRM-системи для управління продажами та інше. Інформація про ринкові ціни надається з різних відкритих джерел. На місцевому рівні дані про ціни врожаю часто надають великі експортери. Наприклад, агрохолдинг «Нібулон» щодня розміщує ціни заявок для різних регіонів України.¹⁵ На рівні роздрібної торгівлі основним джерелом інформації про ціни є оптові ринки, такі як ринок Шувар у Львові¹⁶. Ці дані часто відображаються в режимі реального часу в спеціальному програмному забезпеченні, яке використовують сільськогосподарські підприємства. Друга група призначена для оптимізації технологічного процесу по всьому ланцюжку створення вартості. Прикладами технологічних систем є автоматизоване доїння, точне землеробство, контроль здоров'я тварин тощо. Планування та технологічні системи часто об'єднані в загальну структуру, що дозволяє фермерам аналізувати взаємозв'язок між технологічними та фінансовими показниками.

Система оцінки та збору даних з метою ефективного моніторингу політики в Україні практично відсутня. Це робить поточну аграрну політику несприйнятливою до економічного

¹⁵ <https://nibulon.com/data/zakupivlya-silgospprodukcii/zakupivelnii-cini.html>

¹⁶ <https://shuvar.com/>

обґрунтування та помилок, допущених іншими країнами (і зокрема САП ЄС) у минулому. Така ситуація не робить політиків відповідальними за свої рішення і в кінцевому підсумку призводить до марних витрат ресурсів.

Належна та комплексна система збору даних про результати діяльності господарств та сектору сприятиме функціонуванню системи моніторингу та оцінки. Зокрема, в Україні немає реєстру фермерів та сільськогосподарських виробників, тому велика частка сільськогосподарських виробників та продукції, що реалізується по всій країні, залишається погано врахованою (див. Розділ 3 для більш детального розгляду), включаючи приблизно 4,6 млн. дрібних домогосподарств. У цьому відношенні наступні заходи сприятимуть подальшому розвитку інформаційних систем (Нів'євський та ін., 2021 р.):

- Державний аграрний реєстр (ДАР), який би акумулював інформацію про перелік сільгоспвиробників в Україні та полегшував би їм доступ до державної підтримки, фінансування через кращий обмін інформацією з банками та до інших важливих послуг, таких як обмін інформацією.
- Впровадження системи збору статистичних даних на основі моделі ЄС FADN (Farm Accountancy Data Network).

2.5.7. Зрошення/меліорація

Незважаючи на процес глобального потепління та збільшення потреби у воді для рослинництва, українське сільське господарство стикається зі скороченням зрошуваних площ з початку 1990-х рр. Іригаційна інфраструктура, створена за радянських часів – насосні станції, захисні дамби, водосховища, зрошувальні системи, магістральні та розподільні канали – здатна забезпечити вологою щонайменше 2 млн га землі. Проте зараз лише чверть цих земель активно зрошується (Рис. 2.5.24).

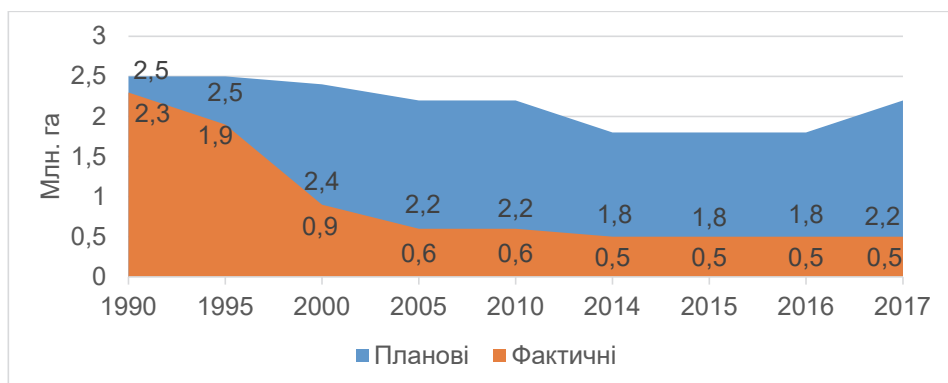

Рис. 2.5.24. Динаміка планових та фактичних зрошуваних площ в Україні
Джерело: власна презентація за даними Latifundist (2020 р.).

Структура зрошуваних площ різна в залежності від вирощуваних культур. Нині великі підприємства практикують дощування переважно для виробництва кукурудзи, сої та соняшнику (Табл. 2.5.7). Натомість невеликі господарства використовують системи крапельного зрошення для вирощування ягід, овочів та фруктів. Зрошення стає особливо популярним для виробників насіння; постійне постачання води дозволяє підвищити якість посівного матеріалу до міжнародних стандартів.

Таблиця 2.5.7.

Структура зрошуваних площ за посівними культурами, тис га

Урожай	2010	2014	2015	2016	2017	2018	2018/2010
Зернові	125	98	109	102	121	135.7	1.09
Соя	99	109	108	116	134	126	1.27
Соняшник	25	39	48	45	45	61.6	2.46
Овочі	23	21	19	20	19	20.5	0.89
Картопля	6.3	3.9	3.8	4.5	4.2	4.1	0.65
Цукровий буряк	0.3	0.1	1.5	4.6	4.2	-	-

Джерело: власна презентація за даними Укрстату

Основною причиною втрати зрошуваних площ за період незалежності є порушення технологічної цілісності зрошувальних систем. Це посилюється проблемою розпорошеності зрошуваних площ, які належать великій кількості фермерів. Іншими проблемами є відсутність розприскувачів та поганий стан техніки (Рис. 2.5.25). По суті, ці проблеми викликані відсутністю належної державної підтримки. Державна політика у цій сфері визначається

законами «Про меліорацію земель» від 2000 р. та «Про державну підтримку сільського господарства України» від 2004 р., наказом КМУ «Про затвердження порядку використання бюджетних коштів на державну підтримку рослинництва на зрошуваних площах» від 2008 р. та інші законодавчі документи. Практична реалізація вже існуючих програм підтримки обмежена низьким фінансовим забезпеченням. Інституційне середовище в зрошенні залишається слабким. Зокрема, принциповою проблемою був мораторій на купівлю-продаж сільгоспземель. Враховуючи те, що більшість виробників орендують землю, у них немає мотивації розвивати іригаційну інфраструктуру через відсутність впевненості, що вони працюватимуть на цій землі в майбутньому. Запуск ринку землі та інституційне розширення прав власності на землю вирішить це питання.

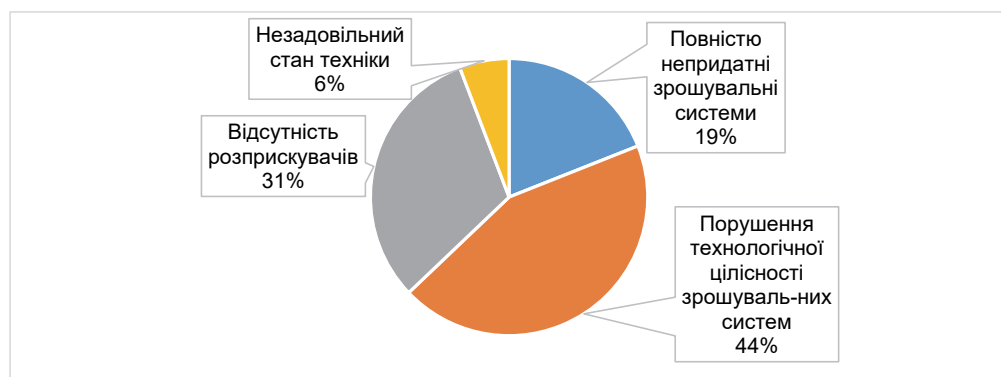

Рис. 2.5.25. Причини скорочення зрошуваних площ з 1992 р., % загального скорочення

Джерело: власна презентація за даними Latifundist (2020 р.)

Слабкість зрошувальної та дренажної системи породжує купу економічних та екологічних проблем. За оцінками ЄБРР, щорічні економічні втрати від недостатнього рівня водопостачання в сільському господарстві України становлять близько 1,5 млрд дол США. Це відбивається на низькій врожайності сільськогосподарських культур, високій собівартості виробництва та прискореній деградації земель. Дійсно, відсутність поливу призводить до ущільнення і засолення ґрунту, утворення ерозійних ярів, забруднення ґрунту тощо.

Тим не менш, в Україні є кілька сильних сторін системи зрошення. Зараз активно розвиваються системи крапельного зрошення. Ця технологія дозволяє підвищити врожайність культур на 20-30% порівняно з дощуванням, використовуючи значно менше води.

Крім того, поливна вода відносно дешева і її можна необмежено подавати в трубопроводи. Нарешті, Україна має величезну наукову базу в цій галузі. Її забезпечують Інститут водних проблем і меліорації, Інститут зрошувального землеробства, Інститут економіки навколишнього середовища та сталого розвитку Національного університету водного господарства та природокористування. Ці установи здатні проводити повноцінні дослідження та готувати кваліфікованих спеціалістів у галузі зрошення та меліорації (Дідковська, 2015 р.).

Реконструкція іригаційної інфраструктури потребує величезних капітальних вкладень. Національна академія аграрних наук оцінює витрати на модернізацію діючих внутрішніх трубопроводів приблизно в 1100 дол США, відновлення непрацюючих – 2000-2200 дол США, будівництво нових – понад 2200 дол США за гектар. У 2019 р. уряд затвердив Стратегію зрошення та дренажу в Україні на період до 2030 р. Стратегія передбачає оновлення іригаційної інфраструктури, збільшення зрошуваних площ, розвиток партнерства між державою та бізнесом у цій сфері. Інвестиції на модернізацію зрошувальної системи становлять 3 млрд. дол США; вони дозволять збільшити зрошувану площу на 1180 тис га.

2.5.8. Сільськогосподарська логістика та маркетингова інфраструктура

Витрати на логістику та транспорт в Україні досить високі Слабкі сторони логістики України відображаються в низькому рейтингу в Індексі ефективності логістики (ІЕЛ) Світового банку (**Рис. 2.5.26 а, б**). Україна займає істотно низький рейтинг у порівнянні з чемпіоном ІЕЛ Німеччиною, але також досить далеко від найближчого сусіда Польщі. Україна знаходиться в особливо не вигідних умовах щодо якості торговельно-транспортної інфраструктури (наприклад, включаючи порти, залізниці, дороги, інформаційні технології – «інфраструктура»), щодо ефективності митного та прикордонного оформлення («митниця»), а також у компетентності та якості логістичних послуг — автоперевезення, експедиторські та митні посередництва («якість і компетентність логістики»). Більше того, за останні 5 років логістична система не покращується.

Крім того, через низьку щільність населення, географію та структуру виробництва (велика залежність від металургійної промисловості, базової промисловості та сільського господарства) Україна генерує значно більше обсягів перевезень на одиницю ВВП

порівняно з іншими країнами Європи. Це означає, що транспортні витрати становлять пропорційно велику частину кінцевої ціни багатьох товарів (Фаваро та ін., 2019 р.).

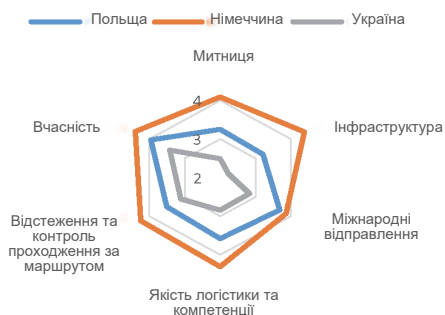

Рис. 2.5.26а: Індекс ефективності логістики та його компоненти в Польщі, Німеччині та Україні

Рис. 2.5.26 б: Індекс ефективності логістики та його компоненти України у 2014, 2016 та 2018 рр.

Джерело: Індекс ефективності логістики Світового банку.

Україна також має відносно низькі результати щодо компонентів інфраструктури та інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) Глобального індексу конкурентоспроможності 2019 р., презентованого в рамках Всесвітнього економічного форуму. Рис. 2.5.26в показує масштаби можливого покращення інфраструктури відносно сусідньої Польщі та третьої по конкурентоспроможності економіки в Європі Німеччини. Наприклад, якість повітряного сполучення (аеропорти) в Україні становить близько 60% від польських показників і лише 8% від німецьких. Якість дорожньої інфраструктури в Україні становить 70% від показника в Польщі та 57% у Німеччині. У середньому Україна віддаляється від Польщі лише на 30%, а від Німеччини – на 45% за показниками інфраструктури та ІКТ. Хронічно недостатнє інвестування в транспортну інфраструктуру в регіонах України було однією з основних причин такої низької ефективності інфраструктури (ОЄСР, 2018).

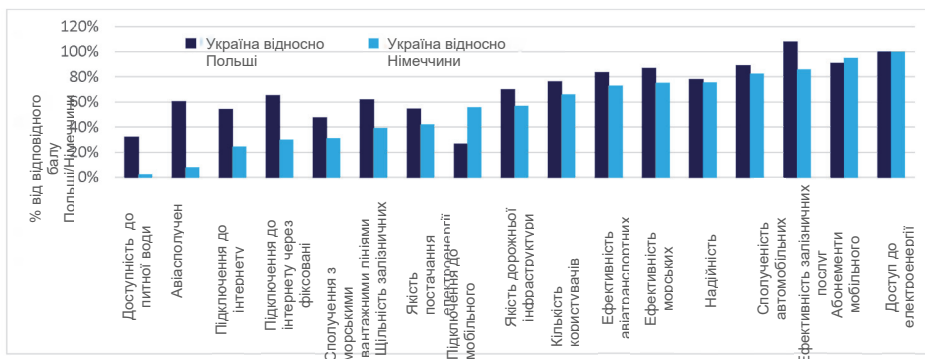

Рис. 2.5.26в Відносні показники України в інфраструктурних послугах та ІКТ щодо Польщі та Німеччини

Джерело: власна презентація на основі даних Global Competitiveness Report 2019 р.; Примітка: бали України наведені відносно відповідних балів Польщі та Німеччини

Високі логістичні та транспортні витрати через відносно неефективну логістичну та транспортну інфраструктуру, як наслідок, знижують вихідні ціни для українських виробників та доходи. Це продемонстровано на Рис. 2.5.27а, б. Розрив між вихідними цінами на пшеницю та експортними цінами в портах (FOB) поступово скорочується, але залишається істотно високим. У США транспортні витрати значно нижчі, хоча відстань від елеватора до порту довша.

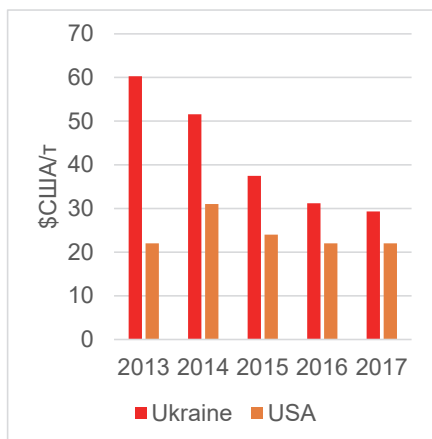

Рис. 2.5.27а Витрати на експорт кукурудзи в Україну та США

Джерело: власна презентація з використанням даних Укрстату, USDA та APK-inform

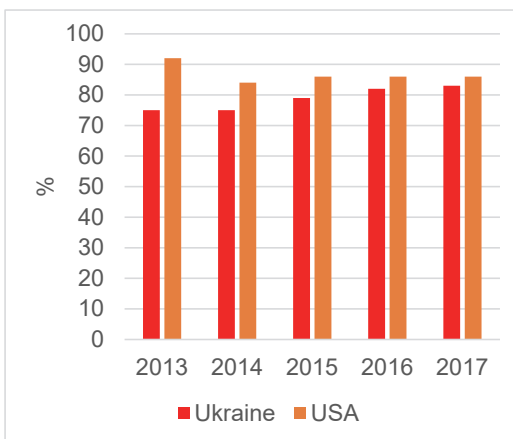

Рис. 2.5.27б Співвідношення закупівельної ціни сільгоспвиробників до відповідної експортної ціни, у %

Незважаючи на зростання потужностей, їх недостатньо для поточного виробництва. У 2019/20 МР загальний обсяг виробництва зернових та олійних культур становив 98 млн. т порівняно з потужностями для зберігання 78 млн. т. У країні налічується 1237 елеваторів, з них 800 сертифіковані (Світовий банк, 2015 р.). Сертифіковані елеватори не тільки зберігають зерно, а й підвищують його якість шляхом очищення та сушіння. Ємність сертифікованих елеваторів становить 42 млн т. Основними власниками елеваторів є «Кернел» (60 елеваторів), Державна продовольчо-зернова корпорація України (53 елеватори), «Нібулон» (24 елеватори). Враховуючи підвищений попит на сховища, елеватори, як правило, надають послуги низької якості за високі ціни. Зберігання зерна коштує близько 1,5 дол/т на місяць¹⁷, що співставно з показниками ЄС.

Перевезення сільськогосподарської продукції здійснюється залізницею, автомобільним і річковим транспортом. У системі зернової логістики традиційно домінує залізничний транспорт, хоча частка автомобільного та річкового транспорту збільшується за останні роки (Рис. 2.5.27в). Найбільш недооцінена галузь зернових перевезень в Україні – річкова. У ЄС та США майже половина зерна транспортується річками. Частка водного транспорту в Україні значно менша і потребує подальшого розвитку, у тому числі шляхом зниження його відносної вартості щодо інших видів транспорту (Рис. 2.5.26г). Загалом, суднові перевезення дуже дешеві в порівнянні з наземним транспортом. Систему водного транспорту можна було б покращити шляхом днопоглиблення, оновлення шлюзів, стимулювання інвестицій у приватні судна.

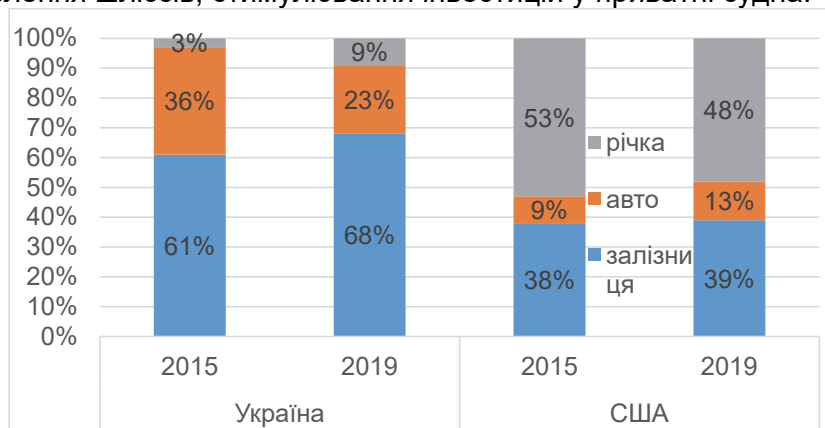

Рис. 2.5.27в Інтермодальний розподіл експорту зерна в Україні та США

Джерело: власна презентація з використанням даних Укрстату та Міністерства сільського господарства США USDA
<https://www.ams.usda.gov/sites/default/files/media/UkraineMarch2020.pdf>

¹⁷ <https://hipzmag.com/tema/tendentsii-v-razvitii-elevatornoj-otrasli-ukrainy/>

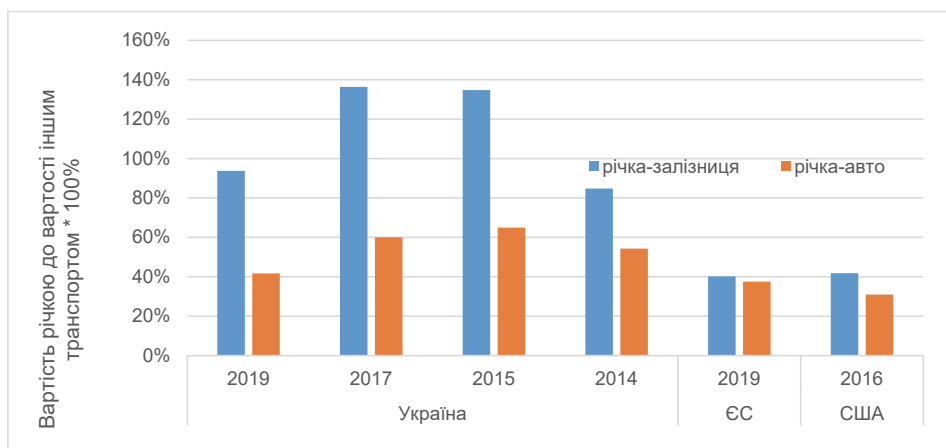

Рис. 2.5.27г Витрати на експорт зерна в Україні, ЄС та США: річка порівняно з іншими видами транспорту

Джерело: власна презентація з використанням даних Укрстату, Міністерства сільського господарства США та УЗА

2.5.9. Харчова промисловість

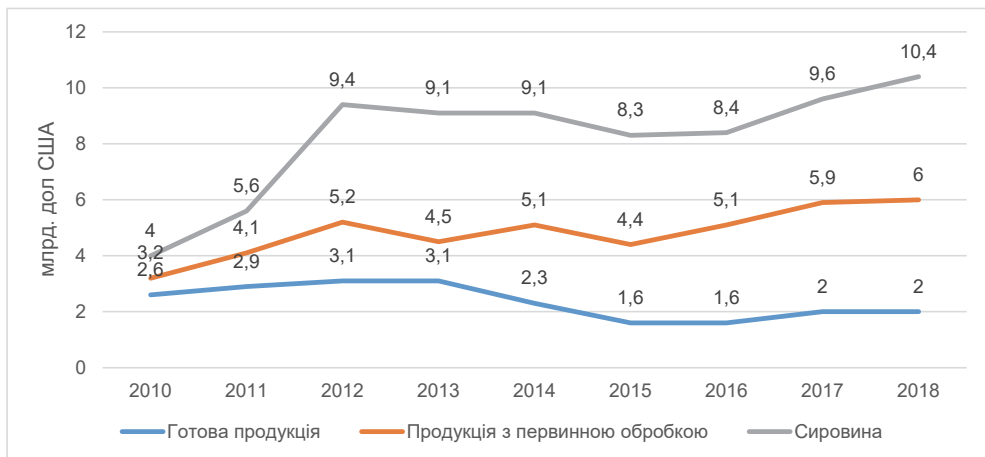
Харчова промисловість відіграє велику роль в економіці України. Станом на 2018 р. загальний обсяг виробництва цієї галузі (включаючи сільське господарство) становив 843 млрд грн. або 19% ВВП; експорт становив 22,1 млрд дол США (44,2% від загального експорту). Крім того, галузь займає близько 20% загальної зайнятості (3,25 млн. осіб). Незважаючи на стабільне зростання вітчизняного аграрного сектору, виробництво основної готової харчової продукції протягом останніх років є відносно стабільним. Як вказує Табл. 2.5.8, істотне зростання спостерігається лише у секторі соняшникової олії. Водночас на виробництво борошна, хлібобулочних та молочних виробів тиснуть низький внутрішній попит та обмежені експортні ринки. Тому харчова промисловість стає менш диверсифікованою і більше орієнтується на основні види продукції, зокрема на олійні культури.

Таблиця 2.5.8.

Виробництво харчових продуктів за категоріями, тис т

Категорія	2014	2015	2016	2017	2018
Хліб та хлібобулочні вироби	1357	1232	1160	1073	975
Цукор	2053	1459	1997	2043	1754
Соняшникова олія	4401	3716	4424	5355	5149
Пшеничне борошно	2199	2056	1974	1991	1746
Свинина	239	247	245	234	230
М'ясо птиці	738	833	888	852	783
Ковбаси та аналогічні м'ясні вироби	260	229	233	247	248
Сухофрукти	582	474	570	333	486
Молоко та вершки	1026	933	930	942	940
Вершкове масло	113	101	102	108	105

Джерело: власна презентація за даними Укрстату

Рис. 2.5.28. Зростання експорту продуктів харчування та напоїв

Джерело: власна презентація за даними Укрстату

Україна є нетто-експортером основних категорій оброблених харчових продуктів. Винятком з цього правила є м'ясні та рибні продукти, напої та деякі молочні продукти, наприклад сир. Рис. 2.5.29 демонструє, що експорт продовольства набагато менш диверсифікований, ніж імпорту. Основними категоріями переробленої продукції, що постачається за кордон, є соняшникова олія, м'ясо птиці, сухе молоко та вершкове масло. Водночас Україна активно імпортує сири, м'ясопродукти, свинину, пальмову олію та напої.

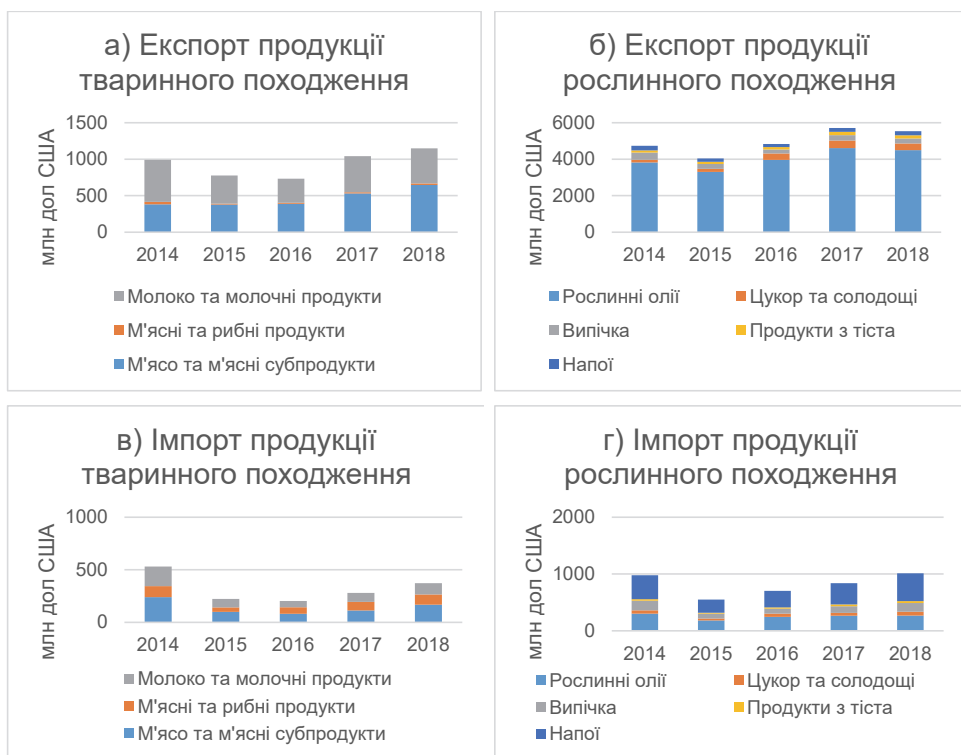

Рис. 2.5.29. Торгівля обробленими харчовими продуктами в Україні
Джерело: власна презентація за даними Укрстату

Сектор виробництва рослинних олій представлений переважно виробництвом соняшникової олії. Частка рафінованої олії зростає, але вона займає лише 12-13% від загального виробництва. Розвитку сектору сприяло введення 23% експортного мита на насіння соняшнику в 1999 році. Це обмеження допомогло Україні збільшити переробні потужності та стати найбільшим постачальником соняшникової олії. Цікаво, що обсяги переробних потужностей перевищують загальний урожай олійних культур. Це мотивує переробників лобювати обмеження на експорт олійних культур та стимулювати їхнє внутрішнє виробництво. Соя є другою за величиною культурою, яка використовується для переробки. Переробним підприємствам доводиться конкурувати з експортерами щоб забезпечити себе великими обсягами сої. Натомість ріпак на внутрішньому ринку зазвичай не переробляють; весь урожай експортують до ЄС для подальшої переробки. Загалом олійний сектор має великі можливості для розвитку, які полягають у рафінуванні олії, брендуванні та маркуванні, виробництві високоолеїнової соняшникової олії, інтеграції із суміжними секторами, такими як виробництво маргарину тощо.

Україна є нетто-експортером цукру та цукровмісної продукції. За радянських часів країна була великим виробником цукру. Однак з моменту проголошення незалежності кількість цукрових заводів зменшилася зі 192 до 42 у 2019 р. Причинами такого скорочення стали зниження експортного попиту та потужний процес консолідації сектору. Низький експорт пояснюється слабкою конкурентоспроможністю українського білого цукру, особливо порівняно з тростинним цукром-сирцем. Тривалий період державної підтримки внутрішньої ціни на цукор та захисту ринку тарифними квотами демотивував виробників до підвищення власної ефективності. Проте з 2015 р. експорт цукру підтримувався знеціненням гривні. Як показано на Рис. 2.5.30, виробництво цукру є відносно стабільним протягом останніх двох десятиліть і демонструє нестабільність через високу залежність від врожаю цукрових буряків. У той же час Україна не стоїть осторонь світової тенденції здорового харчування та обмеженого споживання цукру, тому внутрішнє споживання поступово знижується. Як зазначалося, цукровий сектор знаходиться в процесі сильної консолідації. У 2018 р. на долю ТОП-3 компаній («Астарта-Київ», «Радехівський цукор», «Укрпромінвест-Агро») припало близько 53% загального виробництва цукру. Великі цукрові холдинги є високоефективними та вертикально інтегрованими з виробництвом цукрових буряків.

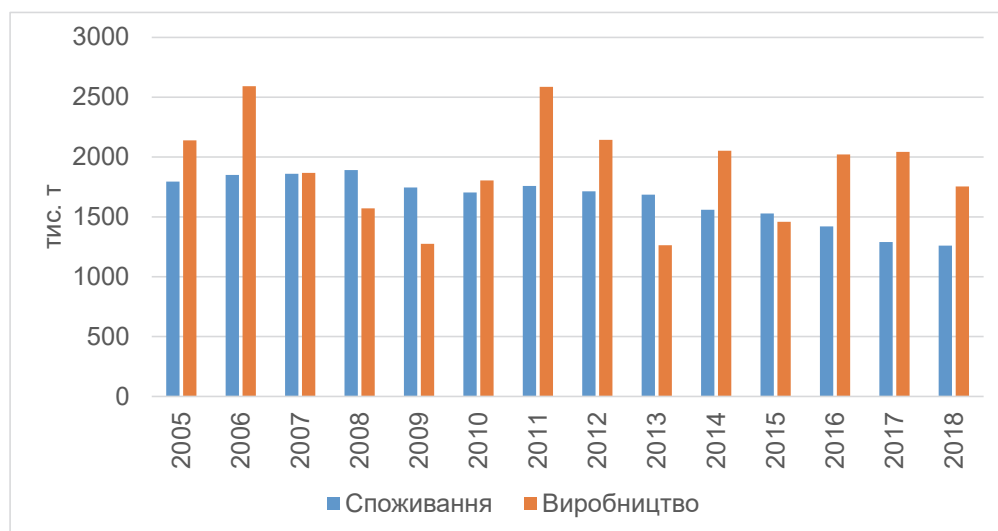

Рис. 2.5.30. Виробництво та споживання цукру в Україні
Джерело: власна презентація за даними Укрстату

Переробка молока в Україні стикається з високими цінами на сире молоко та сильною конкуренцією з боку імпоротної молочної продукції. Низька рентабельність вирощування великої рогатої худоби спричинила депопуляцію корів та нестачу сирого молока. Крім того, молоко, вироблене в господарствах населення, не відповідає вимогам якості для подальшої переробки. У 2020 р. скасовано другий сорт якості молока згідно ДСТУ 3662-97 «Молоко коров'яче незбиране. Вимоги до закупівлі». Ця норма посилює дефіцит сирого молока всередині країни. Незважаючи на консолідацію переробного сектору, молокозаводи не мають достатньої ринкової сили для зниження цін на молоко. Низька маржа переробки та слабкий державний контроль сприяють існуванню тіньового ринку, на який припадає близько 25% всієї галузі переробки молока. З іншого боку, на вартість молочної продукції тиснуть втрата російського ринку сиру та імпорту з країн ЄС. Враховуючи цю тенденцію, молочно промисловість переорієнтується з сиру на більш рентабельне виробництво сухого молока.

М'ясопереробна галузь є найбільшою в харчовій промисловості України, спеціалізуючись на виробництві ковбас, м'ясних консервів та різноманітних напівфабрикатів. На прибутковість м'ясопереробників тисне висококонсолідований сектор роздрібної торгівлі, більша частина цього тиску переноситься на відпускні ціни в пунктах забою. Дійсно, протягом останніх років збільшується розрив між роздрібними цінами на м'ясо та цінами на забійному пункті для фермерів. Ситуація з вертикальною інтеграцією різна між секторами. Виробництво яловичини зазвичай не дуже вертикально інтегроване, тоді як великі виробники м'яса птиці охоплюють усі виробничі цикли від виробництва кормів до оптової торгівлі. Ситуація в галузі виробництва свинини неоднозначна.

2.5.10. Роздрібна торгівля та споживання харчових продуктів

Український сектор роздрібної торгівлі продуктами харчування за останні роки переживає швидке зростання. Станом на 2018 р. загальний дохід цього сегменту становив близько 290 млрд грн, або 43,3% від загальної роздрібної виручки. Як ми побачимо далі, структура обороту в продовольчому ритейлі частково відображає моделі споживання українців. Близько половини доходів складають м'ясо та м'ясопродукти, алкогольні напої та хлібобулочні вироби (Рис. 2.5.31). При цьому частки фруктів, овочів і молочних продуктів залишаються помірними.

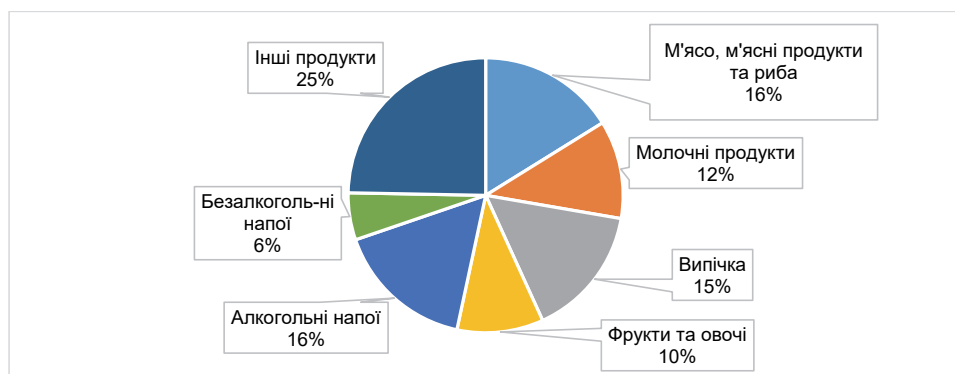

Рис. 2.5.31. Структура доходів у роздрібній торгівлі продуктами харчування

Джерело: власна презентація за даними Укрстату

Незважаючи на здатність впливати на оптові ціни, ринок роздрібної торгівлі товарами швидкого обороту є висококонкурентним і насиченим великою кількістю компаній. Основними гравцями ринку є Fozzy Group, АТБ-маркет та Ашан Україна (Табл. 2.5.9). Деякі компанії диверсифіковані за типом споживача. Наприклад, Fozzy Group включає роздрібних продавців як із сегменту низьких доходів (Fora), так і з преміального сегменту (Le Silpo). При цьому АТБ-маркет спеціалізується на малозабезпечених споживачах. Привабливі ціни та невелика середня площа супермаркетів зробили цю компанію найбільш швидкозростаючим рітейлером у 2018 р. Наразі великі роздрібні продавці товарів швидкого обороту дотримуються єдиної стратегії збільшення своєї присутності в периферійних регіонах. Крім того, вони розширюють спектр споживчих послуг за рахунок оновлення системи онлайн-продажу, доставки, різноманітних програм лояльності тощо. Інша тенденція – стрімкий розвиток сегменту готових страв. Тому супермаркети стають серйозними конкурентами ресторанам.

Таблиця 2.5.9.

Основні продовольчі ритейлери в Україні в 2018 р.

Компанія	Роздрібний продавець	Загальна комерційна площа, тис. кв. м
Fozzy Group	Silpo, Fora, Fozzy Cash&Carry, Le Silpo, Thrash!, Favore	543
АТБ-маркет	АТБ, АТБ express	455
Гіпермаркет Ашан Ukraine	Ашан, Мій Ашан	197,2
Метро Cash & Carry Ukraine	МЕТРО, Бери Вези	183
Таврія V, Таврія Плюс	Таврія V, Космос	142,4
NOVUS Ukraine	NOVUS, NOVUS Express	113,1
Retail Group	Велика Кишеня, Велмарт, ВК Express, ВК Select	107,9
ЕКО	ЕКО-маркет, Simpatic	99,2
Фуршет	Фуршет, Гурман-Фуршет	96,4
Омега	ВАРУС	76,6

Джерело: <https://rau.ua/ru/analytics/top-10-fmcg-ukrayny-ploshhady/> (доступ у червні 2021 р)

Економічне зростання в Україні та розвиток вітчизняного агропродовольчого ринку призводять до зміни харчових звичок. Таблиця 2.5.10 свідчить, що українці поступово замінюють дешеві джерела калорій (хлібобулочні вироби, цукор) продуктами, які містять багато важливих поживних речовин (м'ясо, овочі та рослинні олії).

Таблиця 2.5.10.

Споживання окремих харчових продуктів на душу населення в Україні, кг/особу

Продукт	2000	2005	2010	2014	2015	2016	2017	2018
М'ясо та м'ясопродукти	32,8	39,1	52	54,1	50,9	51,4	51,7	52,8
Молоко та молочні продукти	199,1	225,6	206,4	222,8	209,9	209,5	200	197,7
Яйця, шт.	166	238	290	310	280	267	273	275
Хлібобулочні вироби	124,9	123,5	111,3	108,5	103,2	101	100,8	99,5
Картопля	135,4	135,6	128,9	141	137,5	139,8	143,4	139,4
Овочі	101,7	120,2	143,5	163,2	160,8	163,7	159,7	163,9
Фрукти	29,3	37,1	48	52,3	50,9	49,7	52,8	57,8
Риба та рибні продукти	8,4	14,4	14,5	11,1	8,6	9,6	10,8	11,8
Цукор	36,8	38,1	37,1	36,3	35,7	33,3	30,4	29,8
Олія	9,4	13,5	14,8	13,1	12,3	11,7	11,7	11,9

Джерело: власна презентація за даними Укрстату

Насамперед, збільшення реальних доходів населення стимулювало зростання споживання м'яса на душу населення через великий попит на відносно дешеве м'ясо птиці. Споживання червоного м'яса залишається низьким через високі ціни на свинину та

яловичину. Крім того, порівняно з 2005 р. зменшився попит на молочну продукцію. Причинами цього є високі ціни та ймовірність фальсифікації переробленої молочної продукції. Загалом, українці вважають за краще споживати сире молоко, тоді як споживання сиру та масла залишається нижче західних стандартів. Попит на яйця зростає через високу пропозицію цього продукту з боку домашніх господарств та промислових птахівничих підприємств. Зменшення споживання хліба та хлібобулочних виробів пояснюється покращенням макроекономічної ситуації та здоровішими харчовими звичками. Крім того, хліб розглядається як соціальний продукт і підлягає державному регулюванню цін. Це призводить до низької рентабельності виробництва хліба і стимулює хлібопекарні скорочувати витрати за рахунок зниження якості цього продукту. Тому хліб стає неповноцінним товаром; збільшення доходів спонукає споживачів вибирати інші продукти. Подібна ситуація відбувається і на ринку цукру. Як і в інших країнах, безпосереднє споживання цього продукту зменшується, але зростає частка цукру, що споживається через цукромісткі продукти. Нарешті, споживання овочів, фруктів та олії збільшується через зростання платоспроможності, більш доступної імпоротної продукції та зміни споживчих звичок населення.

За основними категоріями продуктів харчування Україна має нижче споживання на душу населення порівняно із західними країнами. Рис. 2.5.32 показує, що річне споживання м'яса та молочних продуктів, овочів та рибних продуктів вище в ЄС та США.

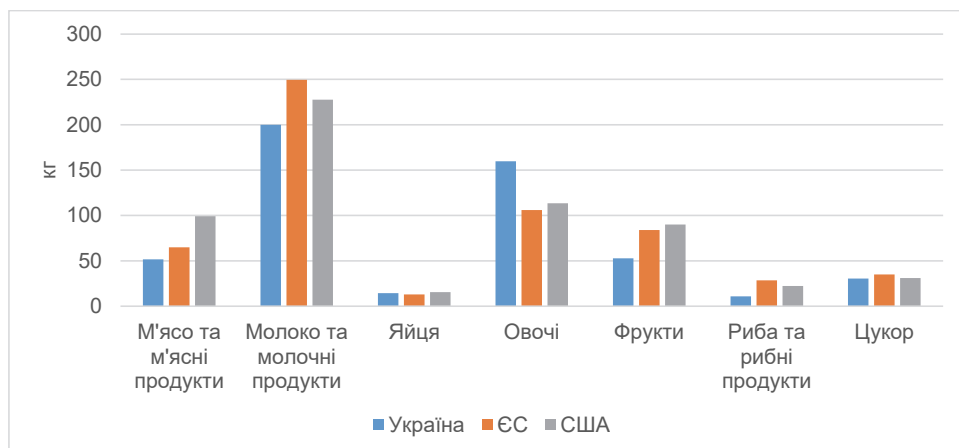

Рис. 2.5.32. Споживання окремих харчових продуктів на душу населення в Україні, ЄС та США у 2017 р.

Джерело: власна презентація з використанням даних Faostat

Цікаво, що попит на овочі на душу населення в Україні вищий, незважаючи на значно нижчі реальні доходи населення. Споживання яєць і цукру майже однакове серед країн, що розглядаються. Можна зробити висновок, що внутрішнє споживання продуктів харчування в Україні може бути значно розширене за рахунок червоного м'яса, молочних продуктів, фруктів та риби.

ЛІТЕРАТУРА ДО РОЗДІЛУ 2

1. Бальман А. (2020). Німецький досвід проектування ефективних досліджень сільськогосподарського відділу – варіанти дій для України. Звіт про аграрну політику. АПД / 06.2020.https://apd-ukraine.de/images/2020/APD_Berichte_2020/06_NAAW_Balman/Bericht_Balman_Reformen_der_NAAW_deu.pdf
2. Цаян П, Канкс Д. та Свіннен Дж. (2010). Ринки землі ЄС та спільна сільськогосподарська політика, CEPS Paperback, CEPS, Брюссель.
3. Кобець А., Пухач А. (2016). Сучасний стан освітніх послуг у вищій аграрній освіті в Україні. Аспекти державного управління, №6-7, 2016.
4. Крамон-Таубадель, Ш. фон та О. Нів'євський (2009). Політичні спотворення стимулів для сільськогосподарських виробників в Україні. Штрубенхофф Х., Бураковський І., Мовчан В. (ред.) (2009) Сільське господарство, біоенергетика та продовольча політика в Україні – аналіз, висновки та рекомендації. ADEF-Україна. Київ
5. Крамон-Таубадель, С. фон, Нів'євський О. (2011). Двадцять років досліджень переходу в журналах з економіки сільського господарства. Європейський огляд економіки сільського господарства, №39, 2011.
6. Дайнінгер К., Нізалов Д., Нів'євський О. (2017). Поза скасуванням мораторію: передумови успіху. Документ про політику на VoxUkraine < <https://voxukraine.org/en/beyond-lifting-the-moratorium-preconditions-for-success/>>
7. Дем'яненко, С (2005). Активізація ринку землі. Мейерс С., Дем'яненко С., Джонсон Т.Г. та Зоя С. (ред.) (2005): Переорієнтація політики розвитку сільського господарства та сільських районів в Україні – План дій на шляху вперед, Агентство США з міжнародного розвитку. С. 39-62
8. Дідковська Л. (2015). SWOT-аналіз зрошувального рослинництва в Україні. Економіка АПК, №5, 2015.
9. Емерсон М. та Мовчан В. (ред.) (2018). Поглиблення українсько-європейських відносин. Що, чому і як? Центр європейських політичних досліджень (CEPS), Брюссельський інститут економічних досліджень та політичних консультацій (IER), Kyiv Rowman & Littlefield International, Лондон (доступ за посиланням <https://3dcftas.eu/publications/deepening-eu-ukrainian-relations-what-why-and-how-2>)
10. Фаваро Е. М.; Ларсон Д. Ф.; Гребенюк Й.; Хан Ф.; Ек С. С.; Пономаренко Г.; Куаресма Дж. К.; Шмідт Г.; Головач А.; Смітс К.; Оберхофер Х.; Нів'євський О.; Осмоческу Е.; Шредер К. (2019). Підсумковий документ дослідження зростання в Україні: Швидше, довговічніше та краще (англійською). Вашингтон, округ Колумбія: Група Світового банку. <http://documents.worldbank.org/curated/en/543041554211825812/Ukraine-Growth-Study-Final-Documents-Faster-Lasting-and-Kinder>
11. Городніченко Й. та Білан О. (2020). Нацбанк має залишатися незалежним від політичного тиску. В KSE та VoxUkraine (2020). Біла книга реформ. доступ за посиланням: <https://voxukraine.org/longreads/white-book-of-reforms/index-en.html#openModal5>

12. Гарус і Нів'євський. (2020). В єдності – сила: вплив реформи децентралізації на місцеві бюджети в Україні. Документ про політику на VoxUkraine <<https://voxukraine.org/en/in-unity-there-is-strength-the-effect-of-the-decentralization-reform-on-local-budgets-in-ukraine/>>
13. Кірхнер Р., Кравчук В. (2012). Новий Державний земельний банк: відповідний інструмент для покращення доступу до AgriFinance? Німецько-український агрополітичний діалог
14. Кьостер У., Шуман Ч., Лісіца А. (2010): Система сільськогосподарських знань та інформації в Україні – заклик до реформ. Серія програмних документів, Німецько-український агрополітичний діалог, AgPP № 30. URL: https://www.apd-ukraine.de/images/AgPP_30_eng.pdf
15. Кіршке Д., Муді Р., Дідух М., Нів'євський О., Тулуш Л. (2019). Система податку на додану вартість в сільському господарстві України: аналіз та варіанти політики. Комісія з політичних документів німецько-українського проекту Agritrade Ukraine.
16. Кун А. та Нів'євський О. (2004). «Оцінка українського експортного податку на олійні культури», в: фон Крамон-Таубадель С., Дем'яненко С., Кун А. (ред.) (2004): Українське сільське господарство – криза та відновлення, Німеччина: Shaker Verlag, с. 153-165
17. Кун А. та Дем'яненко С. (2004). Аграрна політика проти сільської політики: основні завдання та спільні обов'язки. у: фон Крамон-Таубадель, С. Дем'яненко С., Кун, А. (ред.) (2004): Українське сільське господарство – криза та відновлення, Німеччина: Shaker Verlag, стор. 69-78
18. Київська школа економіки – KSE (2021). Біла книга «Стратегія розвитку земельних відносин в Україні». <https://kse.ua/kse-research/white-paper-strategy-for-the-development-of-land-relations-in-ukraine/>
19. Латифундист (2020). Щорічник Агробудівництво України 2020. <https://agribusinessinukraine.com/the-infographics-report-ukrainian-agribusiness-2020/>
20. Марчак Д. (2020). Фіскальна політика та державні фінанси. В КШЕ та VoxUkraine (2020). Біла книга реформ. Доступ за посиланням: <https://voxukraine.org/longreads/white-book-of-reforms/index-en.html#openModal6>
21. Міністерство економічного розвитку України (2019). Ринок сільськогосподарського страхування в 2018 році андеррайтингу. Аналітичний папір. Доступ за посиланням url.at/axEK2
22. Мовчан В. (2020). Реформи торговельної політики. В KSE та VoxUkraine (2020). Біла книга реформ. Доступ за посиланням: <https://voxukraine.org/longreads/white-book-of-reforms/index-en.html#openModal8>
23. Нів'євський О., Галиця О., Нейтер Р., Мартишев П., Донченко О., Ніколаєва О. (2019). Про неповернення ПДВ експортерам сої. Програмний документ на VoxUkraine < <https://voxukraine.org/uk/nevidshkoduvannya-pdv-eksporteram-soyi-abo-pro-ekonomichni-naslidki-soyevih-pravok/>>
24. Нів'євський О. та Дейнінгер К. (2019a). Економічний та розподільчий вплив від скасування мораторію на продаж сільськогосподарських угідь. Програмний документ наVoxUkraine < <https://voxukraine.org/en/economic-and-distributional-impact-from-lifting-the-farmland-sales-moratorium-in-ukraine-2/>>

25. Нів'євський О. та Дейнінгер К. (2019б). Раціоналізація підтримки сільськогосподарського сектору України. Програмний документ на VoxUkraine < <https://voxukraine.org/en/rationalizing-support-to-ukraine-s-agricultural-sector/>>
26. Нів'євський О. та Дейнінгер К. (2019в). Як зробити поточну фіскальну підтримку сільського господарства більш ефективною. Програмний документ на VoxUkraine < <https://voxukraine.org/en/how-to-make-current-agricultural-fiscal-support-more-efficient/>>
27. Нів'євський О., Нізалов Д. та Кубах С. (2016). Обмеження на ринках продажу сільськогосподарських земель: огляд міжнародного досвіду та уроки для України. Аналітична робота, проект «Розвиток спроможності для розробки земельної та сільськогосподарської політики в Україні на основі фактичних даних» Київської школи економіки; коротка версія доступна за посиланням: <http://voxukraine.org/2016/02/18/restrictions-on-farmland-sales-markets-international-experience-en/>
28. Нів'євський О., Яворський П., Донченко О. (2021) Оцінка ролі дрібних фермерів і домогосподарств у сільському господарстві та сільській економіці та заходи щодо їх сталого розвитку. Дослідження на замовлення проекту ЄС SAFPI Project <https://kse.ua/wp-content/uploads/2021/02/KSE-Smallholders.pdf>
29. Нів'євський О. та Нейтер Р. (2018) Нова система підтримки сільського господарства в Україні: кому насправді вигідно? Аналітичне дослідження на VoxUkraine. <https://voxukraine.org/en/the-new-agricultural-support-system-in-ukraine-who-really-benefits/>
30. ОЕСР/ФАО (2014). ОЕСР-ФАО Аграрний прогноз на 2014 р., OECD Publishing. http://dx.doi.org/10.1787/agr_outlook-2014-en
31. ОЕСР (2018). Збереження темпів децентралізації в Україні. Розділ 4: Децентралізація в транспортній сфері України. <https://doi.org/10.1787/9789264301436-en>
32. Робертс М., О'Донох'ю Е., Кі Н. (2007). Чи впливає страхування врожаю на врожайність? Документ, для презентації на щорічній зустрічі ААЕА, Портленд, Орегон, 29 липня – 1 серпня 2007 р.
33. Шубравська О., Молдаван Л., Пасхавер Б. (2017). Ресурсні можливості розвитку сільського господарства України. Колективна монографія (укр.). Інститут економіки та прогнозування НАН України.
34. Сміт В., Глаубер Дж. (2017). Час реформувати федеральну програму страхування сільського господарства США. Американський інститут підприємництва (AEI).
35. Тавров Д., Нів'євський О. (2019). Наслідки недосконалості ринку землі на розробку політики. Робочий документ, представлений на 165-му семінарі, 4-5 квітня 2019 р., Берлін, Німеччина 288446, Європейська асоціація аграрних економістів.
36. Тіллак П., Степанюк О. (2015). Реструктуризація Академії сільськогосподарських наук НДР – варіанти політики сільськогосподарських досліджень в Україні. Звіти про аграрну політику, Німецько-український агрополітичний діалог, АПД/АПБ/ 01/2015URL: https://www.apd-ukraine.de/images/APD_APR_01-2015_Bericht_Agrarforschung_deu.pdf.
37. UCAB. (2018). Ведення агробізнесу в Україні. Доступно за посиланням: http://ucab.ua/files/Survey/Doing/DoingAgribusinessInUkraine_2018.pdf

- 38. Вишневецька О.В. (2020). Споживання паливно-енергетичних ресурсів на сільськогосподарських підприємствах. Інноваційна економіка, №5-6, 2020.
- 39. Світовий банк/ФАО. (2014). Україна: Родючість ґрунтів для посилення кліматичної стійкості. Продовольча та сільськогосподарська організація ООН, Рим, 2014.
- 40. Світовий банк. (2013). «Україна: Огляд аграрної політики». Політична записка Світового банку. Звіт № 83763
- 41. Світовий банк. (2015). «Перехід на вищу передачу. Рекомендації щодо покращення зернової логістики в Україні». Політична записка Світового банку. Звіт № ACS15163, 2015.
- 42. Захарчук, О. (2019). Бар'єр для інвестицій. Агромаркет. <https://agrotimes.ua/article/baryer-dlya-investyiczij/> (доступ 11.06.2021)

ДОДАТОК

Таблиця 1А.

Виробництво зерна в регіонах України 2009–2018 рр., 1000 т

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Україна	46,028	39,271	56,747	46,216	62,997	63,859	60,125	66,088	61,916	70,056
Центр	15,469	13,579	19,982	14,474	22,043	20,369	20,055	22,642	18,492	24,146
Вінницька область	3,092	3,111	4,244	3,625	4,844	5,063	3,768	5,563	4,889	5,911
Дніпропетровська область	2,817	2,709	3,456	1,554	3,710	3,317	3,866	3,480	3,578	3,487
Кіровоградська область	2,534	2,374	3,465	2,340	3,781	3,469	3,313	3,725	2,858	3,763
Полтавська область	3,830	2,854	5,055	3,645	5,637	4,821	5,363	5,783	4,241	6,341
Черкаська область	3,195	2,531	3,762	3,311	4,070	3,699	3,745	4,091	2,926	4,644
Схід	5,307	3,874	7,027	5,653	7,704	8,054	6,737	7,383	7,043	6,332
Донецька область	1,724	1,797	2,286	1,643	2,210	2,362	1,536	1,793	1,908	1,344
Луганська область	1,056	811	1,269	1,294	1,292	1,226	992	1,274	1,276	1,159
Харківська область	2,527	1,267	3,473	2,717	4,202	4,466	4,209	4,316	3,859	3,829
Північ	7,774	5,932	9,296	10,492	12,140	12,900	11,527	12,977	12,404	15,884
Житомирська область	1,238	1,087	1,507	1,695	2,103	1,907	1,459	2,094	1,993	2,424
Київська область	2,483	2,003	2,785	3,190	3,325	3,361	2,820	3,327	2,646	4,081
Сумська область	2,005	1,324	2,522	2,668	3,592	3,940	3,734	3,816	3,686	4,470
Чернігівська область	2,049	1,518	2,481	2,939	3,119	3,692	3,514	3,740	4,079	4,909
Південь	10,866	9,953	12,428	6,319	11,034	11,114	11,735	12,014	12,390	11,492
АР Крим	1,663	1,404	1,931	908	766	-	-	-	-	-
Запорізька область	2,131	1,905	2,193	1,196	2,111	2,417	2,728	2,624	2,907	2,233
Миколаївська область	2,465	2,201	2,628	1,278	2,803	2,864	2,896	2,725	2,674	2,673
Одеська область	2,839	2,929	3,194	1,880	3,670	3,677	3,489	4,403	4,264	4,319
Херсонська область	1,769	1,515	2,481	1,055	1,684	2,156	2,622	2,262	2,545	2,267
Захід	6,613	5,933	8,014	9,279	10,076	11,411	10,064	11,061	11,580	12,194

Волинська область	640	579	748	869	902	1,036	1,062	1,109	1,165	1,237
Закарпатська область	302	256	322	322	325	343	332	412	390	375
Івано-Франківська область	402	347	537	616	678	780	688	772	753	804
Львівська область	823	623	962	1,066	1,186	1,421	1,366	1,428	1,417	1,440
Рівненська область	696	636	791	918	1,101	1,222	1,101	1,300	1,208	1,259
Тернопільська область	1,574	1,261	1,883	2,164	2,222	2,651	2,199	2,448	2,622	2,632
Хмельницька область	1,702	1,743	2,180	2,713	3,037	3,289	2,793	3,085	3,421	3,861
Чернівецька область	475	489	593	612	626	669	523	507	604	586

Джерела: власна презентація за даними Укрстату

Таблиця 2А.

Виробництво олійних культур в регіонах України 2004–2018 рр., тис т

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Україна	9,281	9,921	12,454	12,074	16,232	16,214	16,849	19,058	18,330	21,377
Центр	3,576	3,625	4,498	4,176	5,810	5,597	6,052	6,483	5,770	7,032
Вінницька область	556	512	644	660	980	1,137	983	1,242	1,204	1,372
Дніпропетровська область	903	924	1,115	841	1,342	1,052	1,297	1,352	1,338	1,489
Кіровоградська область	905	991	1,232	1,146	1,545	1,502	1,510	1,636	1,358	1,753
Полтавська область	721	704	906	834	1,085	1,054	1,346	1,333	1,077	1,386
Черкаська область	492	495	597	692	853	854	916	920	794	1032
Схід	1,777	1,748	2,374	2,273	2,642	2,533	2,284	2,760	2,376	2,844
Донецька область	683	600	785	746	796	758	536	629	596	568
Луганська область	421	387	582	564	647	530	486	673	566	729
Харківська область	673	761	1,007	963	1,200	1,245	1,262	1,458	1,213	1,548
Північ	719	774	1,183	1,619	2,116	2,506	2,527	3,054	3,064	3,736
Житомирська область	113	113	165	288	330	528	482	550	671	772
Київська область	303	314	450	563	714	831	743	896	768	1049
Сумська область	176	218	346	434	609	651	716	824	835	986
Чернігівська область	127	129	222	334	463	497	587	784	791	930
Південь	2,447	3,001	3,382	2,769	4,003	3,300	3,831	4,419	4,094	4,331
АР Крим	68	92	131	132	166	-	-	-	-	-
Запорізька область	813	832	1,049	785	1,021	846	1,049	1,073	966	828
Миколаївська область	630	734	762	738	1,062	847	1,005	1,212	966	1,190
Одеська область	436	605	647	527	989	944	903	1,099	1,187	1,249
Херсонська область	500	737	793	587	766	664	874	1,035	976	1,064
Захід	762	773	1,018	1,236	1,660	2,277	2,155	2,342	3,015	3,434

Волинська область	38	55	65	90	122	162	161	148	220	306
Закарпатська область	4	3	5	9	12	15	20	24	34	25
Івано-Франківська область	36	25	55	79	102	155	129	159	241	221
Львівська область	92	102	101	145	200	235	245	297	383	442
Рівненська область	83	68	87	109	136	206	212	197	289	333
Тернопільська область	179	150	175	204	288	368	415	428	599	662
Хмельницька область	254	275	408	485	643	924	827	936	1072	1204
Чернівецька область	75	97	121	114	158	212	147	154	178	241

Джерело: власна презентація за даними Укрстату

Таблиця 3А.

Виробництво свинини в регіонах України 2009–2018 рр. тис т

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Україна	526.5	631.2	704.4	700.8	748.3	742.6	759.7	747.6	735.9	702.6
Центр	119.3	147.0	164.8	159.9	180.1	181.9	186.5	182.4	180.9	160.7
Вінницька область	14.2	21.1	25.5	20.1	20.8	20.5	22.2	23.9	26.3	23.4
Дніпропетровська область	44.8	46.9	53.2	50.4	49.3	49.1	51.0	43.0	40.4	32.7
Кіровоградська область	15.8	21.3	23.1	26.9	26.9	27.0	29.2	27.5	27.3	27.4
Полтавська область	17.6	25.6	28.2	28.3	46.9	48.6	48.4	53.0	48.2	43.2
Черкаська область	26.9	32.1	34.8	34.2	36.2	36.7	35.7	35.0	38.7	34.0
Схід	69.2	84.1	102.3	96.3	107.0	109.8	110.3	104.1	92.3	87.7
Донецька область	39.2	49.4	61.1	64.7	68.3	65.5	64.5	63.6	63.5	63.6
Луганська область	8.3	12.2	13.0	11.8	12.7	11.4	7.0	6.0	4.2	2.2
Харківська область	21.7	22.5	28.2	19.8	26.0	32.9	38.8	34.5	24.6	21.9
Північ	81.9	94.8	107.6	106.5	111.0	113.6	116.1	118.0	124.7	123.5
Житомирська область	19.4	21.9	24.6	24.7	26.5	25.1	26.7	26.0	24.2	25.0
Київська область	39.0	44.1	53.0	58.0	58.3	56.9	58.6	57.1	66.1	65.1
Сумська область	9.7	12.3	14.0	11.3	12.0	14.0	14.8	18.1	17.8	18.4
Чернігівська область	13.8	16.5	16.0	12.5	14.2	17.6	16.0	16.8	16.6	15.0
Південь	106.6	120.6	140.7	136.2	132.5	99.1	97.4	89.9	82.4	76.1
АР Крим	30.1	34.3	39.7	37.3	36.6	-	-	-	-	-
Запорізька область	31.3	34.4	41.0	39.9	37.6	39.0	37.4	33.9	27.9	25.5
Миколаївська область	5.9	7.2	10.6	11.1	9.5	11.4	11.8	10.1	9.4	9.3
Одеська область	20.8	24.4	26.1	25.6	25.0	24.8	26.2	24.7	24.4	22.4
Херсонська область	18.5	20.3	23.3	22.3	23.8	23.9	22.0	21.2	20.7	18.9
Захід	149.5	184.7	189.0	201.9	217.7	238.2	249.4	253.2	255.6	254.6
Волинська область	31.1	38.2	35.3	33.6	35.2	34.2	36.3	37.5	37.7	38.4
Закарпатська область	19.2	21.6	23.2	28.8	29.0	31.7	29.6	29.1	30.1	29.9
Івано-Франківська область	14.6	20.7	25.4	28.7	30.3	33.5	36.5	36.4	37.0	35.6
Львівська область	24.8	31.5	29.8	32.4	39.1	42.6	47.7	50.6	51.1	50.3
Рівненська область	21.1	22.0	20.6	20.7	20.9	21.8	21.0	21.3	22.0	22.5
Тернопільська область	11.8	17.7	19.0	19.9	23.6	28.4	32.3	30.6	31.5	33.4
Хмельницька область	10.7	15.6	17.8	20.4	21.7	28.8	29.5	29.5	28.8	28.3
Чернівецька область	16.2	17.4	17.9	17.4	17.9	17.2	16.5	18.2	17.4	16.2

Джерела: власна презентація за даними Укрстату

Таблиця 4А.

Виробництво птиці в регіонах України 2009–2018 рр., тис т

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Україна	894.2	953.5	995.2	1074.7	1168.3	1164.7	1143.7	1166.8	1184.7	1258.9
Центр	379.8	454.1	468.1	496.0	575.6	665.9	703.8	750.6	753.5	807.3
Вінницька область	18.9	16.3	18.1	40.8	132.3	219.6	263.9	280.5	276.6	309.0
Дніпропетровська область	141.1	149.7	162.9	166.3	165.1	163	167.4	186.0	206.1	203.6
Кіровоградська область	6.3	6.9	7.1	8.1	8.1	10.1	10.0	10.4	10.0	10.5
Полтавська область	10.0	8.2	5.6	10.1	7.6	5.7	4.6	5.8	5.9	5.8
Черкаська область	203.5	273.0	274.4	270.7	262.5	267.5	257.9	267.9	254.9	278.4
Схід	98.3	95.1	92.4	104.6	105.8	77.8	46.3	50.2	49.3	47.3
Донецька область	40.7	37.6	41.4	47.7	44.1	28.6	13.4	11.9	12.2	12.7
Луганська область	22.4	20.6	23.5	24.3	25.3	14.9	2.1	3.2	1.5	1.7
Харківська область	35.2	36.9	27.5	32.6	36.4	34.3	30.8	35.1	35.6	32.9
Північ	166.9	150.3	160.5	174.2	186.4	183.9	163.7	148.3	172.8	170.5
Житомирська область	3.5	4.5	4.2	4.5	5.3	7.2	8.1	8.7	9.7	10.2
Київська область	150.6	131.5	142.6	154.4	163.7	158.4	139.4	123.6	145.9	141.9
Сумська область	6.3	9.0	8.2	9.2	9.9	12	13.1	13.2	14.7	15.4
Чернігівська область	6.5	5.3	5.5	6.1	7.5	6.3	3.1	2.8	2.5	3.0
Південь	105.9	105.8	108.6	113.0	101.4	33.9	34.2	26.3	24.1	24.5
АР Крим	81.7	80.9	84.5	88.4	72.1	-	-	-	-	-
Запорізька область	8.4	10.1	9.6	10.8	13.5	13.8	13.3	12.5	12.2	11.2
Миколаївська область	8.5	9.1	9.4	8.2	9.5	9.7	7.5	7.3	6.2	5.9
Одеська область	3.5	2.4	2.4	2.2	2.1	2.7	2.6	2.4	2.4	2.3
Херсонська область	3.8	3.3	2.7	3.4	4.2	7.7	10.8	4.1	3.3	5.1
Захід	143.3	148.2	165.6	186.9	199.1	203.2	195.7	191.4	185	209.3
Волинська область	39.7	41.4	43.9	47.1	56.0	67.9	72.9	74.2	64.8	67.2
Закарпатська область	8.6	7.2	7.5	8.5	8.5	8.7	6.2	5.3	5.7	5.6
Івано-Франківська область	16.5	16.1	19.7	20.8	21.0	20.5	20.5	15.1	14.3	21.1
Львівська область	43.8	47.6	50.5	59.8	60.3	49.9	42.7	42.2	46.5	53.8
Рівненська область	11.9	12.2	17.6	18.3	20.3	20	18.3	21.2	21.9	24.4
Тернопільська область	5.8	5.7	6.5	7.7	8.3	10.5	8.8	7.7	8.3	9.6
Хмельницька область	7.7	9.3	9.5	10.9	12.6	13.4	13.1	12.9	11.8	14.7
Чернівецька область	9.3	8.7	10.4	13.8	12.1	12.3	13.2	12.8	11.7	12.9

Джерела: власна презентація за даними Укрстату

Таблиця 5А.

Виробництво яловичини в регіонах України 2009–2018 рр. тис т

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Україна	453.5	427.7	399.1	388.5	427.8	412.7	384	375.6	363.5	358.9
Центр	89.2	84.6	76.1	74.8	87.9	90.8	85.3	81.4	75.7	74.5
Вінницька область	25.1	23.1	19.6	19.8	22.6	22.3	21.5	18.2	15.3	16.9
Дніпропетровська область	10.2	9.9	8.9	7.9	11.9	11.2	10.5	10.0	10.7	9.7
Кіровоградська область	16.8	16.6	14.1	12.6	14.0	15.0	12.3	13.0	12.9	12.1
Полтавська обл	15.7	15.5	15.7	19.1	21.9	23.0	22.4	20.8	19.1	19.3
Черкаська область	21.4	19.5	17.8	15.4	17.5	19.3	18.6	19.4	17.7	16.5
Схід	49.4	47.0	43.8	43.9	48.3	45.5	45.7	44.4	38.0	34.7
Донецька область	14.5	13.0	11.6	11.5	11.2	9.3	10.8	9.2	8.4	6.9
Луганська область	11.4	11.3	10.1	9.3	11.1	10.2	11.7	11.0	5.1	2.8
Харківська область	23.5	22.7	22.1	23.1	26.0	26.0	23.2	24.2	24.5	25.0
Північ	69.2	66.4	62.2	62.2	70.0	66.9	60.4	59.3	58.6	57.6
Житомирська область	18.6	18.5	17.5	18.0	19.1	15.6	15.7	15.6	15.8	15.3
Київська область	14.6	15.3	13.4	13.1	16.9	18.1	16.4	16.4	19.4	19.4
Сумська область	19.0	17.2	16.6	17.7	18.7	17.4	14.7	13.1	10.7	10.7
Чернігівська область	17.0	15.4	14.7	13.4	15.3	15.8	13.6	14.2	12.7	12.2
Південь	79.2	77.9	70.0	66.7	68.6	56.9	53.7	53.7	54.2	60.1
АР Крим	22.2	22.2	17.6	15.0	15.6	-	-	-	-	-
Запорізька область	12.7	11.5	11.2	9.9	10.1	10.5	9.5	9.6	10.5	10.4
Миколаївська область	9.9	11.7	10.6	11.2	11.6	14.3	12.6	12.8	13.1	18.3
Одеська область	16.6	15.4	15.3	15.2	16.0	15.9	16.2	15.8	15.2	14.8
Херсонська область	17.8	17.1	15.3	15.4	15.3	16.2	15.4	15.5	15.4	16.6
Захід	166.5	151.8	147.0	140.9	153.0	144.5	138.9	136.8	137.0	132.0
Волинська область	16.2	14.0	11.6	11.2	12.8	13.7	10.2	9.6	9.3	7.0
Закарпатська область	18.8	17.1	16.9	16.9	17.0	16.0	14.3	13.8	15.7	17.1
Івано-Франківська область	28.8	26.7	25.8	25.4	26.7	27.7	27.8	27.6	28.1	27.2
Львівська область	36.3	33.1	33.5	28.2	30.8	29.0	27.9	28.0	27.2	25.1
Рівненська область	15.9	14.8	16.0	15.9	16.6	17.3	13.7	11.9	11.2	10.4
Тернопільська область	15.9	12.4	11.6	11.8	14.4	13.6	12.9	13.3	12.6	12.4
Хмельницька область	22.5	22.0	21.2	20.9	23.7	16.2	21.8	22.6	23.1	23.0
Чернівецька область	12.1	11.7	10.4	10.6	11.0	11.0	10.3	10.0	9.8	9.8

Джерела: власна презентація за даними Укрстату

Таблиця 6А.

Виробництво сирого молока в регіонах України 2009–2018 рр., тис т

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Україна	11609	11248	11086	11377	11488	11132	10615	10381	10280	10064
Центр	2756.6	2699.3	2701	2776.3	2823.6	2877.4	2818.2	2796.3	2757.9	2673
Вінницька область	841.9	836.1	838.5	847.4	856.9	852.0	838.4	853.6	851.3	824.8
Дніпропетровська область	359.2	339.8	341.7	343.4	348.0	357.2	344.6	319.5	300.7	294.3
Кіровоградська область	346.5	343.1	331.5	309.2	322.0	324.3	310.6	307.7	305.6	307.6
Полтавська область	718	701.4	725.4	777.8	785.0	814.1	794.5	796.5	792.4	762.1

Черкаська область	491	478.9	463.9	498.5	511.7	529.8	530.1	519.0	507.9	484.2
Схід	1157.7	1090.7	1076.1	1128.2	1141	1060.1	911.1	846.1	837.5	839.9
Донецька область	360.3	339.1	327.4	332.9	324.8	283.0	227.9	192.8	190.2	186.4
Луганська область	316	284.4	276.0	282.0	279.5	251.6	158.7	123.8	124.8	127.0
Харківська область	481.4	467.2	472.7	513.3	536.7	525.5	524.5	529.5	522.5	526.5
Північ	2126.2	2041	2004.7	2079.8	2083.2	2056	1994.9	1968.7	1948.4	1934.2
Житомирська область	602.4	578.3	569.1	594.9	597.6	589.7	578.4	566.6	547.7	553.3
Київська область	475.8	451.1	438.9	476.3	475.9	467.0	446.3	438.0	435.9	433.2
Сумська область	456.2	430.5	418.3	427.3	427.3	427.1	417.6	414.6	416.0	410.5
Чернігівська область	591.8	581.1	578.4	581.3	582.4	572.2	552.6	549.5	548.8	537.2
Південь	1755.2	1683.4	1643.8	1639.2	1639.1	1345.6	1289.8	1260.5	1244.8	1187.7
АР Крим	367.2	348	330.5	305.9	292.4					
Запорізька область	287	261.7	248.1	257.5	264.9	267.5	260.7	259.5	260.7	243.9
Миколаївська область	367.7	364.0	365.9	367.4	370.7	369.3	343.8	341.6	342.2	324.6
Одеська область	414.4	403.8	397.3	397.9	402.3	405.9	385.3	363.3	348.6	334.8
Херсонська область	318.9	305.9	302.0	310.5	308.8	302.9	300.0	296.1	293.3	284.4
Захід	3813.9	3729.2	3655.7	3749.8	3796.1	3793.7	3601.4	3509.9	3491.9	3429.2
Волинська область	461.7	450.2	450.5	466.5	467.0	459.3	425.2	412.4	411.9	391.1
Закарпатська область	385.2	391.8	389.3	401.1	410.3	409.6	358.1	320.4	325.2	346.0
Івано-Франківська область	485.5	465.4	451.8	466.3	470.5	483.3	474.0	466.8	463.5	441.5
Львівська область	682.5	656.2	629.6	620.7	619.4	601.0	571.2	543.2	528.3	506.7
Рівненська область	448	432.7	420.2	442.6	453.4	458.3	436.8	437.2	433.3	396.9
Тернопільська область	418.7	416.7	418.1	459.6	485.9	480.6	460.7	453.5	451.4	449.6
Хмельницька область	620.4	608.1	598.2	594.7	591.5	602.3	581.4	589.6	596.7	624.0
Чернівецька область	311.9	308.1	298.0	298.3	298.1	299.3	294.0	286.8	281.6	273.4

Джерела: власна презентація за даними Укрстату

Навчальне видання

Кваша Сергій Миколайович

Діброва Анатолій Дмитрович

Нів'євський Олег Володимирович

Мартишев Павло Андрійович

АГРАРНА ПОЛІТИКА

Навчальний посібник

2-ге видання, перероблене і доповнене

Підписано до друку 02.12.2021.
Формат 64x84/16. Папір офсетний. Друк цифровий.
Ум. друк. арк. 16,9. Обл.-вид.арк. 16,8
Наклад 300 прим. Зам. № 210825

Видавець і виготовлювач Національний університет біоресурсів
і природокористування України,
вул. Героїв Оборони, 15, м. Київ, 03041.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 4097 від 17.06.2011